

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

На правах рукопису

САВАЙДА ОЛЕНА ІВАНІВНА

УДК 340.12

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ПРАВА В СИСТЕМІ ЮРИДИЧНИХ НАУК

Спеціальність 12.00.12 – філософія права

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник

Сливка Степан Степанович

доктор юридичних наук, професор

Львів-2011

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. НАУКОЗНАВЧІ ПІДХОДИ ЩОДО ДОСЛІДЖЕННЯ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ПРАВА В СИСТЕМІ ЮРИДЧНИХ НАУК	11
1.1. Історіографія проблеми та напрями дисертаційного дослідження	11
1.2. Теоретико-методологічна характеристика основних концептуальних підходів щодо вивчення предмета енциклопедії права	31
1.2.1. Сутність та природа предмета енциклопедії права	31
1.2.2. Методологічні концепції предмета енциклопедії права	40
1.3. Юридична природа енциклопедії права у Західній Європі	60
1.4. Витоки та джерела енциклопедії права у вітчизняній літературі	85
Висновки до розділу 1	102
РОЗДІЛ 2. ЗВ'ЯЗОК ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ПРАВА З ІНШИМИ ЮРИДИЧНИМИ НАУКАМИ	108
2.1. Взаємозв'язок енциклопедії права із загальною теорією права	108
2.2. Взаємозв'язок енциклопедії права і філософії права в системі правових наук	127
2.3. Енциклопедія права і порівняльне правознавство та соціологія права	145
2.4. Значення та розвиток енциклопедії права для сучасної юридичної науки	159
Висновки до розділу	169
ВИСНОВКИ	172
ДОДАТКИ	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	179

ВСТУП

Актуальність теми дослідження пов'язана, насамперед, із невеликою та недослідженою кількістю матеріалу, який стосується такого філософсько-правового явища, як енциклопедія права, а також різносторонніх поглядів на це правове явище. Але, незважаючи на це, енциклопедія права є найбільш догматичною, універсальною, сталою філософсько-правовою категорією, яка досі зберігає своє значення та досліджує виникнення, розвиток і функціонування права та держави.

Вивчення теоретичної спадщини минулого є однією із важливих позицій, що допомагає з'ясувати для сьогодення значення предмета, який досліджується. Завдання полягає в тому, щоб не тільки з'ясувати та пояснити ідеалістичну інтерпретацію філософського та правового розвитку енциклопедії права, а й критично переосмислити її сутність із різних філософсько-правових позицій.

Потрібно критично розглянути розвиток, існування, а також ті позитивні моменти, які були в енциклопедії права та енциклопедичних і природно-правових концепціях. Це дозволить провести паралель між сучасною філософсько-правовою думкою щодо енциклопедії права та її місцем у системі юриспруденції загалом.

Звертаючись до аналізу поглядів представників великого філософсько-правового спадку, які досліджували та вдосконалювали енциклопедію права, а водночас і юридичну науку в цілому, потрібно підкреслити її вагоме значення та вплив на розвиток сучасних юридичних наук, таких як філософія права та загальна теорія держави та права, порівняльне правознавство, соціологія права.

Проаналізувавши становлення та розвиток енциклопедії права, а також охарактеризувавши основні напрями філософсько-правової думки щодо енциклопедії права на теренах України, можна сказати, що це допоможе глибше зрозуміти методологію правових теорій сьогодення та дасть достатній потенціал для подальшого вдосконалення філософії права.

Українське правознавство в буквальному розумінні тільки відроджується.

Його національні елементи досить слабкі перед масштабними процесами глобалізації, що мають місце у світі. Але, досліджуючи український минулий правовий досвід та досвід інших країн щодо розвитку правознавства, можна сказати, що сьогодні існує криза науки, яка зумовлена вузькою спеціалізацією галузевих дисциплін.

Теоретичною основою дослідження стали критично осмислені положення, аргументи та висновки, що містяться в працях як українських, так і зарубіжних учених та юристів різних історичних епох. Одним із перших історичних досвідів у сфері зародження енциклопедії права як науки та юридичної дисципліни був досвід західноєвропейського правознавства.

Подальший розвиток енциклопедичних ідей право також отримало і в рамках німецької філософсько-правової школи – в працях таких філософів та юристів, як К. Пюттер, С. Пюттер, Й. Колер, Г. Радбрух, Р. Штаммлер, Р. Шмідт, Ф. Шеллінг, а також вітчизняної філософсько-правової школи, представниками якої є П. Дегай, М. Хлебніков, С. Егізаров, О. Жилін, В. Демченко, П. Богаєвський.

При цьому важливо згадати юристів-класиків, які розширили межі енциклопедії права, – К. Неволіна, М. Коркунова, Ф. Тарановського, Є. Трубецького. Послідовниками досліджень у цій сфері також були Є. Спекторський, Б. Чичерін, Г. Шершеневич.

Чималий внесок у становлення енциклопедії права як науки зробили такі учені: М. Ренненкампф, М. Капустін, А. Котельников, П. Редкін. Саме в працях цих науковців висвітлена низка оригінальних думок щодо природи енциклопедії права, узагальнюючого та систематизуючого підходу до вивчення та розуміння права.

У дореволюційний період філософсько-правовим аспектам енциклопедії права свої роботи присвячували відомі вітчизняні та російські юристи: П. Виноградов, В. Гессен, Н. Гредескул, Б. Кістяківський, М. Ковалевський, В. Михайлівський та ін. Серед них потрібно відзначити філософську працю К. Неволіна, де енциклопедія права трактується як особлива наука, яка повинна

слугувати загальним вступом до законодавчих наук.

Традиції філософсько-правового підходу до енциклопедії права також істотно вплинули на становлення та розвиток радянського правознавства. Проте праці радянських юристів (С. Алексєєв, Є. Кузнєцов) мали певний ідеологічний характер (як і вся юриспруденція того часу) на відміну від розвитку енциклопедії права в дореволюційний період.

Сучасний погляд на енциклопедію права формується з ідей, висновків та міркувань теперішнього покоління вчених: В. Бабкіна, М. Байтіна, Ю. Гревцова, М. Гуренко-Вайцман, С. Гусарєва, М. Кельмана, Д. Керімова, О. Ковальчука, І. Козлихіна, І. Левакіна, Л. Луць, О. Мурашина, П. Рабіновича, С. Сливки, О. Скакун, Н. Сільченка, В. Савельєва, І. Усенка, Є. Фролова та інших.

Нині виникає необхідність знову звернутися до витоків минулого та детальніше з'ясувати сутність й значення такого філософсько-правового явища, як енциклопедія права. Зокрема, доцільно узагальнити попередні здобутки науковців, на основі яких можна простежити цілісність методологічних даних енциклопедії права та дослідити її зв'язки з іншими правовими науками. Також досить актуальним залишається питання про наукове дослідження загальнотеоретичних та філософських проблем енциклопедії права, насамперед, її предмета та місця в системі юридичних наук.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у контексті наукових досліджень Львівського державного університету внутрішніх справ за напрямками “Розробка методології теорії держави і права, філософії права” (державний реєстраційний номер 0106U003648); “Філософсько-правові та теоретико-історичні проблеми державотворення та правотворення в Україні” (державний реєстраційний номер 0109U007855).

Мета і завдання дослідження. Метою наукового пошуку є узагальнення та розвиток уявлень щодо філософсько-правої природи енциклопедії права, розкриття її значення для системи юридичних наук.

Відповідно до мети сформульовано такі *завдання*:

- вивчити сутність, юридичну природу, зміст та особливості виникнення енциклопедії права;
- розкрити теоретико-методологічні підходи щодо вивчення предмета енциклопедії права;
- з'ясувати передумови формування енциклопедії права на прикладі різних країн;
- узагальнити досягнення юридичної науки щодо дослідження проблем енциклопедизму;
- здійснити аналіз взаємозв'язку енциклопедії права та інших юридичних наук;
- розглянути проблему впливу енциклопедії права на інші юридичні навчальні дисципліни у системі правових наук;
- дослідити узагальнені категорії, які можуть бути основою подальшого вивчення спеціальних юридичних наук;
- проаналізувати вплив та значення енциклопедії права на сучасну юридичну науку в умовах формування національної правової системи та правової держави в Україні.

Об'єктом дослідження є система юридичних наук у філософському вимірі.

Предметом дослідження є філософські аспекти енциклопедії права.

Методи дослідження. Відповідно до мети та завдань дослідження у дисертації використано систему методів наукового пізнання – філософські, загальнонаукові та спеціально-юридичні методи пізнання. Це забезпечує об'єктивний аналіз досліджуваного предмета.

Зокрема, у цій системі методів домінуючими є філософсько-правовий метод, який сприяв розгляду і дослідженню проблеми сутності та природи предмета енциклопедії права, та загальнонауковий діалектичний метод, що допоміг здійснити системний аналіз виникнення та становлення енциклопедії права у філософсько-правовому аспекті (р. 1 пп. 1.2). За допомогою семантичного та формально-догматичного методів поглиблено понятійний апарат, а також сформульовано поняття енциклопедії права, визначено методологічні засади

формування енциклопедії права як універсальної філософсько-правової категорії (р. 1 пп. 1.2.2). Для реалізації мети та завдань дослідження використовувався герменевтичний метод, який був застосований у зв'язку із необхідністю пізнання та інтерпретації текстів монографічних видань, наукових статей, навчальних матеріалів. Це уможливило розкриття змісту та узагальнення поглядів щодо сутності енциклопедії права.

Історико-правовий метод дозволив вивчити історію об'єкта дослідження, а саме: дослідити формування поглядів на проблему енциклопедизму і визначити ступінь наукової розробки проблеми енциклопедії права, а також був використаний під час з'ясування витоків та джерел енциклопедії права у вітчизняній літературі та становленні юридичної природи у Західній Європі (р. 1 пп. 1.1, 1.3, 1.4). Метод порівняння та протиставлення сприяв розгляду взаємозв'язку енциклопедії права з іншими правовими науками (р. 2 пп. 2.1, 2.1, 2.3). Своєю чергою, системно-структурний метод уможливив з'ясування питання стосовно місця енциклопедії права в системі правових наук (р. 2 пп. 2.4).

Завдяки комплексному підходові до використання широкого кола наукових методів всебічно розглянуто філософсько-правову сутність та призначення енциклопедії права в системі юридичних наук. Використання вказаних методів дослідження сприяло систематизації наявного фактичного та теоретичного матеріалу. Це дозволило отримати позитивні результати, необхідні для досягнення поставленої мети.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вони отримані на основі цілісного дослідження та філософсько-правового комплексного аналізу енциклопедії права, що сприяло отриманню результатів, які мають важливе теоретичне та практичне значення, а саме:

уперше:

– продемонстровано гносеологічне обґрунтування енциклопедії права та з'ясовано її місце в системі юридичних наук через призму використання методологічного інструментарію до підходу права, який синергетично структурований, опосередкований та утворює об'ємну площину вимірювання

правової реальності;

– запропоновано авторське філософсько-правове визначення енциклопедії права, що проявляється в онтологічному, гносеологічному, аксіологічному та антропологічному аспектах;

– встановлений функціональний зв'язок енциклопедії права з філософією права, теорією держави та права, порівняльним правознавством та соціологією права;

– визначено методологічне призначення енциклопедії права в системі юридичних наук та її універсальне місце в блоці загальнотеоретичних юридичних наук;

удосконалено:

– підхід до вивчення поняття “енциклопедія права”, сутність якого полягає у всебічному дослідженні цієї філософсько-правової категорії за допомогою методологічного плюралізму, відповідно до принципу доповнюваності з урахуванням основних концептуальних підходів до правового розуміння – нормативного, природно-правового, соціологічного, психологічного, історичного;

– онтологічний та гносеологічний підходи до різноджерельності витоків енциклопедії права в юриспруденції на теренах України, Росії та Західної Європи;

набули подальшого розвитку:

- філософські та загальнотеоретичні положення енциклопедії права, які сприяють підвищенню рівня правової свідомості та правової культури;

- систематизація та методологічні джерела правового матеріалу в межах енциклопедичності.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що сформульовані положення, пропозиції, рекомендації та висновки становлять і науково-теоретичний, і практичний інтерес, а також можуть бути важливими для подальших наукових досліджень сутності, місця і ролі енциклопедії права серед інших юридичних наук та дисциплін. Дисертація спрямована на розвиток філософії права, поглиблення знань із теорії держави і права, порівняльного правознавства.

Результати дослідження можуть використовуватися у:

- навчальному процесі вищих навчальних юридичних закладів під час викладання таких дисциплін, як “Філософія права”, “Теорія держави та права”, “Юридична деонтологія”, “Соціологія права”, “Порівняльне правознавство”, а також при підготовці відповідних підручників, навчальних посібників та навчально-методичної літератури з цих навчальних дисциплін (акт упровадження № 76 від 02.12.2010 р.);

- науково-дослідній сфері – для подальшого наукового пошуку напрямків розв’язання філософських проблем юридичної науки;

- правовиховній сфері – з метою підвищення рівня правової культури та правосвідомості населення.

Апробація результатів дослідження. Результати та висновки дослідження обговорювалися та отримали схвалення на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.

Основні положення дисертації доповідалися на:

- міжнародних конференціях: “Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку” (м. Суми, 2009 р.); “Актуальні питання реформування правової системи України” (м. Луцьк, 2009 р.); “300 років Конституції Гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення” (м. Львів, 2010 р.);

- всеукраїнській конференції “Право на приватність: тенденції та перспективи” (м. Львів, 2008 р.);

- регіональних конференціях: “Джерела права: історія, сучасний стан, перспективи” (м. Львів, 2004 р.); “Проблеми діяльності кримінальної міліції в умовах розбудови правової держави” (м. Львів, 2010 р.); “Актуальні проблеми протидії злочинам у сфері економіки” (м. Львів, 2010 р.);

- круглих столах: “Сучасне державотворення в Україні: проблеми теорії та історії” (м. Львів, 2007 р.); “Порівняльне правознавство: загальнотеоретичні та галузеві аспекти” (м. Львів, 2009 р.); “Проблеми державотворення та правотворення в Україні” (м. Львів, 2010 р.); “Порівняльне правознавство:

філософські, історико-теоретичні та галузеві аспекти” (м. Львів, 2010 р.); “Державотворення та правотворення в Україні крізь призму дотримання прав людини: ретроспектива, сучасні проблеми та наукове прогнозування” (м. Львів, 2010 р.); “Проблеми державотворення та правотворення в Україні” (м. Львів, 2011 р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображені у 15 наукових публікаціях (п’ять статей у фахових періодичних наукових збірниках України, затверджених ВАК України, та десять публікацій у збірниках матеріалів наукових конференцій та круглих столів).

РОЗДІЛ 1

НАУКОЗНАВЧІ ПІДХОДИ ЩОДО ДОСЛІДЖЕННЯ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ПРАВА В СИСТЕМІ ЮРИДИЧНИХ НАУК

1.1. Історіографія проблеми та напрями дисертаційного дослідження

Для розуміння проблеми розвитку наукового пізнання вирішальне значення має правильне визначення науки як суспільного явища. Під час аналізу будь-якого явища природи або суспільства перш за все виникає питання, що являє собою дане явище загалом, і лише тоді досліджуються його окремі сторони, особливості, характер і специфіка розвитку [1, с. 24].

Енциклопедія права, як наука, що розвивалася упродовж багатьох років та століть, створила цілу систему правових та філософських понять і категорій, закономірностей та явищ об'єктивного світу, які фіксують та закріплюють, поруч із законами та правовими теоріями, досягнутий рівень пізнання світу та вихідні положення щодо подальшого правового дослідження.

З позиції сьогодення справедливо сказати, що енциклопедія права – це не просто сукупність знань, це специфічне самостійне суспільне явище, яке обслуговує і правове, і духовно-філософське буття та існування людей, але яке повністю не входить в жодне із них, хоча пов'язане та зумовлене ними обома.

Тому, для того щоб з'ясувати значення енциклопедії права потрібно виходити із таких принципів, як: по-перше, дати визначення та з'ясувати зміст енциклопедії права як науки та на цій основі виявити головні риси, що притаманні їй на всіх історичних етапах; по-друге, під час визначення поняття основна увага повинна бути зосереджена на розкритті її філософсько-правових функцій та ролі серед інших державно-правових явищ; по-третє, визначити методи, засоби здійснення енциклопедії права, її філософської ролі в прогресі правового суспільства; по-четверте, розкрити зв'язок енциклопедії права з іншими правовими науками та дисциплінами.

Мета, як філософська категорія – це випередження у свідомості результату, на досягнення якого спрямованні дії. Як безпосередній мотив мета спрямовує і регулює дії, пронизує практику, виступає внутрішнім стимулом, якому людина підкорює свою волю.

Для багатьох вчених, які прагнули розкрити та з'ясувати зміст енциклопедії права важливим було дослідити питання, з якою метою вона існувала і для чого була створена. Це врешті-решт питання про абсолютні, або об'єктивні цілі енциклопедії права.

Як відомо, витоки наукового правознавства європейської культури походять від римської юриспруденції. Досліджуючи історію виникнення римської юриспруденції можна зауважити, що тут якнайширше була розвинута лише одна сфера права, а саме цивільне право, яке регулювало сімейні та майнові приватні відносини. Звичайно для того, щоб оволодіти величезним матеріалом цивільного права, був потрібний загальний вступ, який би допомагав з'ясувати основні цивільно-правові відносини.

Саме для цього, на той час, існували так звані інституції, які були своєрідним пропедевтичним підручником у школах Римської імперії. Найперші та найвідоміші серед інституцій були Інституції Гая [2, с. 25]. *Corporis juris civilis* теж у своєму складі має Інституції в якості загального теоретичного вступу до Юстиніанового Зводу [3, с. 104]. Інституції Гая – єдиний пам'ятник повної римської системи права та джерело відомостей про стан римського права на різних стадіях його розвитку.

Певною мірою можна констатувати, що тогочасні інституції були своєрідною енциклопедією цивільного права. Але звичайно, це були лише перші зародки енциклопедичних знань. У більш широкій енциклопедії права потреба на той час не відчувалася, оскільки науковий інтерес сконцентровувався переважно на сфері цивільного права [4, с. 63]. Отже, в цей період йдеться лише про одну сферу правознавства, а таке правове явище, як енциклопедія права, включає знання з усіх галузей юриспруденції.

У контексті нашого дослідження доцільно зосередити увагу на розвитку

правової науки упродовж XI – XII століть. У цей період до вивчення римського права приєднуються юристи Західної Європи. Вивчаючи вищезазначені інституції, західноєвропейські юристи намагалися з'ясувати та розтлумачити їх для практичного застосування в постановах суду. Такі тлумачення мали назву “глоси” [5, с. 117]. Внаслідок чого, під цією назвою, було створено школу юристів – “глосаторів”, які займалися засвоєнням та тлумаченням римського права [6, с. 41; 7, с. 12].

Однак, необхідно зауважити, що ця школа юристів також розглядала лише одну сферу права. Засоби фрагментарного (відірваного від цілісного правового матеріалу) та казуїстичного тлумачення, яке застосовувалося до приватних випадків створило надзвичайно велику кількість глосів, які одночасно давали різноманітні та іноді суперечливі тлумачення Юстиніанового Зводу. З огляду на це виникала потреба у тому щоб, розібратися в різноманітних судженнях та встановити загальноприйнятту думку вчених.

Водночас, потрібно було пристосувати римське правознавство до особливостей середньовічного життя, в якому невпинно зростала потреба практичного застосування права. Для того, щоб розв'язати ці проблеми потрібно було тлумачити вже самі глоси, що і спричинило виникнення нового виду літературно-юридичних творів. Глосаторів змінили “постглосатори”, або коментатори, які продовжували старі екзегетичні (екзегеза – тлумачення) прийоми вивчення аж до кінця XVI ст. [6, с. 72; 8, с. 35].

Натомість необхідно зазначити, що й у глосаторів, і в коментаторів наукове правознавство обмежувалося лише римським правом, адже обидві школи визнавали основним предметом свого вивчення цивільне право. Попри те, звичайно, розглядалися окремі питання зі сфери державного права, що переважно стосувалося права монарха; цивільно-правові норми розповсюджувалися також і на міжнародні відносини; при тлумаченні Дигестів доводилося звертати увагу на окремі питань про злочини та покарання, тобто тут йдеться про сферу кримінального права. Однак, це були лише окремі введення в інші правові галузі, з яких не створювалися спеціальні юридичні дисципліни.

Наукове правознавство в загальному проходило в межах цивілістики (науки цивільного права), а отже з огляду на це право не потребувало існування енциклопедизму, адже загальні поняття містилися в Інституціях римського права.

Потреба в узагальненій дисципліні була актуальною лише для спеціалізації науки, яка почала створюватися ще в Середньовіччі [9, с. 28] і проявилася у двох напрямках: у різносторонності правового матеріалу стосовно виникнення юридичних норм та у характері тих відносин, що ними визначалися [10, с. 15]. У контексті нашого дослідження доцільно зупинитися на головних моментах цих напрямів спеціалізації, якими є: створення канонічного права, розвиток права феодального, або лінивого, та окрема розробка кримінального права.

У церковній сфері сформувалося своє самостійне право, засноване на церковних постулатах, канонах, які багато в чому були запозиченні із права римського. Право церкви, або канонічне право, не входило у сферу занять юристів і розроблялося вперше богословами. У середині XII ст. Граціан із Болонії зібрав усі церковні постулати та декрети й уклав їх у збірник [11, с. 274]. Він став першим збірником канонічного права, і лише після того, як його було укладено, ним зацікавилися римські юристи [12, с. 43]. Декрет Граціана стали глосувати так само, як і Юстиніанів Звід.

Отже, в правознавстві сформувалося дві спеціальності: римського, або цивільного права та церковного, або канонічного. Представників першої спеціальності почали називати легістами та цивілістами, тобто знавцями світських законів і цивільного права. А представників другої спеціальності називали каноністами, або декристами, тобто знавцями церковних постулатів [13, с. 114]. Закінчена юридична освіта повинна була вмещати в собі дві спеціальності, які й увійшли до переліку викладання права в італійських університетах [14, с. 24].

Натомість, необхідно звернути увагу на ще одну галузь прав, якою було земельне право. Відносини у сфері земельного права в Середньовіччі склалися досить своєрідно. Незрозумілим римському праву був, устрій, в основі якого лежала сукупність декількох прав володіння на одній і тій же землі. Це створювало казуси, що призводило до неврегульованості земельних відносин

порівняно з тими відносинами, які регулювалися старим правом, що було побудовано на єдиній виключній власності [15, с. 39]. Такий устрій отримав назву феодалного, або лінивого права.

Для регулювання нових земельних відносин був вироблений, за допомогою звичаю – елемент самостійної системи феодалного права. Це право набуло найбільшого розвитку насамперед у Ломбардії, де воно і було записане в особливому збірнику.

Поступово цей збірник почали вивчати та тлумачити. Таким чином, феодалне право стало предметом наукового правознавства і перетворилося згодом на спеціальну юридичну дисципліну [16, с. 52].

Необхідно також зазначити, що до XII століття відносять перші спроби спеціальної розробки кримінального права. Однак, ця дисципліна розвинулася та отримала окреме місце в університетському викладанні лише у XVI столітті [17, с. 10; 18, с. 166].

Наведене вище свідчить про те, що це були перші спроби, хоча і одиничного, але створення спеціалізації, які в подальшому будуть слугувати предметом і завданням енциклопедії права, як узагальненого вчення про право. Водночас, необхідно пам'ятати, що у зв'язку зі змінами життя людей зазвичай відбуваються і зміни в правовому полі країни та взаємовідносин людей між собою, а тому для формування світогляду в сфері юриспруденції та вирішення певних суспільних відносин будь-якої держави, лише поверхневого знання про одну сферу права недостатньо.

Якщо у суспільстві утворюється нова енциклопедична правова категорія, то вона обов'язково впливає на розвиток інших сталих правових категорій.

Зі збільшенням та роздрібненням правової сфери виникла потреба у створенні правових напрацювань, які б давали змогу одночасного огляду та співставлення всього правового матеріалу. Щоб задовольнити таку потребу потрібно було створити одну юридичну працю, яка б слугувала підґрунтям цілісного уявлення про усю сукупність правового буття.

Такою працею, на той час стала робота Вільгельма Дурантіса “Юридичне

зерцало” [2, с. 18]. Ця праця стала систематизованим посібником для практичних юристів і містила в собі знання про діюче на той час право – і цивільне, і церковне. Ідея щодо створення такої праці з правознавства, як і сама назва наукового твору була запозичена у сучасника В. Дурантіса – Вікентія де Бове, який уклав збірку наявних на той час знань, що були надбанням людської розумової праці.

Водночас, необхідно звернути увагу на те, що основною особливістю середньовічного мислення виступає догматизм [19, с. 118], який приймає істину, що надана ззовні, і зводить всю діяльність розуму до засвоєння цієї істини, а також виводить із неї часткові положення і підводить під істину нові явища, на які нашоується людина в процесі своєї життєдіяльності. Однак, при цьому самостійних досліджень тих явищ, які виникають в процесі правового життя не має. Окрім того не виникає і запитань про те звідки та яким шляхом з’являються ті положення, які приймаються за істину.

Середньовічному мисленню притаманне тяжіння до універсальності. Таке мислення прагне охопити весь світ, при цьому нічого не пропускаючи [20, с. 54]. Й таким чином уявити світ не як сукупність слабо пов’язаних між собою частин, а як визначену дійсність, частини якого взаємопов’язані та мають при цьому свою цінність.

Що ж стосується самих істин, то у Середньовічний період їх було сформульовано три, які слугували підґрунтям для розвитку усіх тогочасних людських відносин, а саме: 1) релігія зі Священним Письмом; 2) філософія Аристотеля; 3) римське право в Юстиніановому Зводі.

Звичайно ж у такому дусі догматизму розвивалося і середньовічне правознавство. Воно прагне не пошуків причин, а орієнтується на ціль, мету, на утворення цілісної структурної системи права, прагне до збереження навіть взаємовиключаючого як елемента цілісної системи. Догматизм мислення своєрідно відобразився і на розумінні наукового методу [20, с. 55], адже юрист-догматик володів вже готовою істиною і не було потреби шукати цю істину самостійно, шляхом досліджень нових правових явищ. Отже, можна констатувати

відсутність методу дослідження як такого, оскільки головним завданням було лише засвоєння готової істини та її тлумачення [21, с. 118]. Тобто існував лише метод міркування в межах догматичної правди.

Цей метод складав зміст тогочасної юридичної системи, під яким юристи розуміли способи та засоби засвоєння великого та різноманітного правового матеріалу [22, с. 188], розмежування думок людей які, тлумачили закони за групами та категоріями, правила встановлення загальної думки вчених, прийоми створення юридичних формул, найрізноманітніші зовнішні поділи і підрозділи права, схеми систематичного викладу юридичних роздумів.

Наступним історичним періодом розвитку юриспруденції є XVI ст., яке відоме як епоха Відродження [23, с. 12], що внесло суттєві зміни у розробку наукового правознавства. Відмінність вказаного століття від попереднього полягає, передусім, у тому, що у цей період відбувається дослідження першоджерел явищ, що дозволяє перенести досліджене на існуючу культуру.

Натомість, Середньовіччя не цікавило походження тих чи інших праць, їх витоки, на відміну від епохи Відродження, яка пішла шляхом самостійної творчості. Безумовно, що такий загальний культурний переворот у міркуваннях стосувався і правознавства. У попередньому столітті юристи займалися лише тлумаченням у сфері права, що перешкоджало їм формувати загальну вдосконалену систему права.

Водночас, необхідно зазначити, що для першочергового засвоєння римського права ті фрагментарні тлумачення глосаторів та коментаторів були також надзвичайно важливими. Однак, із розвитком суспільства та держави, виникненням нових взаємовідносин такі уривчасті тлумачення стали недостатніми і готових формул римського права було замало.

Необхідно було на основі формул римського права створити нові прийоми та методи юридичних конструкцій, які б давали змогу римським юристам створювати свої формули та знаходити для них досконале вираження. Таке спеціальне завдання, яка стояло перед юриспруденцією співпадало із загальною культурою епохи Відродження [24, с. 44; 25].

Новітні ідеї в правознавстві епохи Відродження були створенні вже не італійцями, а двома французькими юристами – Куяцієм та Донеллем, які оновили науку права та стали засновниками нової школи правознавства – французько-елегантної [26, с. 115].

Французькі юристи звернулися безпосередньо до пам'ятників римського права, одним з яких був дійсний текст Юстиніанового Зводу. Згодом їхнє завдання полягало в історичному вивченні низки послідовних законів, постанов сенату, рішень народних зборів, судової практики, відповідей юристів, імператорських встановлень, які і склали Звід Юстиніана [27, с. 52].

Звичайно, на тлумаченні така наукова розробка не зупинилася, а дійшла до того, що всі окремі правові положення були об'єднанні в єдину узагальнюючу систему, що склалася на основі певних керівних принципів і була структурована у всіх своїх частинах. Можна стверджувати, що це була своєрідна творчо-наукова робота в галузі правознавства. Натомість критика тексту, й історичне його тлумачення, і систематика склали нові прийоми вивчення права (французький метод) [28, с. 47].

Вдосконалення прийомів наукової розробки відбувалося також і в XVI ст. за рахунок ускладнення матеріалу юриспруденції, що призвело до виокремлення нових спеціальностей. Початок XVI ст. був ознаменований розпадом феодального устрою, у зв'язку з чим утворювалися нові держави з єдиною централізованою верховною владою. Організація та управління цих держав визначалися особливими юридичними нормами, сукупність яких утворила державне право.

Це право розвивалося на практиці в судах та інших державних органах, а також виданням окремих спеціальних законів, які встановлювали різноманітні переваги державної влади та обов'язки підпорядкованих цій владі. У зв'язку з цим державне право привернуло до себе увагу вчених юристів, які почали займатися розробкою особливої спеціалізації наукового правознавства.

На основі створення такої спеціалізації як державне право відбувається детальніша розробка національних систем цивільного права європейських народів. У XIII ст. зроблені записи німецького права в Саксонському та

Швабському Зерцалах [29, с. 141]. З XIV ст. виникає низка збірників французького звичаєвого права [30, с. 158], яке розробляється практиками та діячами місцевих судів. Тобто створення національних держав стало своєрідним поштовхом до розробки національного цивільного права, яке в подальшому було включене до сфери наукового правознавства у вигляді окремої спеціальності.

До переліку нових юридичних дисциплін потрібно також віднести й історію права [31, с. 132], створену завдяки особливим прийомам наукової розробки вищезгаданих юристів французької школи. Історичний прийом тлумачення, який пропонувала ця школа хоча спочатку і застосовувався лише до римського права, але все ж таки з часом розповсюдився на вивчення і національного права, і цивільного, і державного. Водночас, особливості останнього відкрили досить значний потенціал для дослідження історичного елемента у правознавстві [32, с. 25].

З історичного опису юриспруденції XIII – XIV ст. можна зауважити, що методи, які були оновлені та утворені нові різноманітні спеціальності вимагали узагальненого знання про розвиток правової дисципліни. Але, на жаль, на той час, не було розроблено нічого нового, що свідчило б про створення енциклопедичного об'єднання правознавства.

Лише дві спроби відомих юристів того часу формально можна зарахувати до ідеологічного енциклопедичного узагальнення всього правового знання. Це твори тулузького магістра Коразія, які, на жаль, ще містять хоч і формальні, але все ж таки схеми, поділи та підрозділи. А також, своєрідний енциклопедичний твір – Сінтагма, відомого французького юриста та державознавця Григорія Тулузького, який застосував метод співставлення вивчення головних питань всіх систем права [33, с. 84], які враховувалися наукою: римського, канонічного та національного.

У XVII ст. відкривається нова епоха історичного розвитку науки права, яка докорінно відрізняється від попередніх досліджень у сфері юриспруденції. Якщо порівнювати три попередні юридичні школи – глосаторів, коментаторів та французьку школу, незважаючи на численні відмінності, можна знайти в них одну

спільну рису [34].

Такою рисою було їх єдине завдання, що полягало у судовому та практичному застосуванні права. Цим спільним завданням займалися і глосатори, і коментатори з їх фрагментарним тлумаченням, і елегантні юристи французької школи, з їх історичними роз'ясненнями та систематикою правового матеріалу.

Однак, нове століття приносить із собою новий напрям філософської думки – раціоналізм, для якого єдиним джерелом наукового пізнання є людський розум [35, с. 324]. Цей спосіб розмірковувати привів до методично пізнавальної роботи самого людського розуму. Тобто таким чином відсторонювався метод авторитетної істини, догматики, як такої, що існував у минулому столітті.

Характерним для раціоналізму є те, що він визнає розум найефективнішим джерелом пізнання. Індивідуальний людський розум становить відображення об'єктивного розуму, який лежить в основі створення світу, оскільки в індивідуальному розумі вже закладено розуміння законів всесвіту.

Однак, ці властивості потрібно виявити та розвинути, а згодом виразно та гармонічно довести до людської свідомості. Для цього потрібно вірно розмірковувати, тобто відправною точкою під час такого розмірковування будуть самоочевидні істини або аксіоми [36, с. 55].

Такі найпростіші судження не потребують доказів, адже достатнім підтвердженням їх істинності є те, що не може бути доведене зворотне їм твердження. Аксіоми або самоочевидні істини складаються із деяких елементарних понять, з яких потім створюється низка послідовних висновків (дедукції), і кожне з виведених положень підлягає спеціальному доказуванню (демонстрації).

Під час застосування раціонального мислення був створений так званий дедуктивно-демонстраційний метод [37, с. 108, 132]. Цей метод допомагав з аксіом виводити низку дедукції та демонстрацій, які, в свою чергу, склали перелік положень, що вибудовували цілісну систему наукових істин бездоганної точності.

Безумовно, що раціоналізм проявив себе і в юриспруденції. До

раціоналізму, як відомо, існувало лише зовнішнє тлумачення правових положень, встановлених законодавцем, традиціями народу та судовою практикою. Але таке тлумачення було обмежене практичним застосуванням різноманітних законів та постійною їх зміною.

Така постійна зміна та різноманітність правових положень свідчить про те, що всі існуючі системи права виявилися не більше, ніж спробою юридичного регулювання людського суспільства. Все це вказує на відсутність раціональних методично продуманих прийомів, які б були придатні для правового життя людини.

Виникнення дедуктивно-демонстративного методу дало змогу створити істинні закони необхідні для суспільства, тобто головну роль у створенні таких правових правил відіграє розум, який може та повинен встановити їх за допомогою вірного розмірковування.

Під впливом раціоналізму предметом досліджень науки права стала розробка природного права. Цей новий напрям розвитку права створив філософську школу природного права, започатковану голландським юристом Гуго Гроцієм, що панувала упродовж XVII – XVIII століть [38, с. 61]. Найбільш відомими представниками цього напрямку були – Х. Томазій, С. Пуфендорф, Т. Гоббс, Х. фон Вольф, Ж. Руссо [39, с 54; 40, с. 177].

Водночас, панування школи природного права не перешкоджало розробці позитивного або діючого права. На тлумачення та систематику позитивного права почали дивитися, як на прикладне знання, техніку. Пануюча ж школа містила у собі розумне право, практичне значення якого зводилося до критики позитивного права та показу шляхів перетворення останнього.

Зі школою природного права пов'язане виникнення нової галузі юриспруденції – науки міжнародного права [41, с. 75]. Взаємовідносини між різними самостійними та незалежними державами упродовж багатьох років склалися та регулювалися правом звичаїв та традицій. Тобто тогочасні міжнародні норми носили випадковий або частковий характер, що не давало змоги юристам розмірковувати над обов'язковістю цієї галузі права [42, с. 342].

Однак, історичні нескінченні війни змусили задуматися над створенням такого права. У природному праві міжнародне право знайшло і ґрунтовне пояснення свого створення, і керівні принципи, які допомогли його системному розвитку.

До XVII ст., яке суттєво змінило розвиток права загалом, відносять і виникнення енциклопедії права. У 1638 р. була видана перша енциклопедія права під авторством Гунніуса “*Encyclopaedia iuris universi*” (Універсальна енциклопедія права) [43, с. 38]. Енциклопедія Гунніуса з’ясовувала пропедевтичні цілі та намагалася ввести у сферу правознавства, переважно за допомогою короткого догматичного викладу окремих юридичних дисциплін. Окрім того, у цій праці відводилося деяке місце історичному огляду змін права.

На енциклопедії Гунніуса вплив природної школи відобразився незначною мірою. Натомість, розквіт цього впливу на енциклопедичну літературу припадає на другу половину XVII ст. та на XVIII ст. Це була ціла низка пропедевтичних творів, які як короткий вступ до вивчення права давали невеликі нотатки природно-правової доктрини. Нотатки повинні були слугувати ключем до розуміння цілої системи природного права, і в той же час повинні були надавати керівні засади для критичної оцінки права позитивного. Серед таких праць окремої уваги заслуговує пропедевтичний твір Християна Томазія “*Summarischer Entwurf der Grundlehren, die einem Studiosus iuris zu wissen und auf den Universitäten zu lernen nothing*”, 1699р. (Резюме проєк основних доктрин, до університетських знань) [44, с. 35].

Згодом раціоналізм у праві перетворився на засіб для вибудовування зовнішніх схем, у нішах якого рівномірно розподілявся правовий матеріал, що містив позитивне право з короткими частинками природно-правових положень.

Енциклопедична література, що слугувала підґрунтям вивчення права, вибудовувала формальні раціоналістичні схеми, які давали початківцю своєрідний план його подальшого вивчення різних складових та підсистем права. Згодом втрата критичної сутності, творчих доробок та головних ідей в раціоналізмі, призводить до того, що на різного роду формальні схеми починають дивитися не тільки як на засоби систематизації, але як і на метод пізнання. Однак,

все це почало багато в чому нагадувати методичну пропедевтику та догматичне мислення XV – XVI ст.

Школа природного права поставила розробку права таким чином, що воно перебувало за межами наукового правознавства [45, с. 86]. Відповідно до цього і правові енциклопедії, написані в дусі чистого раціоналізму, не давали загального вчення, яке охоплювало б позитивну юриспруденцію.

Саме тому позитивному правознавству приходилося самотужки створювати для себе енциклопедію права. Джерелом для побудови узагальненого знання міг у даному випадку бути історичний елемент правознавства, який був започаткований французькими юристами XVI ст. Спочатку він застосовувався лише як більш досконале тлумачення, але згодом перетворився на особливу дисципліну – історію та філософію права. Це змусило юристів вийти за межі тогочасного правового мислення і розмірковувати емпірично (з досвідом) та індуктивно (шляхом наведення прикладів).

Таке мислення відштовхувалося від спостереження фактів і шляхом наведення прикладів відокремлювало від них загальні поняття, що й давало змогу з'ясувати сутність фактичного матеріалу. Таким чином позитивна юриспруденція за допомогою історії встановлювала свої основні поняття, які й були предметом енциклопедії права.

Емпіричні узагальнення в енциклопедії права не йшли далі переліку основного змісту окремих спеціальних юридичних дисциплін. Однак, незважаючи на це, розуміння історії права тогочасних юристів хоча й було елементарним – літописним, але в ньому проявлялися паростки нової наукової думки.

Найкращим зразком емпіричної (позитивної) енциклопедії права другої половини XVIII століття була праця Іоанна Стефана Пюттера – Ескіз або Досвід юридичної енциклопедії (1757 – 1767 pp.) [46]. У цій роботі наведенні короткі нариси окремих юридичних дисциплін з вказівками щодо їх вивчення, а також вказані історичні джерела та проведений огляд юридичної літератури. Завершується ця праця особливим розділом, який присвячений методології наукового правознавства [47, с. 93]. З часу появи вказаного вище твору в науці остаточно

закріпилося поняття, яке було введено ще Гунніусом – енциклопедія права.

Емпіричний напрям розмірковувань Ст. Пюттера та його прихильників був спрямований на підтримку школи природного права, яка сприяла появі своєрідного раціоналістичного догматизму. Вчений наполягав на необхідності в ознайомленні з правом через призму його історії, але в деяких питаннях відхилився від ідей школи “природного права”.

Однак, застій останньої призвів до розквіту та успіху емпіричного напрямку, що був спрямований на повне знищення раціоналізму у сфері наукового правознавства.

У такий критичний момент для школи природного права відбулося її оновлення шляхом філософської критики І. Канта, який не тільки засудив раціоналістичний догматизм, а й розкрив його першооснову [48, с. 144]. Школа природного права приймала за відправну точку для своїх умовиводів не істинні аксіоми, а емпіричні судження про природу людини, які були односторонні та критично не перевірені.

Водночас, І. Кант перетворив раціоналістичні розміркування про природу людини на метафізичні уявлення про моральні закони та можливості людини проявляти свої дії залежно до своїх вимог. Таким чином раціоналізм був повернутий до своєї методологічної основи. Необхідно зазначити, що в цей період відновлення школи природного права також відбулося відродження юридичних енциклопедій права. Серед них можна назвати енциклопедію Густава Гуго, який незважаючи на наміри вивчення історіографії права, будував юридичну енциклопедію на суто раціоналістичних основах [47, с. 39].

Наприкінці XVIII ст. в енциклопедичній літературі права існувало два напрями: філософський, раціоналістичний та історичний, емпіричний. Перший напрям походив від апріорних ідей та виводив із них основи системи природного або розумного права. Другий напрям розробляв положення позитивного права та роз'яснення його історичного походження, а також намагався отримати на цій основі, за допомогою індуктивного методу, певні керівні юридичні принципи.

Обидва напрями розвивалися паралельно і не перетиналися між собою, що

негативно відображалося на загальному стані науки. З одного боку, апріорні ідеї не відповідали фактам і тому не могли пояснити дійсність, з іншого – позитивне правознавство при елементарній історичній концепції обмежувалося простим перерахуванням фактичного матеріалу, не осмислюючи його за допомогою раціонального елемента.

З огляду на це енциклопедія права знаходилася на двох різних шляхах, не маючи при цьому чітко визначених завдань. На думку раціоналістів, завдання енциклопедії права полягало у викладі коротких основ природного права, натомість, представники позитивного правознавства вбачали у завданні енциклопедії текстовий огляд спеціальних юридичних дисциплін.

На початку XIX ст. під впливом нових філософсько-правових думок починають зникати двоякі розбіжності завдань енциклопедії права. Зокрема, у 1802 р. філософ Ф. Шеллінг, прочитавши декілька лекцій “Про метод академічного вивчення”, сформулював єдине завдання енциклопедичної наукової літератури [49, с. 14].

За словами вченого, знання в окремих галузях не повинні і не можуть бути випадковими та незалежними одне від одного. Всі вони разом складають один єдиний організм науки, який відповідає розумній єдності об’єкта та суб’єкта пізнання. Ф. Шеллінг стверджував, що знання можуть бути отримані лише частинами, але для того, щоб вони стали справжнім надбанням нашого розуму, необхідно встановити між ними зв’язок, за допомогою якого розкриється єдиний організм науки [50, с. 47]. Це завдання і буде складати основні цілі енциклопедії, як своєрідної науки наук.

Енциклопедія завершує та систематизує людські знання. В ній знаходять творчі настанови представники окремих спеціальностей. Той хто намагається дослідити щось спеціальне в науці, повинен, насамперед, визначити місце, яке це спеціальне займає в цілому, знати особливий його дух, зрозуміти яким чином воно повинне розвиватися, щоб проникнути в гармонійне знання цілого. Водночас, необхідно знати і те, яким чином дослідник повинен дивитися на науку, щоб міркувати не як раб, який прикутий ланцюгами до часткового, а як

вільний в душі цілого. Усі ці необхідні попередні знання та настанови можливо отримати спеціалісту лише з енциклопедії.

Саме під впливом таких розмірковувань Ф. Шеллінга змінилися і завдання енциклопедії права. У такому контексті, енциклопедії права було мало не лише співставлення та огляду окремих юридичних дисциплін, а й викладу основ природного права.

Наступним кроком мала стати вища і складніша мета енциклопедії права – встановлення органічної єдності правознавства. Однак, необхідно було досягти такої єдності, яка поєднувала б, з одного боку, всі окремі юридичні дисципліни, а з іншого, – галузі природного та позитивного права. Досягнення такого складного завдання можливе було лише при підтримці ідеалістичної філософії Ф. Шеллінга та особливо Г. Гегеля [51, с. 13].

У даному контексті доцільно буде нагадати, що під ідеалізмом розуміється такий напрям філософської думки, який виходить із визнання метафізичного (такого, що перебуває за межами доступних спостереженню природних явищ) об'єктивного буття ідей та бачить в світовому процесі реалізацію цих ідей [52, с. 116]. Ідеалізм поєднує в собі раціоналізм з відомою частиною емпіризму. Раціоналістичний елемент ідеалістичної філософії полягає в пріоритетному встановленні ідей, за якими визначається об'єктивне буття. Натомість, емпіричний елемент ідеалістичної філософії полягає у розкритті в доступних спостереженнях явищ прояву метафізичних ідей.

Визначивши головний задум ідеалістичної філософії, можна сказати, що раціоналізм принципово роз'єднував природне право з позитивним: розробляв та вдосконалював перше, та ігнорував останнє, оскільки не знаходив раціонального в багатоманітності та змінності останнього.

Водночас, необхідно акцентувати увагу на тому, що ідеалістична філософія створювала фундамент для об'єднання цих двох галузей до якогось вищого єднання. На природне право дивилися, як на праобраз права позитивного. В його різноманітності та постійній зміні проявлялися спроби до здійснення раціональних ідей права. Природно-правова ідея намагалася бути ціллю для

позитивного права. Момент цілі та думка про її визнання вносила до ідеалістичного світобачення елемент руху (динаміку). Завдяки, чому ідеалістична філософія не тільки враховувала позитивне правове введення, але особливо виділяла в ньому історичний елемент.

У другій половині XIX ст. відбувся переворот в історичному розумінні права. Від прагматичного розуміння змін думок та волевиявлень законодавців у позитивному праві перейшли до вивчення об'єктивної планомірності в процесі зміни позитивного права, до ідеї невимушеного її розвитку, тобто простої еволюції.

Нове розуміння історії права створило у правознавстві нову історичну школу юристів, на чолі якої стояли Ф. Савіньї та Г. Пухта [53; 54, с. 322]. Історична школа намагалася назавжди відштовхнути школу природного права та безроздільно керувати у правознавстві. Натомість, ідеалістична філософія, навпаки, намагалася примирити ці дві сторони шляхом єднання раціоналістичних елементів права з позитивним.

Нове розуміння завдань енциклопедії права та втручання ідеалістичної філософії упродовж 40-х та 50-х років XIX ст. вплинуло на правознавство загалом. З великою долею вірогідності можна сказати, що це був найкращий період розквіту енциклопедії права. Видатні праці німецької юридичної енциклопедичної літератури належать саме цьому періоду: Карл Теодор Пюттер, Вивчення закону або юридична енциклопедія та методологія; Фрідлендер, Правова енциклопедія або системи права; Л. Варнконіга, Правова енциклопедія та органічна презентація закону і пануюча думка про Німеччину; Аренс, Юридична енциклопедія або енциклопедія органічних уявлень про право та політичні науки на основі філософії права; Фердинанд Вальтер, Правова енциклопедія (Karl Theodor Putter, *Der Indegrift der Rechtswissenschaft, oder Juristische Encyclopedie und Methodologe*, Berlin, 1846; Friedlander, *Juristische Encyclopedie oder System der Rechtswissenschaft*, Heidelberg, 1847; L.A. Warnkonig, *Juristische Encyclopedie oder organische Darstellung der Rechtswissenschaft mit vorherrschender Rucksicht auf Deutschland, zum Gebrauch bei Vorlesungen und zum*

Selbststudium, Erlanger, 1853; Ahrens, Juristische Encyclopedie oder organische Darstellung der Rechts- und Staatswissenschaft auf Grundlage einer ethischen Rechtsphilosophie, Wien, 1855 (в 1863 перекладена на російську мову); Ferdinand Walter, Juristische Encyclopedie, Bonn, 1856) [55].

Всі зазначені завдання здійснюються в душі ідеалістичної філософії шляхом поєднання раціонального елемента з емпіричним. Тобто подається метафізична ідея права і потім демонструється її реалізація у позитивному праві.

Як зазначалося вище, емпіричне здійснення ідей відбувається не шляхом спокою, а в стані постійного руху – динаміки, тобто постійне наближення до її здійснення, що і виступає кінцевою метою енциклопедії права. З огляду на це емпіричне осмислення ідеї права потребувало форми історичного осмислення.

У даному контексті необхідно зазначити, що в органічних енциклопедіях незмінно спостерігається одна і та ж послідовність у розподілі правового матеріалу. Спочатку подаються апріорні визначення понять (така послідовність у викладанні правового матеріалу зберігається і до нині), а потім наводиться історичний огляд права, в якому показується як ідея права поступово розкривається в позитивному праві на шляху до повного її здійснення, як кінцевої мети.

Оскільки метафізична ідея права має абсолютне, тобто безумовне та всезагальне, значення, то носієм цієї ідеї є все людство [56, с. 24]. Отже, можна сказати, що емпіричний прояв змісту цієї ідеї розкривається вичерпним чином лише через всесвітню історію права.

Втіленням цієї ідеї і повинні займатися органічні енциклопедії права. Підтвердження цього ми знаходимо в нарисах всесвітньої історії права в юридичних енциклопедіях К. Пюттера та Л. Варнконіга [57, с. 398]. Інші автори принципово визнають необхідність таких нарисів всесвітньої історії права, але з метою зручності викладання обмежуються історичним оглядом права найважливіших народів (Аренс) [34, с. 237], або навіть лише вітчизняного (німецького) права (Фрідлендер та Ф. Вальтер), водночас розглядаючи його з позиції світової ролі [34, с. 414].

З'ясувавши сутність права шляхом раціонального та історичного його висвітлення, органічна енциклопедія переходить до органічного розчленування права на частини та правознавство на спеціальності. При цьому у всіх енциклопедіях права, крім енциклопедії К. Пюттера, наводиться огляд змісту окремих юридичних дисциплін. Що доводить нам продовження традиції старої енциклопедичної літератури емпіричного напрямку.

Органічні енциклопедії були матеріалом ідеалістичної філософії у сфері правознавства. Розквіт цих енциклопедій, як вже зазначалося відносився до 40-х та 50-х років XIX ст., тобто саме того часу, коли ідеалізм у філософії доживав свої останні дні і філософська думка знаходилася на межі реалістичного світорозуміння та нового напрямку – позитивізму [34, с. 534].

Новий позитивний напрям був спрямований на повалення ідеалізму [58, с. 161]. Такий крах був спровокований зростанням природничих, переважно біологічних наук, а також тією докорінною зміною державно-правових завдань того часу. Спостереження відіграло в ідеалістичній філософії головну роль [59, с. 53], що в подальшому призвело до виникнення критичного відношення до метафізичної ідеї.

Окрім того, ідеалістична філософія у правознавстві зіштовхнулася ще з однією проблемою – соціальним призначенням матеріального забезпечення бідних та робочих класів. Ідеалістична теорія права визначала кінцевою метою правового розвитку здійснення природно-правової ідеї рівності всіх індивідів перед законом та забезпеченість особистої свободи [36, с. 76],

Але юридична рівність не співпадала з фактичною рівністю людей. Ці дві причини і стали на заваді повної реалізації та встановлення метафізичної ідеї права як кінцевої мети правового розвитку.

Нові шляхи для наукового мислення були запропоновані позитивною філософією, родоначальником якої став у першій половині XIX ст. Огюст Конт (“Курс позитивної філософії”; Auguste Comte, Cours de philosophie positive, 1-ше вид. 1830-1842pp.) [60, с. 38; 61]. Позитивізм у науці та в філософії розвиває не лише процес мислення як такий, а й цілеспрямований на досягнення визначених

результатів, і потребує таких результатів, які чітко обґрунтовані, а тому можуть вважатися достовірними. Значення позитивізму полягає також й у визначенні точного об'єкта пізнання. Натомість, він показав, яка позитивна ціль може належати людині у сфері думок та встановив ті прийоми, за допомогою яких вона може бути досягнута.

Згідно з позитивістськими поглядами, предметом пізнання може бути лише те, що об'єктивно та реально існує, тобто об'єктивні явища [62, с. 48]. Спостерігаючи за такими явищами людський розум помічає, що вони, з одного боку, співіснують, знаходячись у взаємній залежності, з іншого, – крокують один за одним, взаємно зумовлюючись. Безумовно, що між такими явищами виникає взаємозв'язок, тобто взаємовідносини. Такі відносини виступають одноманітністю, яка повторюється з об'єктивною необхідністю. Необхідна одноманітність у відносинах між явищами називається законами цих явищ, а розкриття законів таких явищ складає єдину позитивну ціль людського знання. Водночас, знання законів дає нам можливість передбачити явища та застосовувати їх у практичних цілях нашого життя.

Попри те, необхідно зазначити, що, як й інші течії філософії та науки позитивізм використовує для досягнення позитивної цілі пізнання правильно визначений метод, який складається із двох основних прийомів дослідження – спостереження та розмірковування. Наприклад, С. Десницький також наголошував на всезагальному вивченні права шляхом об'єднання філософського, історичного та догматичного методів [63, с. 17].

З позитивної точки зору правознавство складає частину науки про суспільні явища або соціологію. Сконцентровуючи увагу лише на одному боці суспільного життя, наука про право досліджує свій спеціальний об'єкт у зв'язку з усіма іншими її сторонами: політичною, економічною, моральною, релігійною. Об'єктом вивчення правової науки вважається і позитивне право, яке фактично регулює відносини між людьми, і ті раціональні ідеї права, які протиставляються праву позитивному [64, с. 21].

Натомість, вплив позитивної доктрини на енциклопедичну літературу

відбувся лише у 80-х роках XIX ст. [А. Меркель. Правова енциклопедія, 1885р., 5-те вид. 1913р., рос. переклад, 1902р.; С. Гарейс Енциклопедія та методологія права, 1887р., 4-те. видан. 1913р.; М. Ратковський, Енциклопедія права та політичних наук, 1890р. (A. Merkel, Juristische Encyklopadie; C. Gareis, Encyklopadie und Methodologie der Rechtswissenschaft; M. Ratkowsky, Encyklopadie der Rechts- und Staatswissenschaften)] [65; 66].

З огляду на викладене вище можемо констатувати, що становлення енциклопедії права пройшло складний історичний період. Натомість, необхідно зазначити, що енциклопедія права відіграла важливе значення у процесі формування правових систем, позитивного впливу на них різних філософських течій. Доводиться констатувати, що в українській правовій думці дослідженню питань, пов'язаних з енциклопедією права приділено досить мало місця, що спонукає до детального вивчення окресленої проблематики.

1.2. Теоретико-методологічна характеристика основних концептуальних підходів щодо вивчення предмета енциклопедії права

1.2.1. Сутність та природа предмета енциклопедії права

Перед кожною наукою чи будь-якою навчальною дисципліною періодично на певних історичних етапах розвитку виникає необхідність розгляду її предмета, його уточнення, а іноді й істотного переосмислення. Слід зазначити, що питання про предмет є непростим для будь-якої науки, він, фактично, може формуватися і визначатися навіть століттями (наприклад, предмет енциклопедії права). У свою чергу, він залежить від гносеологічних та багатьох інших факторів, що відбуваються у самому світі та суспільстві.

Будь-яке знання завжди передбачає собою певний визначений предмет. Не можливо знати одразу про все: той, хто бажає знати, повинен погодитися на певний розподіл відомих знань та на певне їх обмеження. Саме тому кожна наука як сукупність знань безперечно має справу з одним чітко визначеним предметом

[67, с. 112]. Такий єдиний предмет науки конкретно дозволяє визначити чіткі уявлення про перелік знань, що будуть стосуватися вказаної сфери дослідження. Не чіткі, сумнівні уявлення стосовно предмета науки не мають для неї будь-якої цінності.

Наука – це сукупність доведених істин або істинних знань про визначений та відомий предмет [68, с. 42]. Те, що створено науковими дослідженнями у відомій сфері знання, може бути викладено окремо від наукових доказів; такий виклад, який дає готові висновки та не входить до доказів, які розглядаються, зупиняється тільки на самих головних питаннях; він повідомляє найбільш суттєві, основні відомості у загальнодоступній формі. Такий виклад наукових висновків надає науці підготовчий або пропедевтичний характер [67].

Саме такий характер (підготовчий) має (на перших етапах свого формування) енциклопедія права: вона коротко викладає повноцінні висновки, які добуті із наук, котрі вивчають сутність права та держави. В цьому головна відмінна риса енциклопедії права від інших юридичних наук. В свою чергу енциклопедія права є наукою несамостійною та загальною.

Несамостійна вона тому, що сама не досліджує свій предмет, але підводить короткі підсумки іншим, самостійним наукам про право. На нашу думку, енциклопедія права є узагальнюючою наукою, яка має своїм підґрунтям, в питанні свого предмета, предмети інших спеціальних юридичних знань.

Енциклопедія права має загальний характер тому, що викладає основні висновки багатьох, головних юридичних наук, але при цьому обов'язково наголошує на тих важливих правових відомостях та знаннях, які потрібні для будь-якого юриста та не включає в своє поле вивчення того, що має більш приватний юридичний інтерес, який буде досліджуватися в інших спеціалізованих правових науках [67]. На нашу думку, саме пропедевтичний характер повинна мати енциклопедія права як особлива галузь наукового знання.

Отже, енциклопедія права – це наука, має на меті узагальнення знань про предмети різних спеціальних юридичних знань і одночасно наділена пропедевтичним характером як особлива галузь наукового знання.

Предмет будь-якої науки – проблема, яка практично ніколи не є в повній мірі вирішеною, оскільки у процесі розвитку суспільства, суспільних відносин певні складові предмету трансформуються і потребують сучасного переосмислення [69, с. 39].

Існують різні погляди на предмет енциклопедії права, але серед всіх прихильників юридичної науки не має єдності щодо розуміння її предмета. В дискусіях стосовно даного явища, зазвичай виникають питання загальнопонятійного характеру – співвідношення предмета та об'єкта дослідження, предмета та метода науки, а також меж існування та викладу основних узагальнюючих юридичних дисциплін, які повинні входити до змісту та складати сутність енциклопедії права.

Не зважаючи на меншу суворість наукового методу та зовнішній характер розташування правового матеріалу, який допускається енциклопедією права, специфіка її предмета, який розглядається вимагає суворого дотримання логічного зв'язку в якості основи викладу [70, с. 529].

Традиційно, перш ніж з'ясувати сутність досліджуваного явища, необхідно розглянути його предмет та завдання наукового пізнання. Кожна окрема наукова галузь відображає сукупність конкретних закономірностей, що складають предмет будь-якої науки. В. Нерсесянц зазначає, що предмет будь-якої юридичної науки в цілому – це поняття права (і звичайно правове поняття держави) в усіх аспектах їх теоретико-пізнавального прояву і виразу [71, с. 14].

Ми намагаємося дослідити енциклопедичні закономірності, які існують у певній державно-правовій реальності. За рахунок чіткого з'ясування та дослідження предмета та завдань енциклопедії права ми можемо визначити на сьогоднішній день межі впливу та сферу дії права та державно-правових явищ в суспільстві та всесвіті.

Безперечним, звичайно, є той факт, що предметом будь-якої енциклопедії права є право, як елемент цивілізації, але ми також знаємо, що право не може існувати та розвиватися без держави. На нашу думку, енциклопедія права (так як і теорія держави та права) має один предмет, який складається із двох

взаємопов'язаних елементів – права та держави, але який обов'язково проходить філософську трансформацію.

Філософсько-теоретичний аналіз та порівняння становлення та розвитку предмета енциклопедії права, звичайно, необхідний засіб удосконалення правової теорії, а разом з тим і юридичної практики. Правове життя різнобарвне та складне, але в кожній багатоманітності існують універсальні, сталі ланки, які зв'язують одне одного або загальні моменти, які дозволяють виробити енциклопедичні висновки не тільки про окремі правові явища, а й про правознавство загалом.

Наміри створити науку, яка б давала цілісне уявлення про право, про державу, про різного роду закони існувало віддавна. Звичайно, вперше така роль віддавалася енциклопедії права, а в подальшому філософії та теорії права. В такому історичному розумінні енциклопедію права можна розглядати як науку про право в першочерговому її значенні.

Історичною попередницею всіх сучасних теоретичних, методологічних, систематичних знань про право та державу була, насамперед, дисципліна, яка називалася енциклопедією права [43, с. 9].

Енциклопедія права вивчалася досить довгий час на юридичних факультетах в українських, російських, австрійських, німецьких, англійських, французьких навчальних закладах поруч з теорією права та філософією права, а також була необхідним вступом до вивчення права [72, с. 240 ; 43, с. 10].

Також передумовою для створення та існування загальнотеоретичних знань юриспруденції виступала і філософія права, як наукова та навчальна дисципліна, яка почала своє існування з теорії природного права. Першими авторами, які застосували термін “філософія права” в науковий обіг, були Г. Гюго (1798р.), Г. Гегель (1820р.), та К. Остін (1832р.) [73, с. 9-10].

Включення історії філософії права до змісту енциклопедії права передбачає не лише практичне значення, а й припущення щодо існування в її змісті філософського предмету. Філософське бачення предмета енциклопедії права передбачає паралельне та взаємодоповнююче існування філософського елемента в

правознавстві поруч із елементом позитивним, філософського вивчення права поруч із історичним вивченням [74, с. 8].

В зв'язку з цим, філософсько-теоретичний аналіз проблем енциклопедії права та її зв'язок із теперішніми юридичними науками дозволяє не тільки виявити одну зі сторін процесу формування науки про право, а й поставити окремі питання в зв'язку з конкретними завданнями сьогоденного часу в сфері юриспруденції.

Філософський синтез правового матеріалу звичайно, може створити не кожна енциклопедія права, але наміри до створення та вдосконалення вказаного філософського синтезу енциклопедичної матерії завжди повинно бути завданням правової енциклопедії.

Нове розуміння та формування завдань енциклопедії права відбулося під впливом ідеалістичної філософії в епоху 40-х та 50-х років XIX ст. Можливо це були найкращі часи розквіту енциклопедії права. Кращі твори німецької літератури з юридичної енциклопедії належать саме цьому періоду.

Розглянуті нами джерела, які стосуються енциклопедії права збігаються у загальних завданнях та колі питань, які входять до її вивчення. Завдання юридичної енциклопедії розглядається вченими в дусі органічного споглядання на науку. Енциклопедія права повинна розкрити “загальне внутрішнє поняття права” (К. Пюттер), показати “перетворений в поняття цілісний організм” науки (Фрідлендер) [75, с. 56], енциклопедії права потрібно знати, в чому полягає сутність та значення права і не права, а також що можна з'ясувати за допомогою критики джерел та витоків права” (Є. Трубецькой) [73].

Енциклопедія права повинна дати органічно розібраний вигляд науки права і її частин (Л. Варнконіг), встановити верховні початки права і, виходячи із них, з'ясувати і зв'язок окремих галузей права, і суттєві основні витoki всіх головних матерій, або предметів науки, розглянути і зрозуміти їх як єдину систему, або як емпіричний чи цілісний організм (Ф. Вальтер) [65].

Стосовно завдань та особливостей енциклопедії права також висловлювався теоретик права А. Котельников, який зауважував, що “на юридичному факультеті

вивченню позитивного законодавства передую вивчення енциклопедії права. Ця наука, яка є вступом до низки юридичних наук, повинна надати, чітко та остаточно визначення права; пояснити що таке “юридична норма”, “юридичний інститут”, з’ясувати розподіл права, його джерела ... та інше” [76, с. 65].

Всі зазначені завдання здійснюються в дусі ідеалістичної філософії шляхом поєднання раціонального елемента з емпіричним. Тобто дається метафізична ідея права і потім демонструється її реалізація в позитивному праві.

Емпіричне здійснення ідей відбувається не шляхом спокою, а в стані постійного руху – динаміки, тобто постійне приближення до її здійснення, що і буде кінцевою метою енциклопедії права. Внаслідок чого емпіричне осмислення ідеї права потребувало форми історичного осмислення.

Проаналізувавши розвиток енциклопедичної літератури, ми бачимо, що в органічних правових енциклопедіях незмінно спостерігається одна і та ж послідовність у розподілі правового матеріалу. Спочатку дається апріорні визначення понять (що і відбувається по сьогоднішній день у викладанні правового матеріалу), а потім наводиться історичний огляд права, в якому показується як ідея права поступово розкривається в позитивному праві на шляху до повного її здійснення, як кінцевої мети.

Так як метафізична ідея права має абсолютне, тобто безумовне та всезагальне, значення, то носієм цієї ідеї є все людство. Отже можна сказати, що емпіричний прояв змісту цієї ідеї розкривається виключно через всесвітню історію права (енциклопедичне начало).

Втіленням цієї ідеї і повинні займатися органічні енциклопедії права. Таке підтвердження ми знаходимо в нарисах всесвітньої історії права в юридичних енциклопедіях К. Пюттера та Л. Варнконіга.

Органічні енциклопедії були матеріалом ідеалістичної філософії у сфері правознавства. Органічна правова енциклопедія переходить до органічного розчленування права на частини, а правознавства на спеціальності.

Не зважаючи на тісний взаємозв’язок теорії держави та права і філософії права з енциклопедією права, остання все ж має право на самостійне існування в

системі юридичних наук. Позитивні підстави енциклопедичного пізнання правового знання виступають на користь такого співіснування, що суттєво актуалізується в період розвитку інформаційного суспільства.

Вагоме значення енциклопедична проблематика набуває і щодо критики методологічних та теоретичних основ навчальних курсів – загальної теорії держави і права, філософії права, порівняльного правознавства, соціології права, історії політичних і правових учень про державу та право, що викладаються на юридичних факультетах у навчальних закладах [75, с. 57].

На думку вчених можливим, було б запропонувати вивчення такої навчальної дисципліни, що викладалася б на першому курсі юридичних факультетів, як “Загальна теорія держави та права” своєрідна “енциклопедія права”? Якщо відповідь позитивна, тоді є підстави пізнати та показати не тільки її розвинутий стан, а й передісторію та історію енциклопедії права [77, с. 98], що дасть можливість в розгорнутому вигляді побачити формування системи загальнотеоретичних знань про державу та право.

Енциклопедія – (від грецького – навчання по всьому колу знань), наукове або науково-популярне довідкове видання, яке включає в себе найбільш суттєву інформацію з усіх (універсальні енциклопедії) або окремих (галузеві енциклопедії) сфер знань або практичної діяльності [78, с. 358]. Відповідно до всесвітньої енциклопедії (розділ – філософія) “енциклопедію” – трактують як “завершений цикл” дисциплін (грец. *enkyklios* – коло; *paedia* – виховання, освіта, культура), який дозволяє виховувати та розвивати культуру й освіту [79, с. 1263]. Словосполучення “*enkyklios paedia*” вперше було вжито в I ст. до н.е. Діонісем Галікарнаським. Однак, сама ідея традиційно відноситься до творчості Гіппія Елейського (друга половина V ст. до н.е.), який викладав “енциклопедичні знання” у відповідності до вчень Платона.

У будь-якій енциклопедії сконцентровані погляди на природу та суспільство. Вони не тільки відображають рівень науки та культури тієї епохи, а й несуть визначений ідеологічний заряд, який виражає інтереси певного суспільства, від іменні якого енциклопедії народжуються і в сфері якого

створюються.

За структурою розрізняють енциклопедії алфавітні (матеріал розташовує терміни в алфавітному порядку) та систематичні [80, с. 1565]. В залежності від обсягу енциклопедії умовно можна поділити на великі (декілька десятків томів), малі (10-12 томів), короткі (4-6 томів) і 1-3-томні. Переважно, останні називаються, енциклопедичними словниками. Кожна енциклопедія має спеціально для неї розроблений тематичний план (в таких енциклопедіях розподіл загального матеріалу розташований або за обсягом статей між собою або за типами статей, тобто за різними дисциплінами) і словник (повний перелік термінів, який присвячений статті).

Досить розповсюдженою формою методологічного посібника для вивчення будь-якої науки – є енциклопедія. Прототипом будь-якої енциклопедії виступає словник. Таким прикладом може бути грецький філософський словник Феона Смірнського, інший Тімеємський словник, складений за Платоною термінологією, в III ст. до н.е. Ближче до Середньовіччя виникають енциклопедичні твори, що розташовують інколи свій матеріал в алфавітному порядку, але при цьому зберігають та акумулюють в собі всі актуальні, в кінцевому результаті, для людини знання. Найвідоміша з таких енциклопедій належить Вінценту із Бовє, XIII ст. [79, с. 1264]. Звичайно, при створенні таких форм енциклопедій увага звертається не лише на енциклопедичні знання, якими можуть вдало користуватися певні фахівці з тієї чи галузі знань, а на широке кола користувачів, які на досить суттєвому та ґрунтовному рівні можуть використати такі наукові дослідження.

Згодом, досить розповсюдженими стають списки окремих філософських та правових понять, зокрема, наприклад, за Аристотелем або Платоном. На значення енциклопедій як на джерело для історії понять вказував філософ Єйкен у своїй історії філософської термінології [81, с. 117]. Під впливом історико-філософської традиції написані енциклопедичні твори Вольтера, Ж. Ж. Руссо, Д. Дідро, Ж. Л. д'Аламбера. [79]. Відомим твором періоду Просвітництва було багатотомне видання “Енциклопедії або тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел”

(засновниками цього видання є Дені Дідро, Жан Лерон д'Аламбер, 1717 – 1783 pp.), яке мало на меті не лише об'єднати в єдине ціле існуючі знання, а й спрямувати їх до розуміння того, якими повинні бути нові суспільні відносини [82, с. 79]. Тобто, ця праця повинна була донести до свідомості людини первинні природні зародки її існування та місця у всесвіті й створити таким чином для кожної особистості за її вподобанням та здібностями “академію наук”.

Необхідно зазначити, що під терміном “енциклопедія”, який був введений в обіг у другій половині XVI ст., розумівся спеціальний або загальноосвітній трактат, який містив в собі певну цілісну сукупність даних. На нашу думку, сьгоднішні трактати або енциклопедії містять значну кількість аналітичних статей та канонів, що охоплюють всю повноту і минулих, і сучасних тенденцій розвитку наукових знань, а це дозволяє вводити в енциклопедичний обіг нові феномени, явища, персоналії, події тощо.

Під енциклопедією розуміють не одну науку, а низку наук [80, с. 1565]. Так, наприклад, говорять про енциклопедії наук Бекона, Вольфа, Конта [83, с. 186], розуміючи під цим встановленні ними класифікації наук. натомість застосовуючи назву “енциклопедія” до літературних творів, під ними розуміють такі книги, які містять у тому або іншому порядку, (наприклад, в алфавітному) оглядовий матеріал з різноманітних груп наук, або узагальнені знання про всі існуючі науки.

Водночас, необхідно акцентувати на тому, що таке призначення енциклопедії виражається і в етимології цього слова. Воно утворилося із грецького висловлювання, яке означає певну низку наук, що входили до складу середньої освіти [84, с. 326]. Тобто, йдеться про мінімальну кількість знань, якими повинні були оволодіти вільні молоді люди, для того щоб досягнути повноцінного входження і до суспільного, і до економічного життя країни [79, с. 1263]. В такому ж значенні вказаний термін вживався й римлянами. Натомість, слово “енциклопедія”, “циклопедія” (ця форма й зараз вживається в англійській мові) або навіть просто “педія”, увійшли в обіг не раніше XVI ст. Перша книга, яка носила таку назву, була праця Рінгельберга, опублікована у 1541 р., де були зібрані статті з граматики, діалектики та риторики, а також в особливому розділі

розміщенні всі рубрики, що не увійшли до загальної назви [85, с. 25].

Однак, необхідно наголосити на тому, що всі ці витoki енциклопедичних творів містили у своєму змісті переважно не наукові підходи, а схилялися до загальноосвітніх або просвітницьких. Натомість філософські або правові енциклопедії, в тому значенні свого слова, яке ми звикли уявляти тепер, а саме у вигляді сталих та апробованих, правильних або скоріше правдивих, достовірних знань та повідомлень, котрі визнані науковим товариством у певній сфері, стали з'являтися лише з XVII ст. [79, с. 1264].

В сучасному розумінні енциклопедія є компендіум сталих та апробованих знань, які легітимізовані науковим співтовариством у певній сфері людської діяльності. Звичайно, швидке зростання наукових дисциплін “маргінального”, “порубіжного” характеру, збільшення спеціальних знань, розвиток комп'ютерних банків даних применшує значення самої ідеї енциклопедії, але для вченого-професіонала енциклопедія права завжди зберігає і зберігатиме статус моментальної, своєчасної характеристики міри та ступеня конвенціоналізму, який притаманний тій або іншій сфері знань.

Отже, під енциклопедією, здавна розуміється форма оглядової системи, яка включає та охоплює всю сукупність людського знання. Переносячи розуміння енциклопедії в сферу юридичного знання ми отримуємо енциклопедію права, під якою розуміють не більше, ніж загальний, короткий огляд змісту всіх існуючих юридичних наук у їхній сукупності.

1.2.2. Методологічні концепції предмета енциклопедії права

Насамперед, зазначимо, що у методологічному значенні в енциклопедії права значне місце посідала теорія природного права, як особлива юридична філософія цінностей [43, с. 13]. Не дивлячись на те, що теорія природного права входить до вивчення такої дисципліни, як філософії права, (яка хоча й існувала окремо, але була поглинута більш ширшим курсом енциклопедії права) основні положення, що намагалася досліджувати філософія права частково досліджувала

й енциклопедія права.

Необхідно акцентувати увагу на тому безперечному факті, що у сфері юриспруденції українське правознавство зазнало певного методологічного впливу з боку західноєвропейських правових теорій. Насамперед, увага дослідників була звернута на аналіз реально діючого права, тобто, йдеться про дослідження лише позитивного права. Натомість, необхідно зазначити, що це вираз однобокого бачення правової проблематики, який свідчить про певну обмеженість дослідження та вивчення державно-правових явищ, подій і категорій.

Як зазначає С. Сливка до методології вивчення будь-якого правового явища потрібно включати не лише перелік методів, за допомогою яких можна розкрити сутність вказаного явища, а також і методику викладання та реалізації цього явища [86, с. 9-11].

В методологічному розвитку українського правознавства та енциклопедії права щодо розгляду змісту, призначення та загального бачення права і його теоретичних положень прослідковується суттєвий вплив науковців та юристів практиків, які належали до різних наукових і філософських напрямів.

Розвиток теоретико-філософських вчень про право в українській юриспруденції відбувався за рахунок створення низки правових теорій та доктрин, які в свою чергу, збагачували та доповнювали правові знання та систему правознавства загалом. У нашому правознавстві існували різні ідейні напрями, які між собою перепліталися, що й дало змогу утворити синтез декількох методологічних підходів щодо вивчення державно-правових явищ в енциклопедії права.

У підручниках, посібниках, текстах лекцій, правових статтях, які були видані та присвячені енциклопедії права, знаходяться окремі частини, де характеризуються методологічні засади дослідження. Розгляд цього методологічного підґрунтя допоможе нам, насамперед, відшукати наукову та достовірну істинність теоретичного і базового фундаменту енциклопедії права та правознавства загалом [43, с. 14]. В енциклопедії права розрізнялися філософський, історичний, порівняльний, догматичний, критичний, соціологічний, психологічний, систематичний, аналітично-систематичний та інші

методи [87, с. 18-19; 88, с. 243-260]. Створювалися різні бачення та підходи до вивчення та з'ясування сутності тих або інших теоретико-методологічних засад в енциклопедії права, які стосувалися державних, законодавчих та загальноправових явищ і категорій.

Значна кількість науковців, які досліджували та вдосконалювали енциклопедію права, були прихильниками вивчення права трьома способами: догматичним, історичним (вивчення історичного розвитку будь-якого правового явища), соціологічним (усвідомлення права та його природи, як суспільного явища) [54].

Розглядаючи методологічне завдання догматичного вивчення права, потрібно звернути увагу на позицію М. Гредескула, який вважав, що догматичний спосіб вивчення права, розглядає його як правовий текст, в якому вже відомий його зміст [89, с. 290]. І, оскільки, вказаний юридичний текст досить складний для того, хто намагається ознайомитися із первинними та загальними відомостями про право, то і саме засвоєння та процес осмислення правового змісту такого тексту досить складне завдання для того, хто його вивчає.

Тобто, все догматичне вивчення не повинно зводиться лише до простого та буквального правового знання, а повинно розкривати при цьому розуміння його юридичного сенсу. Таке завдання догматичного вивчення права обмежене практичними завданнями і зводиться до знання змісту права та уміння застосовувати таке право на практиці, тобто, деякою мірою, зводиться до ототожнення розуміння права й закону.

Розкриваючи природу енциклопедії права треба звертатися до технічного [89, с. 291], як його називав Штаммлер, вивчення правової матерії. У зв'язку з потребами, які ставились перед тогочасним правознавством (в роздробленості знань та спеціалізації) до вирішення методологічних проблем правознавства М. Грудескул підходив двояко: або механічним перетворенням “великої” енциклопедії на “малу”, або виділенням із неї “загальної теорії” того основного явища, яке вивчається у сфері правових знань [89, с. 7]. Саме тому, на нашу думку, завданням енциклопедії права (загальної теорії права) завжди залишається

з'ясування та отримання уявлення про сутність будь-якого основного та узагальненого державно-правового явища.

Отже, повертаючись знову до догматичного ознайомлення з правом в енциклопедії права, необхідно зазначити, що зміст технічної сфери права полягає у вивченні якоїсь однієї галузі права. Тобто, звідси випливає, що вивчати право догматично в загальній його теорії неможливо, оскільки тут йдеться про правознавство загалом, а не про право того чи іншого змісту. Догматична частина вивчення відомостей про право буде складатися із двох елементів: перший – це вчення про форми та джерела права, тобто сама енциклопедія права, а другий – це ознайомлення з догмою права або з його технікою [89, с. 292]. Другий елемент дозволяє ознайомитися з логічною структурою догматичного правового вивчення, тобто за допомогою яких понять та якими логічними прийомами, методами здійснюється догматична робота в першій сфері – енциклопедії права.

Вчені та прихильники школи природного права в своїх працях користувалися певним визначенням методом – методом відмежованих логічних конструкцій. Правовий матеріал для таких конструкцій енциклопедія права черпає не із фактів, а з апіорних положень, які вона отримує з основ розуму [87, с. 26].

Таким чином, концепція природного права здійснює не лише догматичне вивчення права, а й ознайомлює з характером і прийомами догматичного вивчення правової матерії, тобто з його логікою та методологією. Без такого догматичного вивчення правознавства, сама природа права в енциклопедії не може повною мірою бути дослідженою та висвітленою. Звичайно, що різноманітні юридичні науки, які тою чи іншою мірою вивчають право, насамперед, будуть відрізнятися між собою не тільки своїм безпосереднім предметом, а й методами [89, с. 4]. Натомість, відправним пунктом енциклопедії права, як правового явища є вивчення живого і чіткого права, в усій його різноманітності, існуючих частинах і формах. Тобто, як зазначає професор М. Гредескул “...потрібно вести розум, який вивчає будь-яке правове явище від відомого до невідомого. Потрібно починати вивчення предмету із встановлення

того, що чітко та достовірно відомо, і лише після цього можна говорити про відповідність введення кожної наступної частини невідомого” [89, с. 15]. Отже, при цьому потрібно користуватися таким методом, який допоможе зберегти ясність розуму упродовж усього дослідження та вивчення, тобто вбачати в частковому предметі правознавства основне завдання дослідження, не втрачаючи при цьому узагальнення та зв'язку частини з цілим.

Необхідно звернути увагу на те, що в XVIII ст. методологічна розробка енциклопедії права різними авторами розбилася на два напрями: одні із них писали спираючись на позитивний юридичний матеріал, інші – працювали під впливом домінуючих на той час філософських ідей. Але розбіжності між вказаними напрямками були скоріше зовнішні, аніж внутрішні [89, с. 8]. Під впливом філософських поглядів відбулася зміна не стільки змісту юридичної науки, стільки її термінології, тобто зовнішнього оформлення, вигляду, її оболонки.

Доречно нагадати, що правова наука – це сукупність пізнання та утворення про правові закони, які керують явищами дійсності правового життя [90, с. 18]. Щодо енциклопедії права, то вона, з одного боку, спеціалізується на правових знаннях, які утворюють нові правові галузі правознавства, з іншого – узагальнює ці правові знання, при цьому вводить їх в усі спеціальні юридичні науки й таким чином утворює загальну правову позицію, узагальнюючу керівну ідею.

Методологічне дослідження правових знань та явищ здійснюється юристами теоретиками та практиками або аналітично або синтетично. За допомогою правового аналізу, який роз'єднує юридичні явища, правознавство через призму загальних рис переходить в загальні поняття. Правовий синтез, який встановлює загальне поняття, досліджує приватні питання та явища. В свою чергу, вказаним двом методам відповідає логічна конструкція – індукція та дедукція. Обидва ці методи тісно переплітаються один з одним та мають єдиний напрям і мету – удосконалення правового знання.

Звичайно, вказані методи аналізу та синтезу також застосовуються і в правознавстві, але в дещо зміненій формі за рахунок природи самого права.

Відповідно до енциклопедичних творів Д. Тягая енциклопедія права, користуючись правовими методами аналізу та синтезу, виробила власні способи вивчення правової матерії: 1) спосіб, який складається з інтерпретації тексту джерел права; 2) систематичний або догматичний, який досліджує та обробляє всю сукупність права, як систему; 3) історичний спосіб, який досліджує історичне походження, етапи розвитку та зміни права [90, с. 19].

Натомість, на нашу думку, другий зазначений методологічний спосіб обробки правового матеріалу має найбільшу цінність для сучасних енциклопедії права. Такий методологічно-системний виклад правового матеріалу показує загальний зв'язок та цілісність всієї енциклопедії права, її складових та їх взаємозв'язок. Підґрунтям такого системного методу є сам зміст енциклопедії права [90, с. 20].

У подальшому розвиток методологічних засад енциклопедії права відбувався у німецькій юридичній літературі під впливом філософських учень Ф. Шеллінга та Г. Гегеля. Філософські погляди цих учених глибоко вплинули на сутність та призначення енциклопедії права. Їхнє наукове бачення правової матерії було відображено також і в змісті енциклопедії права XIX ст. Саме в цей історичний період часу науковцями були створені енциклопедично-методологічні засади енциклопедії права, які визначали її як самостійну юридичну науку зі своїм особливим завданням і предметом дослідження та вивчення. У зв'язку з цим, у першій половині зазначеного століття відбувається істотне збільшення енциклопедичної літератури.

В другій половині XIX ст. (після низки цивільно-правових змін, які відбулися в Німеччині) науковці починають викладати енциклопедію права особливим способом, а саме у формі вступу до науки про право. Найбільш відомі твори такого особливого методу викладу належать Колеру “Вступ до вивчення права” та Грюберу. Твір останнього виданий та реалізований в складі збірної “Енциклопедії” під редакцією німецького вченого Біркмейєра [89, с. 9].

Після такого двозначного підходу щодо предмета та розуміння енциклопедії права (одні вчені вважали її самостійною наукою, а інші лише примітивним

вступом до вивчення права), її змісту та методології переважна більшість науковців різної юридичної спеціалізації починають застосовувати в енциклопедії права метод системності та узагальнення, використовуючи при цьому юридичний підхід.

Якщо на рівні “методів” навряд чи можна виявити якісну специфіку засобів і прийомів юридичного пізнання, то аналіз правового пізнання у площині підходів орієнтований саме на те, щоб на рівні засад правової науки (тобто не тільки “механічне з’єднання та узагальнення юридичної науки”, а й її “ідеологія”) виділити такі первинні, базові, догматичні елементи науки, що відрізняють її з-поміж інших [91, с. 458]. У такому контексті варто говорити про юридичний підхід, який дасть змогу охарактеризувати основи енциклопедії права як первинної ланки узагальнюючої юридичної науки.

Так, наприклад, Г. Шершеневич сутність юридичного підходу вбачав у “системному викладі норм права, що діють за певних умов у певній країні”, розкриваючи зміст та призначення юридичного підходу через науково-пізнавальну діяльність у вигляді “опису, узагальнення, систематизації норм, формулювання юридичних дефініцій” [92, с. 761].

Визначення “юриспруденції понять” вченого цілком співпадало із домінуючими на той час правовими уявленнями про сутність правової науки. Логіко-понятійні конструкції були визнані основним правовим об’єктом, з яким має справу енциклопедія права, як юридична наука. Хоча не виключалась можливість існування інших “модусів” існування права та держави [91, с. 459].

З іншої точки зору визначає сутність юридичного підходу М. Вебер. Учений приділяє увагу виділенню орієнтації, яка впливає на “такий зміст правових категорій, яким він має бути, на логічно коректне виявлення нормативного змісту вербальних конструкцій, в яких існує правовий припис” [93, с. 507]. У свою чергу, Є. Ерліх зазначає, що “юридична наука не знає іншого методу, окрім того, що був вироблений для застосування закону в судовій практиці”, тобто абстрактного і дедуктивного, позбавленого всякого зіткнення з реальністю [94, с. 9].

Одним із основних теоретико-методологічних напрямів в українському

правознавстві упродовж XIX–XX століть був позитивізм. У свою чергу, він розмежовувався на два підвиди: юридичний позитивізм, який ставив своїм обґрунтуванням формальний – догматичний метод та соціологічний позитивізм, який також розглядав і психологічний підхід у методології енциклопедії права. Безперечно, в енциклопедії права містяться судження з чітко вираженою граматичною та логічною формою [89, с. 28]. Досліджуючи методологічну природу права в енциклопедії необхідно зауважити, що право одночасно є і психологічною величиною. І в такому енциклопедичному вигляді право потрібно характеризувати через призму психологічних явищ, а саме: почуття, відчуття та прояв волі.

Прихильниками юридичного позитивізму були відомі українські вчені, такі як О. Жилін, М. Палієнко, М. Ренненкампф, С. Пахман, які займалися методологічним розвитком та вдосконаленням енциклопедії права [43, с. 15]. Основне завдання юридичного позитивізму в енциклопедії права юристи-практики та вчені визначали в теоретичному опрацюванні основних понять правової науки, методів її вивчення, методів застосування права, структурних елементів права, системних проблем права. На думку О. Жиліна, юридична догматика базується на узагальненнях та класифікації дій правових норм, їх ізоляції від інших соціальних явищ [87, с. 44], тобто на формально-догматичних позиціях.

Підґрунтям для утворення методології юридичного позитивізму в енциклопедії права виступала потреба в розробленні догми права, емпіричних узагальнень, класифікації та систематизації законодавства. Але з іншого боку під час утворення такої позитивістської методології відбувається обмеження у вивченні правових знань емпіричними та формально-догматичними методами, а також системою викладання основних юридичних понять. Тобто, енциклопедія права перетворюється на замкнену формально-догматичну систему категорій, понять, явищ [43, с. 16].

Саме загальнотеоретична складова енциклопедії права зводиться до суми галузевих юридичних наук, до узагальнення завдань та проблем, спільних для

декількох галузевих дисциплін [87, с. 45].

Водночас, слід наголосити, що на позиціях утворення юридичного позитивізму в енциклопедії права будувався й історичний метод. Натомість, історичний метод і сам по собі вже задовольняв енциклопедично-теоретичні потреби, що стосувалися методології енциклопедії права, оскільки сприяв розкриттю та поясненню еволюції будь-якого правового явища в енциклопедії права. Тобто, можна сказати, що правове явище, категорія, поняття повинно виробляти відповідну власну історію та проходити певний історичний розвиток [95, с. 2]. Це головна риса та призначення історичного методу, який використовувався в енциклопедії права, адже й енциклопедія права, і вся юриспруденція загалом повинні розвиватися та укріплюватися шляхом повільної історичної еволюції.

Ті засадничі початкові правові положення, що розвиваються в суто історичному ракурсі мають методологічну форму викладу в детальному описі правової матерії, і в такий спосіб зводяться в правову систему. Розвиток і вдосконалення історичного методу в енциклопедії права співпадав, передусім із розвитком природного права, а також із вченнями енциклопедистів та вченнями просвітницької філософії кінця XVIII ст., представниками якої були – О. Вольтер та Ж. Ж. Руссо [95, с. 10]. Цей метод підштовхнув відомих філософів того часу до створення нових (покращених існуючих) умов правового життя, а також заклав позитивне підґрунтя та ідеї загального змісту, тобто таких, що характеризуються із позиції універсальності.

Прихильником історичного методу в енциклопедії права був також відомий професор Київського університету М. Ренненкампф [88, с. 112]. Ще один, не менш відомий професор Харківського університету С. Пахман вважав, що енциклопедична теорія як логічна величина повинна відмовитись від соціальних домішок, від спроб визначити право за його змістом, і лише після такого бачення енциклопедії права можна буде говорити про досягнення чистоти юридичного методу [96, с. 26].

На думку М. Палієнка, одного з прихильників юридичного позитивізму в

енциклопедизмі, право повинно розвиватися лише в межах емпіричного пізнання, яке за своєю сутністю створювала б та з'ясовувала енциклопедія права. Водночас, вчений стверджував, що межі такого емпіричного пізнання права та правових явищ в енциклопедії права зосереджені в ідеях права, які не можуть бути розкриті за допомогою людського розуму [97, с. 38].

Не менш поширеною думкою в енциклопедичній юридичній літературі є думка щодо методології соціологічного позитивізму. Енциклопедична наука складається із двох основних частин: соціології держави і права та філософії держави і права, “межа між якими проходить, умовно кажучи по лінії їх онтологічного та гносеологічного вивчення” [98, с. 55, 71, 75].

Тексти енциклопедії права виступають специфічними каналами та мережами системної передачі соціально-історичного та культурно-правового досвіду, що дозволяє повною мірою дослідити та пізнати сферу права. Підхід герменевтики є найбільш цінним при вивченні правових текстів, оскільки ґрунтується на різних методах їх тлумачення. У результаті тієї функції правосвідомості, що забезпечує її вдосконалення внаслідок сучасної інтерпретації правової реальності, за якої відбувається звернення до правових текстів, юридична система будь-якої правової епохи перетворюється на аналог сучасної.

Так наприклад, в лекції відомого правознавця М. Коркунова, яка була присвячена співвідношенню науки права та природознавства, зазначалося, що “новітній успіх природних наук такий блискучий, вплив їх на розум людей такий сильний, що до якої б сфери людської діяльності ми не зверталися, невимушено виникає питання про те, як відноситься досліджувана сфера до тих уявлень, які представлені сучасним розвитком природних наук. Чи не можна скористатися цими даними, чи не дають вони нового бачення питань, нових основ для їх вирішення? Ці питання природно виникають і при вивченні права” [99, с. 5].

Вже саме формування наукової проблеми свідчить про творчий підхід лектора до аналізу енциклопедичних правових явищ. В цій лекції автором було визначено методологічні позиції, якими він керувався в своїх наступних наукових працях та діяльності [100, с. 12].

Натомість О. Скакун зауважує, що метод правознавства загалом визначає собою засіб правового пізнання, за допомогою якого предмет юриспруденції конкретизується та становить певну форму у вигляді юридичної теорії. Але ця теорія постає вже як єдина, цілісна система знань про право та державу і відтворена у правових поняттях [101, с. 5].

Такий системний підхід до енциклопедії права орієнтує на найповніше розкриття цілісності правового знання та об'єкту правового пізнання. Системність у вивченні правової матерії енциклопедії права дозволяє виявити різноманіття зв'язків між її елементами та побудувати єдину теоретичну картину її еволюції [102, с. 98].

Водночас, необхідно акцентувати увагу на тому, що як наука енциклопедія права, має власне методологічне значення щодо галузевих юридичних наук, адже виробляє, хоча деякою мірою хаотично і не системно ті поняття, категорії, визначення, ідеї, концепції та правові бачення, які використовувались іншими юридичними науками [103, с. 11].

Системний та синергетичний методи, вивчаючи принципи самоорганізації різних правових систем, дозволяють отримати найбільш точні уявлення про динамічний характер еволюції змісту сучасної енциклопедії права, при цьому враховують якісні зміни форм їхньої взаємодії, а також віддзеркалення в загальному розвитку правознавства різних держав [102, с. 99].

Порівняльний метод вивчення енциклопедії права дозволяє встановити подібність і відмінність законів її розвитку, сутності, призначення та її взаємодію з іншими юридичними науками. Абстрагування дозволяє відкинути несуттєві властивості, зв'язки і відносини енциклопедії права, зосередити увагу на взаємодії її структурних елементів [102, с. 100].

Таким чином, методологічним підґрунтям дослідження енциклопедії права та її багатофакторної взаємодії є діалектичний підхід, який використовує основні категорії універсальної діалектики.

І в такому контексті саме вчення Г. Гегеля становить сміливий і суворий синтез правової матерії. Тобто, згідно з вченням філософа весь світ, і правовий

також, є ні чим іншим, як безперервним діалектичним саморозвитком абсолютного мислення. Такий синтетичний погляд вчений розповсюджував і на правову науку, яка і є одним із моментів діалектичного розвитку та містить у своїх галузях моменти діалектичного руху [99, с. 7]. Г. Гегель використовував такий метод логіки змісту, який не залишається формальним, а допомагає дивитися на окремі галузі правового знання лише у тісному взаємозв'язку із цілим, оскільки спеціальні правові науки цього методу є лише моментами діалектичного розвитку однієї цілої науки – правознавства.

В одному із своїх фундаментальних праць “Енциклопедія філософських наук” Г. Гегель висловлюється про значення та роль особливого методу, який дозволяє по-новому поглянути на існуючий правовий матеріал та розмістити, його так, як він йде з огляду на свій розвиток і знаходить своє втілення у правовій реальності [70, с. 495]. Думки вченого щодо становлення та використання такого особливого методу, націлює вчених та юристів-практиків на формування енциклопедичного правового матеріалу в цілісну систему філософського знання. При цьому, на нашу думку, при використанні такого особливого методу потрібно користуватись внутрішнім необхідним розвитком поняття, а не принципом зовнішньої цільової зібраності, яка апелює виключно до випадкових, не цілісних зв'язків.

Водночас, Г. Гегель акцентує увагу на тому факті, що не зважаючи на суворість наукового особливого методу та зовнішній характер розміщення правового матеріалу, специфіка предмету, який розглядається вимагає чіткого дотримання логічного зв'язку, як засадного принципу щодо викладу вказаного матеріалу. Як основну ідею і мету енциклопедизму філософ висував – наукове пізнання правової істини, що може реалізуватися лише завдяки наявності методу, який відтворює “абсолютний зміст мислення в глибинній, вільній стихії духу”. Тобто, щоб зробити енциклопедичний виклад правового матеріалу більш чітким та визначеним, потрібно також використовувати і стислий, формальний та абстрактний стиль.

У подальших дослідженнях предмета енциклопедії права виникає потреба у

з'ясуванні її взаємозв'язку з теорією права, з філософією права, з соціологією права, порівняльним правознавством та іншими галузевими науками і дисциплінами як основними елементами, компонентами і структурними одиницями історичної та сучасної юриспруденції та системи юридичної освіти.

Якщо звернутися до історичного досвіду виникнення та становлення енциклопедії права, то можна прослідкувати і зрозуміти її природу, а також підтвердити той факт, що енциклопедія права безпосередньо формується і стає вагомою лише завдяки її методологічному та системному характеру [85, с. 3], який дозволяє охопити та охарактеризувати всі сфери права. Серед таких методологічних енциклопедій важливе місце посідає праця відомого німецького юриста Лагуса (*Methodica juris utriusque tradition*, 1543 року) [85, с. 5]. Ця книга визнається першою систематизованою енциклопедією права, оскільки включала в себе не лише приватне та публічне право, а й позитивне та філософське.

Щодо методологічних цілей та значення енциклопедії права також існує своєрідний еталон вдалого розмежування правового матеріалу, а саме: праця енциклопедиста Дж. Унвірфарза “Юридична енциклопедія” (*J. M. Unverfarth, Paediae Jurisprudentialiae*). У цій роботі автор розподіляє межі окремих наук (що є вагомим внеском у правознавство), а також визначає джерела та критерії наукової істини, наукового методу та розкриває способи ознайомлення з енциклопедичними літературними посібниками [85, с. 6].

Вагомого значення розробці методологічних питань, і в енциклопедії права, і в інших юридичних дисциплінах, приділяв відомий історик права Ф. В. Тарановський, який присвятив цій проблематиці низку своїх творів (з-поміж них: *Лейбниц й так названа історія права*, С-Пб., 1096 р.; *Історичні та методологічні взаємовідносини історії, догми та політики права*. Вступна лекція, яка була прочитана в Демидівському Юридичному ліцеї 2 листопада 1096 р.) [104, с. 91]. Однак, у контексті нашого дослідження, на особливу увагу заслуговує праця вченого під назвою “Предмет та завдання зовнішньої історії права”, яка хоча й присвячена історії права, але містить низку методів, що дозволяють вивчати енциклопедичний правовий матеріал як цілісну сукупність, а не лише як

окрему частину, що виокремлена із загального правового знання. При цьому виділяючи з усієї сукупності правознавства певний об'єкт дослідження, запропоновані методи також здійснюють специфічну методологічну обробку цілісного правового матеріалу, що вивчається [105, с. 85].

Ще одна методологічна основа енциклопедизму зустрічається в праці Р. Меркеля “Енциклопедія права”. Вона полягала в тому, що автор створює свій правовий твір як певний витяг з основних частин правознавства з певними узагальненнями та уособленнями, які виокремлюють за допомогою методів зі всього права і, які, в свою чергу, ґрунтуються на духовно-правовій єдності загальних, догматичних думок [65, с. 9].

На нашу думку, мета твору Р. Меркеля полягає в ознайомленні з правом загалом, що полегшує сам процес юридичного навчання. Водночас, це стимулює до узагальнення та об'єднання правових знань тих, хто вже частково ознайомлений з правом та створює можливість в подальшому спростити та вдосконалити саме вираження правової матерії.

Всі метаморфози, які стосуються вивчення приватних питань правової матерії безпосередньо міститимуться в загальних відповідях самого права. Підтвердженню цьому є слова відомого вченого Ієринга: “Тому, хто хоче мірити, потрібний масштаб, а масштаб для обговорення окремого права може нам дати лише загальне вчення про природу та про форми прояву права загалом” [106, с. 19]. Деякі автори, які формували та створювали енциклопедію права першочерговим завданням ставили дослідження якогось одного приватного питання у сфері пра-ва, тобто “вимірювали” одне приватне питання, але в подальшому з'ясовувалося, що дослідження одного такого питання потребує більшого масштабу дослідження, яке безпосередньо вимагає створення загального вчення про право та звернення до нього для того, щоб знайти там такий “масштаб” [107, с. 9].

Водночас, існують і негативні приклади застосування методичних прийомів в енциклопедії права. Це пов'язано із появою двох суттєво різних напрямів у юридично-енциклопедичній літературі: догматичного та позитивного.

Незважаючи на те, що такий відомий юрист, як Штефан Путтер увів в науковий обіг правовий термін “енциклопедія”, же й відокремив її від методології, що негативно вплинуло на науковий та правовий потенціал і значення енциклопедії права.

У проміжках між формуванням та виникненням енциклопедії права правова сфера в своїй діяльності змінює на свою користь те, що безпосередньо надається самим суспільним життям. Таким чином, енциклопедія права тісно та непомітно приєднується до створених правових понять та правил, що забезпечують систематизовану форму всієї правової дійсності. В першу чергу, це пов’язано з тим, що поняття про зміну чого-небудь у правовому потоці або збільшення чого-небудь нового не суперечливого з правовим поняттям призводить до примноження правових елементів. І таке збільшення можна розглядати як зміну більш ширшого цілісного організму, примноження та зростання правових частин, які підпорядковуються єдиному правовому цілому [107, с. 5-6].

У такому випадку роль енциклопедії права позитивна, творча та організуюча, і таке споглядальне її завдання і є головним. За рахунок швидкого та значного збільшення позитивного завдання в енциклопедії права, змінюється й її методологічне значення. І на сьогоднішній день дослідження енциклопедії права деякою мірою перетворює бачення та сутність деяких, хоча й давно і чітко встановлених правових понять, показуючи при цьому, що діюче правове суспільне життя набагато ширше та різноманітніше, ніж форми нашого правового мислення [107, с. 7].

Звичайно, важливе місце в будь-якій енциклопедії права займають методи та прийоми, за допомогою яких розробляється науковий матеріал. Провівши певний аналіз методологічних засад, які використовувалися в енциклопедіях права можна сказати, що передусім, в ній використовувалися такі методи, як філософський, історичний, порівняльний, догматичний та критичний.

Філософський метод у вигляді апріорних відсторонених конструкцій систематичного характеру застосовувався на більш ранніх стадіях формування енциклопедії права. Вказані конструкції використовувалися енциклопедією права

частіше всього з теологічними початками, релігійними догмами [87, с. 9]. На нашу думку, філософським методом користувалися досить широко, і філософи, (досліджуючи в своїх правових вченнях енциклопедію права в зв'язку з основами тієї чи іншої філософської системи), так і юристи (вибудовуючи свої правові вчення на основі узагальнюючих теоретичних поглядів, які були завчасно вироблені філософами).

Згодом використання філософського методу в енциклопедії права в переважній більшості носило характер позитивно-філософського, на відміну від домінуючого раніше в його застосуванні апріорно-філософського напрямку [87, с. 10].

У більш пізніх формах утворення енциклопедії права суттєвого значення набувають такі методи як історичний та порівняльний. Школа природного права, вивчаючи правову сферу, лише апріорно-філософським шляхом (після її критики історичною школою) згодом поступилася місцем іншим напрямкам [87, с. 27]. Загалом у науці права все частіше почала надаватися перевага історичному методу, який вивчає явища соціального життя в їх історичному розвитку та в чіткій послідовності з їх утворенням. Це дозволяє не тільки розкрити генезис правових явищ, а й вірно усвідомити їх сутність, значення та зміст у майбутньому [87, с. 11]. Попри те, на нашу думку, незважаючи на важливе значення історичного методу в енциклопедії права, він лишається за своєю сутністю дещо одностороннім.

Історичний метод повертає дослідника, насамперед, до минулого, і таким чином прив'язує його до аналізу розвитку якогось одного правового явища [108, с. 31]. В той час як для повного з'ясування суті такого правового явища необхідно його порівняння з аналогічними явищами, а також вивчення його не тільки в процесі утворення, а й і в процесі становлення та розвитку. Згодом історичний метод доповнюється методами порівняльним та догматичним.

Порівняльний метод виражається у паралельному дослідженні правових явищ в різні епохи й у різних народів шляхом їх співставлення. Тобто, в цьому методі з'ясовуються елементи подібності та відмінності правових явищ і таким чином створюється можливість кращого пізнання, не лише індивідуальних

особливостей, а й загальних, що мають всезагальний прояв; першооснов, які формуються у тих явищах, котрі розглядаються. Ефективність застосування порівняльного методу залежить від певної близькості порівнюваних епох та однорідності культурних умов правових явищ, які співставляються для отримання таким чином достовірних наукових висновків.

Історичний та порівняльний методи досить часто використовуються одночасно один з одним, тому нерідко йдеться про застосування історично-порівняльного методу. Необхідно зазначити, що найбільшого розповсюдження історично-порівняльний метод отримав у так званому соціологічному напрямі в енциклопедії права, який намагається вивчати явища правового життя різносторонньо.

Для юриста під час вивчення правових основ особливо важливим є метод догматичний, який іноді зустрічається у правовій науці під назвою формально-догматичний або юридичний [109, с. 17]. Сутність такого методу полягає в тому, що він з'ясовує зміст реально діючих правових норм, їх аналіз, узагальнення, класифікацію та конструкцію на підставі розробленого матеріалу загальних юридичних понять та визначень [87, с. 12].

Цим методом досить вдало користувалися ще римські юристи, а останнім часом він набув вагомого значення при дослідженні та узагальненні правової матерії, що на нашу думку, навіть дало змогу, схилити сутність енциклопедії права на юридичний напрям.

Звичайно, деякі вчені стверджують, що юридичний метод дає не повне, одностороннє розуміння енциклопедії права [87, с. 33]. Але, на нашу думку, такий погляд не применшує його значимість, адже за великим рахунком усі наукові методи дають певною мірою одностороннє поняття про предмет, який вивчається при їх допомозі, і безумовно, жоден із них не в змозі привести до повного та повноцінного пізнання правових явищ в їх багатоманітному та різносторонньому прояві [87, с. 32].

Під час застосування догматичного методу юрист повинен усвідомлювати, що одностороннє застосування певного методу призводить до неповного

висвітлення правової проблематики, а тому юридичний метод може і повинен доповнюватися застосуванням інших методів. Водночас, на нашу думку, не потрібно допускати змішування цього методу з іншими, як це іноді зустрічається в енциклопедичній літературі. Об'єднання методів з метою загального з'ясування предмету, який досліджується – досить корисна річ, однак воно повинно призводити до правильного осмислення правової матерії, без змішування та заміни одних методологічних прийомів іншими.

Необхідно також зауважити, що в науковій літературі зустрічається ще один досить суттєвий метод – критичний, який складається з оцінки тих або інших правових явищ з точки зору визначеного ідеалу та відновленні засобів, що усувають дефекти теперішнього і наближають їх до ідеалу в майбутньому [87, с. 13]. Однак, на нашу думку, такий метод повинен застосовуватися досить обережно та виважено, з огляду на те, що він за своєю сутністю є досить суб'єктивним, оскільки поняття ідеального в тому чи іншому відношенні у різних дослідників та юристів-практиків досить часто не збігаються.

Найбільшої користі такий метод буде мати тоді, коли під час критики або під час виправлення певних дефектів, а також побудові ідеалів потрібно буде виходити не з відсторонених, а з позитивних та природних енциклопедичних основ.

Отже, можемо констатувати, що існували різносторонні підходи до вивчення та визначення теоретико-методологічних засад дослідження природи енциклопедії права та її складових юридичних явищ.

Але, все одно, головним та первинним завданням будь-якої юридичної енциклопедії залишається чітке, цілісне визначення самого поняття права та його сутності, і поки юрист не з'ясує для себе, що таке право взагалі, а це він може зробити лише в енциклопедії права, то він не в змозі буде усвідомити та системно уявити всю сферу правознавства [110, с. 142]. А тому матиме правове знання, яке характеризуватиметься нечіткими рисами та відсутністю певного наукового змісту.

Звичайно, при відсутності чіткого з'ясування та визначення права, не буде

повною мірою проведений чіткий кордон між правознавством та іншими сферами науки, а при відсутності таких кордонів наука про право, тобто енциклопедія права, ризикує наштовхнутися на не цілісне бачення правового матеріалу [111, с. 3] або не охопити всього свого предмета вивчення. Водночас, це може призвести до того, що енциклопедія права може певним чином захопитися знаннями та відомостями інших, сторонніх їй сфер діяльності.

Будучи частиною системного правового знання, енциклопедія права, відображає певний конкретно-історичний тип (форму) правової дійсності, характеризує нормативний, особистісний, культурно-історичний метод пізнання та дослідження права. Енциклопедія права може виступати як індикатор, що відслідковує всі покращення та вдосконалення, які відбуваються у правознавстві, а також реагує на зміни та певний розвиток у філософському та соціально-психологічному кліматі правової епохи, поєднуючи при цьому інтелектуальну та філософсько-правову сфери [102, с. 98-99].

На нашу думку, загальнонауковий характер енциклопедії права для юриспруденції означає, що теоретичні та методологічні положення, які утворюються та в подальшому вдосконалюються і розвиваються у рамках енциклопедизму, мають науково-пізнавальне значення для всіх галузей юридичної науки, а отже й для правознавства загалом.

Енциклопедичні висновки, конструкції та методологічні прийоми активно використовуються і галузевими юридичними науками, і загальною теорією права, філософією права, юридичною деонтологією, соціологією права, порівняльним правознавством. Звичайно, з іншого боку, енциклопедія права сама не може мати реальних перспектив, не маючи первинної інформації, яка добувається під час конкретних спеціальних правових досліджень іншими юридичними науками [112, с. 251].

Як слушно зазначає С. Алексєєв, енциклопедія права “зосереджує в собі той вихідний та специфічний для всього правознавства матеріал та орієнтири практичного і наукового значення, що є початковою дійсністю і “будівельним матеріалом”, який не має заміни, для всього правознавства і без якого юридична

наука втрачає свою специфіку як особлива та самостійна сфера людського знання” [113, с. 158].

Отже, енциклопедія права здатна успішно розвиватися, лише спираючись на конкретний матеріал галузевих юридичних наук, але при цьому в ній відбуваються інтеграційні процеси, що систематизують та узагальнюють їх дані та висновки із загальнозначущих для правознавства правових питань. Таким чином енциклопедія права збагачує і водночас насичує та вдосконалює кожен з юридичних галузей парадигмою права, й на цій основі та у відповідності з якою кожна галузева наука досліджує свій специфічний предмет. Тобто, енциклопедія права відносно галузевих юридичних наук виступає як загальноправова наука.

На нашу думку, методологічний характер енциклопедії права обґрунтовується тим, що вона вивчає сталі, глобальні для даної сфери знань питання, утворює та розробляє основні поняття та категорії, формулює та моделює їх, які в подальшому й утворюють структурно-логічну конструкцію науково-теоретичних правових знань, що в свою чергу, мають основоположне значення для всіх інших юридичних наук

Отже, завдяки цьому забезпечується взаєморозуміння між загальними правовими питаннями та представниками різних історично-теоретичних, галузевих, спеціально-юридичних наук, а також відбувається одностайність в оцінці юристами різних правових явищ і процесів, які притаманні декільком або ж усім галузям права.

При цьому потрібно зауважити, що тут йдеться насамперед про загальні поняття для юридичної науки в цілому [114, с. 74]. Категоріально-понятійний апарат енциклопедії права, враховуючи систему правових понять, повинен забезпечувати та відображати юридичний предмет вивчення, який конкретизується адекватно до предмету досліджуваної юридичної галузевої науки. Тобто, таке бачення та позиція енциклопедії права зумовлені її прагненням пояснити будь-який конкретний феномен юриспруденції з позиції цілісного, системного, узагальненого погляду на право [115, с. 136].

На нашу думку, завдання енциклопедії права полягає в тому, щоб перейти

на основі наявних та відомих фактів від незнання до знання, виявити тенденції утворення, загальні закономірності та розвитку права та держави, а отже й правової дійсності. При цьому науковій енциклопедії права потрібно користуватися тільки тими методами, якими користуються окремі юридичні науки.

1.3. Юридична природа енциклопедії права у Західній Європі

Наукові літературні джерела свідчать, що першою правовою книгою, яка носила назву енциклопедія права був твір Г. Гунніуса “Універсальна енциклопедія права”, видана у 1638 році [77, с. 99]. Це був перший досвід догматично-описового стилю у сфері систематизації правових знань, який ще не один раз буде вдосконалюватися та розвиватися у працях багатьох поколінь європейських і вітчизняних вчених різних галузей знань, зокрема, філософів та правознавців.

З появою вказаного твору сфера дії галузі правознавства стала своєрідною антитезою традиційного догматизму вивчення права. Водночас, необхідно зазначити, що Г. Гунніус, тільки першим застосував термін “енциклопедія права” [85, с. 11; 77, с. 99]. Адже, твори подібного енциклопедичного змісту склалися і до нього, але під іншою назвою.

Першою працею у сфері енциклопедії права, яка була такою за своєю суттю та призначенням в наукових колах, зазвичай, визнається видатний твір Дурантіса “Юридичне Зерцало”, що побачив світ у 1275 р. [89, с. 7]. Однак, на нашу думку, зміст “Юридичного Зерцала” дозволяє висловити певні сумніви щодо його енциклопедичності. Підставою для цього є, те що зміст “Юридичного Зерцала” стосується лише римського і канонічного права. Свої узагальнені погляди автор виклав у невеликій роботі “Преамбула”, де розрізняє шість законів у відповідності до крил ангела – херувіма. Звичайно, таке розрізнення не може слугувати та бути достатнім обґрунтуванням для того, щоб визнати “Юридичне Зерцало” Дурантіса правовою енциклопедією, з огляду на декілька причин.

По-перше, воно частково охоплює галузеве право (у вказаному творі зовсім відсутнє феодалне право). Що ж стосується римського права, воно і так було тісно пов'язане з канонічним, а тому їх спільний розгляд був і так логічно передбачений без будь-яких енциклопедичних цілей. По-друге, головне призначення “Зерцала” Дурантіса полягало у практичному його застосуванні у формі інструкції для юристів-практиків, в їх судовій діяльності, а не для вивчення права загалом з метою усестороннього усвідомлення сфери правознавства. Тобто, автор середньовічного правового твору переслідував виключно практичну мету для регулювання правової сфери суспільства.

У відносно цілісному вигляді енциклопедія права починає складатися у XVII столітті, коли з'являється значна кількість творів методологічного та систематичного характеру, що охоплювали правовий матеріал з усіх виділених на той час галузей права [85, с. 12].

Водночас з тим, починаючи з XVII ст. відбувається процес зародження та формування енциклопедії права і в німецькій юридичній літературі. Це пов'язано, насамперед, з тим, що в правовій дійсності енциклопедія права отримала самостійний розвиток винятково в Німеччині [43, с. 15; 89, с. 8]. Така реальність німецької філософської думки в контексті споглядання на енциклопедію права пояснюється значною потребою викладання права в німецьких університетах.

Завдяки реформації німецькі університети здобули значну свободу в справах наукового дослідження та навчання. Відійшовши від старих (клерикальних) традицій, вчені-юристи отримали можливість розширити наукове викладання до меж, які були вже притаманні вимогам “вільної науки”.

Юридичні факультети, знявши із себе “середньовічні ланцюги”, з часом, виробили раціональний системний план викладу правового матеріалу, в якому відповідне та гідне місце було відведено й теоретичним дисциплінам. Серед останніх виокремилася та розвинулася енциклопедія права, як ввідна пропедевтична правова теоретична дисципліна [104, с. 31].

Серед витоків та джерел німецької правової літератури з енциклопедії права особливе місце займає твір німецького юриста Лагуса “Методичні розробки

традиційного права” (Lagus, “*Methodica juris utriusque tradition*”), виданий 1543 року. Цей твір був ще сім разів виданий, а також два рази був опублікований у переробленому вигляді іншого німецького правника Фрейгіуса. Все це, звичайно, вказує на позитивний та суттєвий успіх зазначеного твору [85, с. 26]

На нашу думку, саме ця праця повинна бути визнана першою систематизованою енциклопедією права. Вона охоплює в собі не тільки приватне та публічне право, а й позитивне та філософське, і відповідно до цього вся робота поділяється на дві частини: 1) – філософська; 2) – історико-теоретична.

У першій частині розглядається походження права (законодавство та традиції), тлумачення та застосування законів, аналогія, фікція; крім того, тут також розкрито вчення автора про природне право. У другій частині йдеться про позитивне право, а також характеризуються окремі інститути. Необхідно звернути увагу на той факт, що стосовно кожного інститута ставляться та всесторонньо розкриваються наступні чотири питання: 1) кому належить право? 2) як воно набувається? 3) як воно втрачається? 4) як воно оберігається? [85, с. 27].

У науковому обігу назва “енциклопедія права” з’являється, дещо пізніше, приблизно XVII ст. Як нами вже зазначалося, першою книгою з такою назвою був твір Г. Гунніуса, “Універсальна енциклопедія права” (Hunnius, “*Encyclopaedia juris universi*”). З часом цей твір був перевиданий декілька разів у 1642, 1658 та 1675 роках [85, с. 28]. Вказана праця поділяється на п’ять частин та подається у методологічній формі огляду права лише за зовнішньою формою, а саме: перевагу автор надає основам цивільно-процесуального та канонічного права без дослідження призначення та сутності права [78, с. 361].

Г. Гунніус, традиційно та історично визнається багатьма вченими та філософами не тільки першим автором, який застосував термін “юридична енциклопедія” в XVII ст., але й єдиним. Однак, як свідчать наукові джерела, це твердження є дещо помилковим. У 1630 р. у Франкфурті, після виходу в світ книги Г. Гунніуса, була опублікована праця юриста і філософа В. Форбурга під назвою: “Енциклопедія права громадських доходів або приватне, цивільне, кримінальне, федеральне за словами Джона Філіпа” (“*Encyclopaedia juris publici,*

privati que, civilis, criminalis, feuderalis, autore Ioanne Philippo” a Vorburg). Ця книга починається з промови Галлуція про значення загальної енциклопедії, після чого вже в передмові самого Форбурга йдеться про юридичну енциклопедію [85, с. 29].

Вказана книга складається із двох частин, які за своїм обсягом є нерівнозначними. Перша частина “Юридичний регулярний збірник або точне розділення всіх правил цивільного законодавства” – це збірка юридичних правил, переважно із цивільного права (“Nux regularis juridical sive accurate et articulosa Eucleatio atque expositio omnium juris civilis regularum”, складена Вольфганом Сігізмундом а Форбургом, ашенбургзьким деканом), а друга – звичайний юридичний словник.

Крім цієї юридичної енциклопедії В. Форбурга у 1675 р. вийшов, також не досить часто згадуваний у науковій літературі енциклопедистами твір Дж. Унвірфарза “Юридична енциклопедія” (J.M. Unverfarth “Paediae Jurisprudentialiae”). Автор визначає сім цілей “педії”: головні із них полягають в окресленні меж окремих юридичних наук, у визначенні їх джерел та критеріїв наукових істин під час їхнього дослідження, у використанні наукових методів та ознайомленні з літературними посібниками [85, с. 30].

Відповідно до вказаних цілей розподіляється та вибудовується сам зміст всієї правової книги. Вона поділяється на 25 глав, які містять винятково виклад загальних правових питань, подібних до вказаних нами вище, а не виклад змісту окремих наук. На нашу думку, ця книга Дж. Унвірферза, за своїм змістом та призначенням, повинна бути визнана значно вагомішою та поставлена на вищий щабель, аніж книга Г. Гунніуса.

У XVIII ст. у філософсько-правовій літературі виникають два діаметрально протилежні енциклопедичні напрями. У даному контексті доцільно звернути увагу на те, що зазначене століття було епохою найбільшого роз’єднання філософського (природно-правового) та позитивного наукового знання [116, с. 53], що також відобразилося і на змісті та сутності правових енциклопедій.

Одні з них написані під впливом догматичного або позитивного, як тоді його називали, напрями. Таким прикладом може бути, правова енциклопедія

Штефана Путтера “Проект правової енциклопедії” (St. Putter, “Entwurf einer juristischen Encyclop ä die”, Gotting. 1757 p.), який і ввів назву “енциклопедія” у загальний обіг і водночас, відмежував від енциклопедії права методологію права [85, с. 32]. Однак, на нашу думку для енциклопедії права це мало скоріше негативний вплив, адже енциклопедія права передбачала наявність методологічних засад.

Інші правові енциклопедії належать до філософського напрямку. Такий філософський характер носять твори Нетельбладта, відомого послідовника Вольфа. Вчений написав декілька інструкцій з енциклопедії, які користувалися свого часу великим успіхом. Водночас, необхідно зауважити, що вплив Вольфової та Кантової філософії на енциклопедичну літературу був лише зовнішнім, формальним.

Отже, правові енциклопедії, які написані під впливом цих систем, весь час залишалися лише короткими оглядами змісту спеціальних наук – і не більше. Філософське вчення давало форму, яка підходила для такого конспектно-оглядового викладу матеріалу, давало готові схеми, рубрики, категорії, але знову ж таки не давало внутрішньої єдності викладу, не давало правового узагальнення та об’єднаної юридичної думки, яка була б помічником для формування правової самосвідомості та цілісного бачення юридичної площини.

На нашу думку, на розвиток німецької навчальної літератури з енциклопедії права вплинуло, насамперед, дві обставини: стан, який змінив положення енциклопедії права в системі навчання на юридичних факультетах Німеччини, а також кардинальна зміна філософського напрямку, який з’явився в німецькому правознавстві, від позитивізму до ідеалізму в теорії пізнання та в культурно-правовому житті суспільства.

Що стосується змін планів викладу дисциплін на юридичних факультетах Німеччини, то вони відбулися у другій половині 90-х рр. XVIII ст. і були викликані головним чином запровадженням нового всезагального німецького Цивільного Положення, яке було прийняте 1 січня 1900 р. [89, с. 9].

У зв’язку з величезною кропіткою працею щодо догматичної розробки

нового “Положення” було значно розширено перелік викладу спеціалізації з цивілістики (цивільного права) за рахунок загальних теоретичних дисциплін (й енциклопедії права в тому числі, оскільки вона містила в собі філософські зародки та теоретико-методологічні засади).

Нові плани з викладу юридичних дисциплін були вироблені на Ейзенахській конференції юристів 1896 р. і пізніше втілені в життя різними державними указами німецьких органів влади [65, с. 4].

За таких історичних та політичних змін, що відбулися в країні правовий курс “енциклопедія права” був замінений на короткий “вступ до правознавства” (Einführung in die Rechtswissenschaft). Зазначений “вступ” складався із стислого загального вчення про право та конспективного, точніше ретроспективного, огляду окремих юридичних дисциплін. Загальне вчення про право зводилося до низки елементарних визначень та розподілу права на галузі [116, с. 90].

Відповідно до нових планів викладання юридичних наук та навчальних дисциплін був створений у навчальній літературі новий тип ввідного енциклопедичного курсу. До праць такого характеру належали наступні: робота Е. Грубера “Вступ у правознавство” (E. Gruber, Einführung in die Rechtswissenschaft, 1-ше видання в 1901 р., 5-те видання в 1919 р.); австрійського юриста Й. Колера “Вступ у правознавство” (J. Kohler, Einführung in die Rechtswissenschaft, 1-ше видання в 1902 р., 5-те видання в 1919 р.) [66, с. 265]; Т. Штернберга “Вступ у правознавство” (Th. Sternberg, Einführung in die Rechtswissenschaft, 1-ше видання в 1904 р., 2-ге видання в 1912 р., другим виданням вийшла перша частина, яка була присвячена загальному вченню про право, особливо вченню про методи правознавства та про джерела права) [117, с. 639]; Г. Радбруха “Вступ у правознавство” (G. Radbruch, Einführung in die Rechtswissenschaft, 1-ше видання в 1910 р., 3-те видання в 1919 р.; а також є переклад з німецької, який був виданий у 1915 р. під редакцією та з передмовою нашого співвітчизника Б.О. Кістяківського і мав назву “Ввід в науку права”) [118; 119, с. 34].

Підручники Е. Грубера та Т. Штернберга були підготовлені у контексті

позитивного напрямку. Натомість “Вступ” Й. Колера та Г. Радбруха відображають зміни від позитивізму до ідеалізму, який в той історичний період часу відбувався у світоглядах вчених та науковців [120, с.130; 117, с. 569]. Для удосконалення права та відродження юридичної науки, стверджував Г. Радбрух, необхідно повернутися до ідеї надзаконного права [121, с. 85].

Водночас, необхідно відзначити той факт, що Т. Штернберг певною мірою свідомо та планомірно звільнив загальне вчення про право від змішування наукового позитивізму з позитивізмом догматико-юридичним, що робить його наукову працю особливо цінною. Підручник Т. Штернберга відрізняється від інших підручників енциклопедичного характеру тим, що він не вдається до простого оглядового вступу, як це здійснювалося іншими авторами правових енциклопедій, а дає глибоко продуманий та оригінальний виклад загального вчення про право [122, с. 118].

Як відомо, позитивізм не в змозі встановити наукові закони суспільних явищ та змушений обмежуватися констатацією емпіричних законів у сфері суспільствознавства. Тобто в суспільних науках не можуть бути встановленні точні конкретні наукові закони, так як це можна побачити у математиці чи фізиці.

Таким чином, визнавши недосконалість позитивізму наука повертається до іншого напрямку руху суспільних наук такого як ідеалізм. Головне вчення, до якого звертаються вчені у цьому напрямі – це вчення про трансцендентні ідеї, тобто такі ідеї, які домінують над емпіричним досвідом та попередньо посилаються на нього. Трансцендентна ідея виявляє свою дію у двох сферах: 1) гносеології (теорії пізнання); 2) етики [123, с. 12]

Відповідна зміна в теоретичному правознавстві до ідеалізму приймає різні форми та виражається у різних напрямках. Серед них найбільш завершеною формою вираження у навчальній літературі з енциклопедії права стали неокантіанство та неогегельянство. Перша із зазначених форм знаходить своє відображення у творах Р. Штаммлера “Теорія права” та “Підручник філософії права” (Rudolf Stammler, “Theorie der Rechtswissenschaft”, 1911 р. та “Lehrbuch der Rechtsphilosophie”, 1922 р.) [124, с. 448-449].

Згідно з Р. Штаммлером все людське життя вибудовується лише за допомогою права, яке розуміється як апіорне знання, і тому розвиток суспільства здійснюється в результаті часткових змін права [125, с. 64]. Для права характерні юридичні форми, які співіснують із і соціальним життям, й тому таке суспільне життя повинне підпадати під юридичну форму [126, с. 59]. Таким чином Р. Штаммлер доводив первинність права по відношенню до реальності, як ідеальне по відношенню до існуючого.

Друга форма притаманна праці Й. Колера “Підручник філософії права” (Joseph Kohler, “Lehrbuch der Rechtsphilosophie”, 1-ше видання в 1909 р., 2-ге видання в 1917 р.) [127, с. 97; 117, с. 567].

Необхідно зазначити, що неокантіанство виступає відродженням раціоналізму в чистому, без емпіричних домішок, вигляді [35, с. 34]. Виходячи з апіорного положення про самостійність та самовдоволеність значення морального начала в людині, І. Кант (як засновник філософської течії) виводить право з незаперечних вимог морального закону та вибудовує теорію права з точки зору її ідеальної цілі, а не механічної причинності [128, с. 138; 117, с. 489].

Тому до запропонованих ідей І. Канта, його послідовники встановлюють, раціональним шляхом, всезагальну обов’язкову, необхідну ідею права та абсолютний критерій для оцінки права позитивного [129, с. 98]. Таким чином вони доповнюють не усунуті емпіричним шляхом прогалини емпіричного правознавства.

Натомість, неогегельянство є відродженням абсолютного ідеалізму, який визнає об’єктивне буття ідей та поступову їх реалізацію в умовах емпіричної діяльності. Але відштовхнути обов’язковість філософсько-історичної схеми Г. Гегеля, неогегелянці не можуть і тому самостійно вивчають емпіричний процес, всезагальний та історичний розвиток права, і наслідують Г. Гегеля в тому, що в кожній стадії цього розвитку бачать відомий момент реалізації іманентної розумної ідеї права, від якої і відштовхуються в своїх теоретичних судженнях [130, с. 112].

Поряд із зазначеними напрямками виникає ще один досить цікавий, новий

погляд, який виходить із нової кантової філософії. У рамках цього напрямку також визнається недосконалість позитивної методології для побудови теорії права та здійснюються спроба заповнити існуючу прогалину, а також переосмислити за допомогою філософії культури емпіричне вивчення правових явищ [131, с. 152].

Звичайно філософія культури проголошує гносеологічну і методологічну самостійність науки про людську культуру, тобто про людський дух. В той час, як природничі науки досліджують явища з позиції механічної причинності, наука про культуру займається не тільки причинними поясненнями явищ духовного життя людини, а й оцінкою їх з точки зору, вимог, що вироблені культурою моралі [132; 133, с. 68].

Відповідно до цього теорія права повинна наслідувати або намагатися досягнути певної встановленої телеологічної (визначеної, ідеальної цілі) ідеї права та повинна виробляти критерії для оціночних суджень про право. Представником філософсько-культурного напрямку в правознавстві був Густав Радбрух, який є автором відповідної енциклопедичної праці “Нариси філософії права” (Gustav Radbruch, “Grundzuge der Rechtsphilosophie”, 1914 p.) [120; 117, с. 570].

Перша світова війна та наступна революція послабили, а в деякій мірі навіть сповільнили розвиток у Німеччині наукової юридичної літератури взагалі, а також частково і літератури із загальної теорії права. Але, тим не менше, крім повторних видань вже існуючих правових посібників, з’являються й нові твори енциклопедичного характеру, серед яких, насамперед, необхідно назвати роботи: Пол Крукмана “Введення в право”, Й. Гедемана “Вступ у правознавство”, Річарда Шмідта “Вступ у правознавство” та перша частина “Початкові умови правової доктрини і основні напрямки чинного законодавства” (Paul Kruckmann, “Einführung in das Recht”, 1916 p.; J. W. Hedemann, “Einführung in die Rechtswissenschaft”, 1919 p.; Richard Schmidt, “Einführung in die Rechtswissenschaft”, Erster Teil, “Anfangsbegriffe der Rechtslehre und Grundzuge der geltenden Rechts”, 1921 p.) [129].

На особливу увагу заслуговує правовий посібник Р. Шмідта. Оскільки цей

німецький вчений був прихильником заміни попередніх юридичних енциклопедій на “Вступ у правознавство” (яка була запроваджена постановою Ейзенахською конференції німецьких професорів права в 1896 р. [134, с. 173]), то він вважав, що такий правовий “вступ” повинен складатися із двох частин.

У першій частині автор подає найкоротші, відірвані від цілісності, елементи попереднього загального вчення про право. Однак з часом, перетворює правову систему в цілісну картину діючого позитивного права, надаючи їй загальних рис. Друга частина повинна була присвячена філософії права, але автор видав лише першу частину (яка зовсім не є компактним вступом, адже складається із великої кількості (424) сторінок).

Отже, ідея автора про короткий вступ до правознавства не втілюється в життя. Його “Вступ” намагається перетворитися на велику правову енциклопедію, яка за своїм змістом нагадує енциклопедії права сорокових та п’ятдесятих років позаминулого століття. Необхідно зазначити, що вказана праця за своєю суттю подібна до гегельянства, адже автор схиляється до ідеалізму, і це досить добре прослідковується вже у перших шести параграфах, які присвячені та складаються із основних понять про право і про науку права.

Водночас, необхідно вказати, що весь інший матеріал книги присвячений характеристиці основних рис тогочасного права, тобто тих принципів та нових технологій, що внесені до правового життя та законодавства Німеччини.

Натомість, тільки на початку XIX ст. характер юридичної енциклопедії дещо змінюється. Виникають нові, підвищені вимоги до енциклопедії права. Енциклопедисти у сфері права вже не задовольняються тільки коротким переліком та викладом змісту окремих юридичних наук. Вони намагаються перетворити правову енциклопедію у самостійну науку, що має власне завдання та призначення.

Такий новий філософський напрям, який вбачав у правовій енциклопедії не тільки особливий методологічний прийом викладу науки, а й особливу, самостійну науку, склався під безпосереднім впливом вчень відомих науковців, серед яких Ф. Шеллінг та Г. Гегель, які вперше повели мову про юридичну

енциклопедію, як про самостійну правову науку [135, с. 62; 85, с. 28].

Особлива цінність філософії Ф. Шеллінга полягає в наявності у ній значного гуманістичного потенціалу [49, с. 1]. Це було пов'язано, насамперед, із зародженням та розвитком гуманітарних наук у ХІХ ст., а також із панівними та домінуючими культурними тенденціями узагальнення під час здобуття освіти. Філософсько-правові ідеї Ф. Шеллінга були віддзеркаленням тієї великої епохи, коли гуманітарні науки, а зокрема юриспруденція, історія, мовознавство, психологія, соціологія, нарешті посіли чільне місце поряд з природничими науками. А саме поняття культури стало узагальнюючим для вивчення усіх соціальних сфер, і особливо сфери права.

Необхідно звернути увагу на те, що Ф. Шеллінг, як послідовник Фіхте та І. Канта, підходить до юриспруденції з позиції основного факту людського буття – самосвідомості людини [50, с. 83]. Наслідуючи ідеї І. Канта німецький вчений передає та доповнює ці думки у вчені про історичні епохи реалізації свободи у самосвідомості. Право постає прогресом свободи у відносинах людства. Щодо ідей Фіхте, то тут філософ виділяє один домінуючий принцип – діяльний. Будь-яка наука постає в нього як сукупність епох, зміст кожної складає співвідношення свободи та розуму [49, с. 9], тобто прослідковується намір систематизованого вигляду.

Основним принципом філософсько-правових поглядів Ф. Шеллінга є принцип тотожності мислення та буття, реального та ідеального, суб'єктивного та об'єктивного [49, с. 10]. Цей принцип конкретизується у принципах загального універсального зв'язку, тобто системності (що так потрібний для цілісності змісту енциклопедії права, як науки), розвитку, протиріч, а також у методі співвідношення свободи та необхідності, під яким розуміється механізм дослідження зростання ідеального, сталого, догматичного (те, що перед собою ставить енциклопедія права своєю заключною, кінцевою метою), суб'єктивного та об'єктивного в реальному.

Все це свідчить про значний вплив філософії Ф. Шеллінга на розвиток правознавчої думки та юриспруденції як науки загалом, а отже і предметної

сутності та системності об'єктів дослідження в енциклопедії права.

Думка про необхідність підняття рівня правової енциклопедії до ступеня самостійної науки виникла у зв'язку з переосмисленням та незадоволеністю звичайного її розуміння. Існування юридичної енциклопедії зумовлено, передусім, тим, що не доцільно розпочинати усвідомлення та вивчення права із спеціальних юридичних наук, не маючи уяви про цілу низку загальних юридичних понять, наприклад, про право в суб'єктивному та об'єктивному значенні, про юридичні інститути, про правоздатність і дієздатність тощо [136, с. 252].

Окрім того необхідно зазначити, що навіть історія права й та передбачає знайомство з цими поняттями, адже будь-яка історія є, передусім, перекладом історичних явищ на мову сучасності та дійсно існуючих понять.

Таким чином, у всьому сказаному вище інтуїтивно відчувається потреба в особливому юридичному, науковому, ґрунтовному курсі, який би був вступом до вивчення права, який би усував необхідність розпочинати вивчення безпосередньо з частин невідомого цілого. Але головне та сутнісне призначення такої енциклопедичної мети залежатиме від методологічних засобів, які будуть використовуватися під час формування енциклопедії права.

На нашу думку, сумнівним є той факт, щоб короткий огляд всіх частин правознавства може допомогти в усесторонньому вивченні юриспруденції. Адже, якщо не досить зручно розпочинати подібне вивчення певних частин, то такі ж незручності може містити і вивчення науки з невідомого цілого, а тому незручність ця зумовлена не подрібненістю, а частковістю, тобто відривним, вибіркоким вивченням матеріалу.

Так, наприклад, якщо людина ознайомиться із значенням головних юридичних термінів, з розподілом науки на окремі галузі та зі змістом кожної з них, це ще не свідчить про те, що вивчення права стало від цього більш осмисленим. Натомість, отримати коротке поняття про частини – це теж не означає отримання повноцінного поняття про ціле [137, с. 157]. Отже, об'єднання відокремлених частин в одне живе ціле не є легкою та простою справою. Тому

створення такої системності само собою не дається кожному, хто хоче ознайомитися із частинами. Саме це є поясненням того, що до цього часу загальна система права, яка виступає головним змістом енциклопедії права, все ще залишається гострих наукових дискусій.

Тобто, короткий огляд всіх частин правознавства навіть ще менше допомагає ввести початківця у вивчення права, ніж спеціальне дослідження певної галузі. Спеціальне вивчення, не обмежене вимогами легкості та стислості, може приділити достатньо часу на розгляд певної галузі у зв'язку з цілим.

На нашу думку, викладаючи весь зміст певної галузі правознавства, відразу відбувається ознайомлення, особи зі сферою та розумінням юриспруденції загалом. Її цікавить багатоманітність змісту, а в свою чергу суворості науковості вивчення права привчає до наукового методу дослідження.

Короткий, конспективний виклад, навпаки, за своїм незначним та неповним змістом не спроможний зацікавити читача. Виступаючи надто легким і спрощеним такий текст не дозволяє проникнути в глибину предмета і замість якісного зерна дає лише “лушпайку” [85, с. 12].

Водночас, необхідно звернути увагу на те, що до деяких сумнівів стосовно повноцінного викладу предмета енциклопедії права, приєднується і низка інших. Адже потреба в загальному ознайомленні з наукою, як з цілим, відчувається не лише у тих, хто починає вивчення цього предмету, а навіть і спеціаліст, який самостійно розробляє певні наукові питання, потребує відповідної суми знань.

Розвиток будь-якої науки передбачає виникнення значної кількості спеціалізації. Це ж саме не оминуло і правознавства, де почала прослідковуватися певна спеціалізація. На той період часу самостійне вивчення різних галузей права юристами не було рідкісним явищем.

Ще в першій половині XIX ст. можна було спостерігати появу значної кількості праць, автори яких були однаково відомими в декількох галузях науки. Так, наприклад, К. Цахаріє, публіцист та цивіліст, Гетер, криміналіст та міжнародник, Блунчлі, міжнародник, публіцист та цивіліст тощо [85, с. 30].

На сьогоднішній час у правознавстві діяльність окремих вчених все більше

обмежується вузькою сферою. Концентрація самостійного дослідження в більш обмеженій сфері, яка потребує додаткового розвитку спеціалізації, не обумовлюється необхідним образом вузькості та обмеженості наукових результатів, які здобуваються у процесі такого спеціального дослідження. І суворе спеціальне дослідження може, при потрібній розробці питання, призвести до широких результатів, які допоможуть пролити світло на все людське світобачення. Найкращим доказом цього може слугувати приклад Ч. Дарвіна.

Будучи зоологом і залишаючись ним, він прийшов до встановлення в своєму вченні про походження видів такого широкого узагальнення, що на ньому будується тепер ціле нове світобачення, яке з повним правом називається “дарвіністичним” [138, с. 79-80]. Але для такої плідності спеціального вивчення потрібна належна основа, необхідно, працюючи над приватними питаннями, не втрачати з поля зору загальних завдань пізнання, потрібно на розробку таких питань дивитися не як на ціль, а як на засіб [117, с. 175].

Тобто, кожний спеціаліст у сфері права, яким би конкретним не був предмет його дослідження, повинен ставити перед собою мету отримання знань про цей предмет, як одного цілого взятого із системи. Для цього необхідно вже мати уявлення про науку як про ціле, яке відповідає даній стадії розвитку наукового знання.

Звичайно, виробити такі знання спеціаліст самостійно може далеко не в кожному випадку. Для цього зазвичай потрібно прикласти досить багато праці та зусиль, а тому не залишається вже часу на розробку своєї спеціальності. Тому що, “короткий огляд змісту різних наук” зазвичай нездатний привести до об’єднуючого уявлення про науку, як про цілісний організм [77, с. 105].

Окрім того, такий короткий огляд правової сфери не може точно визначити співвідношення часткового чи конкретного питання, яке слугує предметом вивчення спеціаліста, з іншими науковими питаннями: це відбувається тому, що за своїм характером переважна більшість приватних питань перебувають за межами такого вивчення.

Таким чином, енциклопедія права, в звичному її розумінні, не здатна

задовольнити ні навчальних, ні тим більше, наукових потреб в узагальнюючому уявленні про правову науку.

Такі недоліки в постановці проблем енциклопедії права, як короткого та надто легкого і неповного правового огляду, невизначеність в меті правової енциклопедії, як конспекту для інших спеціальних наук, не могла не призвести до думки про необхідність надати енциклопедії права характеру самостійної юридичної науки.

Надання енциклопедії права певної індивідуальності та самостійності передбачає, що ця наука повинна мати свої завдання, які ставлять за мету з'ясувати загальні зв'язки різносторонніх питань, що вивчаються спеціальними юридичними науками в окремоті.

Цю думку досить детально розвинув Ф. Шеллінг у своєму творі: "Читання про академічне вивчення" ("Vorlesungen über die Methode des akademischen Studiums", 1803 р.) [139]. Згідно зі світоглядними позиціями вченого все в світі знаходиться в органічній єдності та зв'язку. Так само він дивився і на науку як на живий організм. Окремі її галузі – не мертві, механічні частини, а живі частини живого цілого. Як орган будь-якого організму може бути зрозумілий лише після його детального вивчення у взаємозв'язку з цілим організмом, так і будь-яка галузь науки може бути вивченою та зрозумілою лише тоді, коли пов'язана з цілим [85, с. 31]

Вчений стверджував, що наші знання в окремих галузях не повинні і не можуть бути випадковими та незалежними один від одного. Всі вони разом складають один єдиний організм науки, який відповідає розумній єдності об'єкта та суб'єкта, що пізнаються. Ф. Шеллінг стверджував, що знання можуть бути отримані тільки частинами, але для того, щоб вони стали сталим здобутком нашого розуму, необхідно встановити між ними зв'язок і лише за допомогою такого зв'язку буде розкритий єдиний організм науки [140, с. 78].

Отже, перш ніж вивчати спеціальні юридичні галузі, необхідно ознайомитися з правовою наукою, як одним, досконалим цілим. На нашу думку, таку мету й ставила перед собою енциклопедія права, яка мала свій власний

предмет – це цілісна сукупність вивчення всієї сфери людського правового існування, яка таким чином, виступає не одною із спеціальних юридичних наук, а є наукою наук, яка стоїть вище над всіма іншими науками. Є потенційною наукою, що вже на енциклопедичному рівні містить все те, що дослівно та конкретно розкривається в науках спеціальних [1, с. 139], а також на універсальному рівні може бути використано будь-яким фахівцем.

Енциклопедія права завершує та систематизує людські правові знання. В ній знаходять творчі дороговкази представники окремих спеціальностей. Той хто намагається дослідити щось спеціальне в юридичній науці, повинен спочатку знати місце, яке це спеціальне займає в цілому, знати особливий його дух, знати яким чином воно повинно розвиватися, щоб проникнути в гармонічне знання цілого, знати і те, яким чином він повинен дивитися на правову науку, щоб міркувати не як раб, який прикутий ланцюгами до часткового, а як вільний в душі цілого.

Творчість Ф. Шеллінга, незважаючи на прогресивний характер своєї філософії, є лише перехідним, підготовчим шаблоном до більш розвиненої діалектичної філософії Г. Гегеля [49, с. 2].

Вчення Г. Гегеля пропонує ще більш сміливий та впорядкований синтез, що так характерно для енциклопедії права. У своїх творчих надбаннях Г. Гегель вбачає світ нічим іншим як безперервним діалектичним саморозвитком абсолютного міркування [85, с. 31]. Цей синтетичний погляд він розповсюджує і на науку, яка сама, є одним із моментів діалектичного розвитку, й також подає в своїх галузях моменти діалектичного руху. Через це, звичайно, він вимагав вивчення окремих галузей знання у зв'язку з цілим, оскільки спеціальні науки є для автора лише моментами діалектичного розвитку однієї цілісної, систематизованої науки.

У своєму творі “Енциклопедія філософських наук” Г. Гегель [117] не випадково обрав для себе саме таку назву. Він розглядав “енциклопедію” як цілісний та універсальний виклад всієї системи сучасного наукового знання, якому притаманні основні поняття та основи, але обов'язково у сумарному

вигляді, і ні в якому разі не у поділеному [70, с. 641].

Як зазначає Г. Гегель, “природа цього енциклопедичного трактату не тільки виключає вичерпний перелік ідей зі сторони їх змісту, але й обмежує систематичний розвиток ідей, які повинна містити в собі енциклопедія за аналогією з іншими науками, і без чого неможлива наукова філософія” [141, с. 52].

На нашу думку, енциклопедія права, у відповідності до філософських роздумів Г. Гегеля, з одного боку повинна охоплювати всю систему правового знання у всій її багатоманітності і, водночас, не повинна детально розглядати частини, які у подальшому будуть розглядатися під час вивчення інших юридичних наук.

Ідеї, які були висловлені Ф. Шеллінгом та Г. Гегелем, викликали значне пожвавлення у розвитку енциклопедичної літератури, і найкращі юридичні енциклопедії написані саме під безпосереднім впливом цих ідей.

З таких юридичних енциклопедій, що були написані у контексті вказівок Г. Гегеля, на особливу увагу заслуговує праця Карла Путтера “Втілення закону або юридична енциклопедія та методологія” (Putter, Karl. *Der Inbegriff der Rechtswissenschaft, oder juristische Encyclopadie und Methodologie*. 1846 р.), який уперше включив до правової енциклопедії виклад загальної історії права, а також юридична енциклопедія Фрідлендера “Правові енциклопедії або системи права” (Friedlander, *Juristische Encyclopadie oder System der Rechtswissenschaft*, 1847 р.), який запропонував у невеликій книзі найкращу спробу цілісного викладу правового матеріалу в формі енциклопедії, надаючи їй статусу особливої науки [85, с. 31].

Енциклопедії права, які з’явилися під безпосереднім впливом філософської системи Ф. Шеллінга – це, насамперед, правовий твір Рудгарта “Енциклопедія і методологія правознавства” (Rudhart, *Encyclopadie und Methodologie der Rechtswissenschaft*. 1823 р.), який написаний в дусі органічного світобачення (що займало центральне місце у його працях), а також три найкращі німецькі правові енциклопедії: Аренса, Варнкеніга та Вальтера [85, с. 32].

В праці “Юридична енциклопедія” Аренса (Ahrens, Juriskche Encyclopadie, 1857 р.), органічне світобачення виступає у тому вигляді, яким воно було подано Краузе, одного із послідовників Ф. Шеллінга [135, с. 63]; Варенконіг “Юридична енциклопедія” (Warenkonig, Juristische Encyclopadie, 1853 р.) у своїй юридичній енциклопедії постає послідовником також органічного вчення Фіхте молодшого, і на сам кінець, в енциклопедії права Вальтера “Юридична енциклопедія” (Walter, Juristische Encyclopadie, 1856 р.) – органічний напрям поєднується із теологізаційним напрямом Шталя.

Всі вищеназвані енциклопедії права, насамперед належать до філософського напрямку. Однак необхідно зазначити, що цей, напрям був не єдиним. Як і в XVIII ст. поряд із філософським напрямом зустрічається протилежний напрям, який набуває переважно історичного характеру. В дусі такого історичного напрямку написані правові енциклопедії Фалька “Юридична енциклопедія” (Falck, Juristische Encyclopadie. 1821. 5. Ausgabe v. Jhering. 1851 р.) та Блюме “Енциклопедія діючого у Німеччині права” (Bluhme, Encyclopadie der in Deutschland geltenden Rechte, 1 Ausg. 1847-54. 2 Ausg. 1855-1869 pp.). [85, с. 33].

Водночас, необхідно констатувати, що упродовж 40-х – 50-х років XIX ст. у німецькій науковій літературі відбувається найбільший розквіт енциклопедичних джерел. Але згодом відбувся занепад цього процесу. Якщо не брати до уваги працю Гольдшмідта “Енциклопедія правознавства” (Goldschmidt. Encyclopadie der Rechtswissenschaft. 1862 р.), в якій правовий матеріал був поданий не у формі енциклопедії, а у вигляді короткої схеми юридичного курсу зі списком літератури, то після опублікування зазначених вище творів до 80-х років XIX ст. в Німеччині не з’явилося більше жодної спроби цілісного, універсального викладу юридичної енциклопедії [85, с. 34].

Ще однією науковою працею, на яку необхідно звернути увагу в контексті нашого дослідження є енциклопедія правознавства В. Гольцендорфа “Енциклопедія правознавства” (Encyclopadie der Rechtswissenschaft hssdbn. V. F. Holtzendorf 5 Ausg. 1889 р.). Водночас, необхідно звернути увагу на те, що ця робота не більше, ніж збірник юридичних статей різних авторів, які об’єднані в

два томи. В перший том увійшли короткі нариси окремих юридичних наук, передумовою яких було загальне вчення про право створене в дусі Р. Меркеля. Другий том, за своєю суттю і змістом є юридичним словником. Разом з тим, у вступі до нової, – шостої, публікації енциклопедії права В. Гольцендорфа, яка побачила світ у 1904 році під назвою “Збірник самостійних оглядів різних галузей права”, що був складений найкращими науковими силами Німеччини, її редактор, Й. Колер, робить спробу філософського висвітлення всього змісту права на підставі висновків порівняльної історії права, яка не вирізняється особливою глибиною чи оригінальністю думок [66, с. 36].

Таким чином, про наукову розробку змісту енциклопедії права, як її розумів Ф. Шеллінг та Г. Гегель, не могло й бути мови. Тільки у 1885 р. була зроблена нова спроба систематизованої обробки правової енциклопедії – “Юридична енциклопедія” Р. Меркеля (Merkel, Juristische Encyclopadie. 1885) [65]. Водночас, необхідно зазначити, що і вона не була позбавлена певних недоліків. Зокрема, у цій праці був відсутній чіткий намір зробити з енциклопедії права потенційну науку, у тому вигляді як це пропонували попередні енциклопедисти п’ятдесятих років позаминулого століття [85, с. 32].

У Р. Меркеля виклад матеріалу обмежується оглядом окремих юридичних наук, і відповідно, автор не визнає енциклопедію права особливою, самостійною універсальною наукою. Однак, жодним чином не применшує значення запропонованого юридичного твору Р. Меркеля. Особливої уваги заслуговує перша, загальна частина юридичної енциклопедії, в якій подано короткий огляд загальної теорії права [65, с. 48]. Адже саме ця частина є надзвичайно цінним та досить цікавим внеском у сучасну юридичну літературу.

Подібного схвалення заслуговує і правова енциклопедія Гарайса “Енциклопедія і методологія правознавства” (Gareis, Encyclopadie und Methodologie der Rechtswissenschaft. 1887 р.). Натомість, вказана праця навіть має дещо простіший характер огляду змісту окремих юридичних наук, оскільки загальна частина в ній отримала значно менший розвиток. Окрім того, необхідно звернути увагу на те, що автор визначає енциклопедію права лише як

систематизований огляд права [85, с. 33].

У контексті нашого дослідження необхідно також проаналізувати роботу Ратковського “Енциклопедія правознавства і державознавства, як вступ у їхнє вивчення” (Ratkowsky, Encyclopadie der Rechts und Staatswissenschaften, als Einleitung in deren Studium Wien. 1890 р.), яка була незначною за обсягом і складалася із трьох частин. У першій частині цієї праці з’ясовуються основні юридичні поняття, у другій – подано короткий огляд відповідних галузевих юридичних наук, у третій – огляд державних наук [85, с. 33].

Однак, необхідно акцентувати увагу на тому, що автори цих творів з юридичної енциклопедії також не ставлять перед собою мету створити з неї нову самостійну науку. Такий перехід чи навіть занепад енциклопедія права як самостійної, чіткої системи знову повертається до схоластичного, звичайного огляду, переліку відомостей про право. Після цілої низки спроб піднесення правової енциклопедії до рівня самостійної науки вона знову повертається до своїх витоків – подання короткого огляду змісту спеціальних наук без будь-якої внутрішньої єдності, інколи навіть у випадковому, алфавітному порядку.

Таку зміну у підходах до розуміння значення, ролі, місця та сутності енциклопедії права можна пояснити лише тим, що юристи того історичного періоду перестали вірити в природне здійснення ідей, що були запропоновані Г. Гегелем та Ф. Шеллінгом. Створити з енциклопедії права таку науку, яка була б одночасно і самостійною, і особливою наукою та містила в собі зміст всіх інших окремих юридичних наук, – виявилось надто складним і неможливим завданням [85, с. 34].

На підставі викладеного вище можемо зробити висновок про те, що німецькі філософи виходили із тих міркувань, що кожне окремо взяте питання повинно бути вивчене не інакше, як у зв’язку з цілим, оскільки за інших обставин таке вивчення втрачає значення та сенс. Водночас, таке твердження однаковою мірою може стосуватися будь-якої науки, як загальна необхідна умова дійсної науковості. Необхідно зазначити, що вивчення матеріалу не стосується лише особливостей енциклопедії. Для того, щоб бути самостійною наукою, вона

повинна мати особливий самостійний зміст і предмет. У даному контексті цілком логічно виникає питання, який же зміст наповнює енциклопедію права?

Як нами зазначалося вище, енциклопедія права охоплює зміст усіх юридичних наук, але визначає його з позиції загальних принципів, із природних моментів життя науки. Звичайно, на це можна заперечити словами Конопака: “або енциклопедія не є однією з наук, або вона не може охоплювати собою всіх наук, бо сума не може дорівнювати одному із доданків” [85, с. 116]. Але головне завдання, яке ставить перед собою енциклопедія права, на сьогоднішній день, полягає в створенні нею удосконаленої форми юриспруденції як науки загалом для того, хто здійснює процес навчання, а також у філософсько-природничих основах, які повинні стати її підґрунтям.

Водночас, необхідно підкреслити, що існування енциклопедії права, як науки наук робить безперспективним та не потрібним існування всіх інших юридичних наук, оскільки зміст всіх цих наук охоплюється правовою енциклопедією. І навпаки: сама подрібненість нашого знання робить необхідність існування багатьох наук і немислимим існування такої потенційної науки, яка могла б включати в себе зміст всього людського знання, як одного цілого. Але незважаючи на те, що енциклопедія права як навчальна дисципліна виникла у Німеччині ще в середині XVIII ст., вона і надалі викладається в деяких країнах Європи [78, с. 361].

Натомість, доцільно дати відповідь на запитання, чи може це слугувати поясненням теперішнього занепаду енциклопедичної літератури і чи є це лише тимчасовим явищем? Скоріш за все це є свідченням невідповідності самої ідеї енциклопедії права, а також неповне дослідження енциклопедичної літератури, що призводить до прогалин на науковому тлі для сучасної правничої науки.

Підсумовуючи філософсько-історичний аналіз німецької енциклопедичної літератури, яка загалом є самостійним і достатньо дослідженим явищем у сфері правознавства, необхідно зазначити, що в інших західноєвропейських країнах також з'являються енциклопедії права, які, за своєю суттю, переважно були подібними до німецьких і становили різносторонні уявлення про право.

Однак, необхідно зауважити, що в більшості європейських країн праці з енциклопедії права були великою рідкістю. Найвідоміші твори енциклопедичного характеру, були опубліковані в таких країнах, як Франція, Англія, Бельгія, Голландія.

Що стосується французького правознавства, то необхідно вказати, що незважаючи на велику значимість французької юридичної літератури, наукові праці з енциклопедії права не знайшли свого розповсюдження з огляду на те, що енциклопедія права не входила у Франції до переліку дисциплін, які викладалися на юридичних факультетах.

Тільки у 1840 році було започатковано викладання юридичної енциклопедії на французьких юридичних факультетах під назвою “загальний вступ до вивчення права”.

Водночас, таке нововведення не прижилося, і згодом у Франції енциклопедія права зникла з переліку навчальних планів юридичних факультетів. Однак, необхідно вказати, що для задоволення навчальних потреб, які були викликані існуванням свого часу кафедри енциклопедії права, у Франції було підготовлено декілька відповідних юридичних посібників, серед яких найпопулярнішим було керівництво Ешбаха “Загальне введення у вивчення права” (Eshbach “L'introduction generale a l'etude du droit”, третє видання 1856 р.) [85, с. 38].

Вказана праця та інші подібні до неї пропедевтичні керівництва, які час від часу публікувалися у Франції в другій половині 80-х років XVIII ст., відрізняються елементарним характером. Їх напрям був еkleктичний, тобто з одного боку, ці твори дають емпіричне узагальнення позитивної юридичної догматики, при цьому головним чином спираючись на найбільш розроблену догму цивільного права; а з другого – вони наслідують керівні принципи державного життя країни і через таку призму проводять теоретичні положення школи природного права.

Відсутність послідовного розвитку енциклопедії права у Франції призводить до того, що з'являються загальні твори енциклопедичного характеру,

які не мають між собою жодного зв'язку у викладі матеріалу. Кожний із таких творів відображає різноманітні підходи щодо розуміння енциклопедії права і характеризуються притаманним лише йому особливим напрямом. Серед таких робіт необхідно назвати: Кюсель Сеноль “Підготовка до вивчення права” (Cjurcelle-Seneuil. “Preparation a letude du droit”, 1897 p.); А. Буастеля “Курс філософії права” (A. Boistel, Cours de la philosophie du droit, 1899 p. в двох томах); Люїса Бріделя “Юридична енциклопедія” (Louis Bridel, Encyclopedie juridique, 1907 p.); Генрі Роліна “Пролегомени юриспруденції. План по соціології права” (Henri Rolin, Prolegomenes a la science du droit. Esquisse dune sociologie juridique, 1911 p.) [85, с. 36].

Курс філософії права (прототип енциклопедії) А. Буастеля є відродженням раціоналістичної теорії права XVIII ст. В юридичній енциклопедії Л. Бріделя поєднуються емпіричні узагальнення позитивного напрямку правознавства з принципами морального ідеалізму, який неухильно розвивається французькими юристами на противагу реалізму німецької науки. Твори Г. Роліна дають чітке позитивне вчення про право з позиції соціальної психології.

До французької літератури також можна віднести твір бельгійського сенатора Едмонда Пікара “Чисте право або енциклопедія права” (“Le droit pur Encyclopedie du droit”, 1908 p.) [89, с. 9, 15] та Роуселя “Енциклопедія права” (Roussel. “Encyclopaedie du droit”, 1874 p.). Е. Пікар викладав загальне вчення про право, як сукупність основних та незмінних юридичних принципів, що беруться від конкретного змісту окремих юридичних наук. Крім таких емпіричних узагальнень переважно формального характеру, зустрічається в “чистому праві” Е. Пікара й обговорення змісту права за його сутністю, з точки зору раціоналістичних постулатів в дусі природного права [85, с. 36].

У період Першої світової війни у французькій літературі побачила світ нова енциклопедична праця: Гастона М'є “Введення в науку права” (Gaston May, Introduction a la science du droit, 1920 p.) Це були лекції, які професор Г. М'є в 1919 р. читав у Парижі для американських студентів, які знаходилися у Франції в складі союзної американської армії [66]. У заголовку і в підборі матеріалу для

змісту автор наслідував зразки німецьких “вступів до правознавства”. Книга викладає вчення про право виключно французьких юристів, з якими автор і хотів познайомити своїх іноземних слухачів.

Натомість, англійська юриспруденція розвивалася і розвивається досить своєрідно. Характерною рисою, яка відрізняє її від правознавства континентальних європейських країн є те, що склад англійського правознавства визначався і визначається не загальним гносеологічним та методологічним напрямом науки, а спеціальними потребами судової та державної практики.

Внаслідок чого англійська юриспруденція наслідує догматичний напрям. Але своєрідність державного устрою Англії надає цьому догматизму англійських юристів особливий характер, який суттєво відрізняв його від юридичного догматизму інших континентальних країн Європи [95, с. 15].

Відсутність писаної Конституції та закінчених кодексів цивільного і кримінального права змушував англійських юристів шукати потрібних правових положень в багатовіковій практиці парламенту та судів, а також вимагав від них спеціального уміння орієнтуватися у значній кількості законодавчих актів, що прийняті упродовж тривалого періоду часу [95, с. 18].

Саме це слугує підставою введення в догматичну юриспруденцію історії права як необхідного та суттєвого її елемента. Щодо правотворення в англійській юриспруденції, то головна роль тут належить судді, який вирішує справи і за законом, і за юридичними звичаями, і за аналогією з попередніми судовими рішеннями (за прецедентами), і через застосування вимог справедливості, а в необхідних випадках – творить право сам.

Все це відкриває перед англійською юриспруденцією значно ширше поле діяльності ніж те, що притаманне юридичній догматиці в континентальному правознавстві. Замість панівного значення закону, який так володіє та діє в континентальних країнах Європи, англійська юриспруденція має справу з багатоманітністю рівнозначних джерел права [95, с. 8-9].

Водночас, необхідно звернути увагу на той факт, що самі прийоми догматизації в англійських юристів також різнилися від тих, які мали місце в

континентальних країнах. У той час, коли континентальні юристи мають справу, переважно з готовими загальними положеннями закону і на їх основі, за рахунок дедукції, вирішують приватні питання, англійським юристам доводиться попередньо самостійно встановлювати правові положення. Така діяльність здійснюється індуктивним шляхом, прямуючи від більш чи менш казуїстичних прецедентів та звичаїв до юридичної норми в більшій чи меншій мірі загального характеру, що дозволяє відкрити можливість наступної дедукції для нового казусу.

Різносторонність та складність англійської догматичної юриспруденції створили в ній необхідність утворення деякої узагальнюючої, енциклопедичної дисципліни, яка відома серед англійських юристів під різними назвами – загальна юриспруденція, чиста юриспруденція, теорія права і навіть філософія позитивного права [95, с. 11].

Англійська загальна теорія права, на відміну від континентальної, не вивчає право на більш широкому фоні гносеології, психології, соціології, моралі чи філософії, не виходить за межі юриспруденції, не розглядає її з позиції інших наук, а перебуває в її власних надрах.

Завдання англійської загальної теорії права зводиться до аналізу спеціальних та специфічних процесів міркування, які притаманні догматичній юриспруденції цієї країни, і до встановлення шляхом узагальнення тих керівних принципів, якими визначають застосування та споглядання позитивного права.

Серед англійських наукових праць з енциклопедії права, які набули найбільшого розповсюдження можна назвати такі посібники: Холанд “Елементи юриспруденції” (Holland, *The Elements of Jurisprudence*, 1906 p.) [89, с. 9], В. Маркбі “Елементи закону, які розглядаються та ґрунтуються на принципах генеральної юриспруденції” (W. Markby, *Elements of Law considered with Reference to Principles of General Jurisprudence*, 1906 p.), Дж. Салмонд “Юриспруденція чи закон” (John W. Salmond, *Jurisprudence or the Law*, 1907 p.).

Отже, підсумовуючи викладене вище можемо зробити висновок про те, що у західноєвропейській правовій думці стосовно юридичної природи енциклопедії

права мають місце різносторонні філософські погляди. Водночас, домінуючим у всьому цьому процесі лишається енциклопедичний підхід до вивчення знань про державу та право.

1.4. Витоки і джерела енциклопедії права у вітчизняній літературі

Розпочинаючи дослідження витоків і джерел енциклопедії права у вітчизняній літературі, необхідно, передусім, зазначити, що її розвиток тісно пов'язаний із розвитком енциклопедії права у Російській імперії, до складу якої значний період часу входила Україна і, відповідно, зазнавала потужного впливу на розвиток усіх галузей науки, зокрема і права.

Саме тому можна зазначити, що у сфері вітчизняного правознавства виклад енциклопедії права розпочався наприкінці XVIII ст. німецькими юристами, які були запрошені читати такі курси в університетах Російської Імперії. Першим із них був відомий німецький юрист Баузе, послідовник Вольфової філософії, який читав свої енциклопедичні лекції у відповідності до С. Пюттера. Згодом до нього приєднався авторитетний фахівець у цій галузі знань Пургольд [75, с. 56; 85, с. 34]. Необхідно зазначити, що викладання енциклопедії права було справою приватного характеру і здійснювалося з власної ініціативи. Вперше енциклопедію права у список юридичних дисциплін, що повинні були викладатися обов'язково на юридичних факультетах тогочасних навчальних закладів, було внесено університетським статутом в 1835 році. Під цією дисципліною розумівся загальний огляд системи законодавства [85, с. 35].

На початку XIX ст. на теренах вітчизняної юридичної науки видані перші наукові праці з енциклопедії права. У своїй праці “Енциклопедія законодавства” К. Неволін вказує на те, що “першим за часом твором такого характеру варто було б назвати Юридичну Граматику Правикова (1803 р.), якщо б її зміст не був надто обмеженим. Окрім того, було видано два невеликі твори Сандулова (1820 р.) та Смирнова (1821 р.) “Про способи вивчення російських законів” [142, с. 14].

У 1831 році в Москві вперше було опубліковано енциклопедичний курс

“Посібники та правила вивчення російських законів або матеріали до енциклопедії, методології та історії російського права”. Її автор – доктор права П. Дегай першим систематизував розробку енциклопедії права в юридичній літературі. На думку згаданого нами К. Неволіна, юридична енциклопедія П. Дегая становить справжню, але ще коротку методологічну енциклопедію законодавства [142, с. 15]. Загальна частина вказаної праці складалася з двох розділів. У першому висвітлювався предмет законодавства – закони, у другому – галузі законодавства [143, с. 58]. Значна увага в тогочасній літературі енциклопедичного характеру приділялася природному та позитивному праву, поняттю закону та історії державного права [75, с. 57].

Дослідження основного поняття про право і загальних його складових, заснованих на природі людини, а також виділення з них прав та обов’язків, підкреслював П. Дегай, – є предметом природного або філософського права, а закони, запроваджені будь-яким народом й у визначеному місці, що отримали справжню силу становлять позитивне право. Правознавство, на думку автора, як складова філософії, “повинно бути узгодженим з останньою та витікати з неї” [143, с. 59]. Натомість, необхідно вказати, що праця П. Дегай носила компілятивний характер і нині може становити інтерес у сенсі ознайомлення зі станом правознавства до видання Зводу Законів [85, с. 35].

Попри те, на думку вченого, енциклопедія права досягла також гідної мети і в праці С. Пюттера, в якій втілено емпіричний напрям юридичної енциклопедії другої половини XVIII століття. Водночас з тим, поставивши роботу С. Пюттера в центр уваги, П. Дегай не задовольняється таким емпіричним напрямом і ставить перед собою завдання замінити вивчення юриспруденції філософським напрямом, беручи за зразок природно-правову систему німецького юриста Х. Вольфа.

Окрім того, у своїй праці П. Дегай дає настанови щодо емпіричного пізнання “права” у законодавстві та в юридичній літературі. Натомість, філософського вчення про право вчений не розробляє, а лише обмежується вказівками стосовно необхідності “філософського пізнання” [143, с. 142]. Стосовно останнього вчений рекомендує законодавцям знайомитися з вченням

Тібо, який відомий як противник історичної школи юристів та прихильник природно-правових поглядів на право.

У даному випадку необхідно підкреслити, що українська вища школа і наукова думка в дореволюційний період розвивалися у надзвичайно несприятливих умовах, адже царський уряд всіляко гальмував розвиток передової демократичної культури. Особливо жорстоко переслідувалась національна культура не російських народностей, зокрема й українського народу. Безумовно, що такі несприятливі умови також вплинули і на розвиток юридичної думки, яка продукувала себе в таких політико-правових умовах [72, с. 11].

До 1832 року в українських університетах були досить потужно розповсюдженні лицейські традиції щодо створення та викладу матеріалу, що особливо виражалося у відсутності чіткої спеціалізації та наявності енциклопедизму.

Перший, хто підтримував та заохочував такі освітні зміни був фон Бريدке, який вважав, що “вченість та спеціалізація – розкіш для українського університету. Завдання такого університету – підготовка енциклопедично освічених та відданих російському уряду вчителів, науковців та чиновників” [72, с. 23].

На підставі загального статуту університету 1835 р. було затверджено кафедру енциклопедії законодавства. І з того часу така кафедра та відповідна програма існувала на всіх юридичних факультетах.

Розглядаючи процес формування енциклопедичного курсу вивчення правової сфери, помічаємо, що до 1835 р. теоретико-філософські аспекти правознавства не об'єднувалися в рамках конкретних університетських дисциплін, а розглядалися як окремі питання курсів “повчаючої” та практичної філософії, тобто природного права [43, с. 11].

Що стосується філософських поглядів чи течій, які були притаманні тодішнім вітчизняним юридичним факультетам, то вони не виходили за межі науково-практичного правознавства.

М. Сперанський, який створював Звід законів імперії, чітко усвідомлював, що втілення нового законодавства в життя можливе лише при співучасті нових

юристів, які б були виховані в дусі нового законодавства [144, с. 17]. Зазвичай, для такого втілення нового законодавства найкращий матеріал, як завжди, в будь-яких освітніх реформах, був запозичений із духовних училищ. Але не дивлячись на централізований розвиток державного законодавства, всі зрушення, які відбувалися на юридичних факультетах (і українських, і російських) позитивно впливали на розвиток та удосконалення правової науки.

У зв'язку із введенням нового університетського Статуту 1863 р. кафедру енциклопедії законодавства на юридичних факультетах було перейменовано на кафедру енциклопедії права. В тому ж році вона отримала відповідну її профілю назву – кафедра енциклопедії права [72, с. 22]. Відповідно до §15 цього Статуту кафедру енциклопедії права було розділено на два відділи: енциклопедію юридичних і політичних наук та історію філософії права. Енциклопедію права на юридичних факультетах українських університетів викладали М. Ренненкампф, Є. Трубецький, Є. Спекторський. Дещо пізніше, деякий час цю дисципліну викладали також М. Хлебніков, С. Егізаров, О. Жилін, В. Демченко, П. Богаєвський [145, с. 46; 146, с. 128].

Але зміна назви не лише кафедри, а й дисципліни не принесла зміни сутності призначення вказаної кафедри щодо викладу правового матеріалу. Викладання енциклопедичного правового знання й надалі розумілося лише як загальний огляд законодавства або конспективний виклад окремих правових наук [43, с. 11].

Лише з часом коли такі українські та російські вчені, як К. Неволін, П. Редкін, Є. Трубецький, Ф. Тарановський, М. Капустін почали вносити до програми енциклопедії права теоретичні теми для вивчення, а також певні філософські вчення видатних науковців можна говорити про утворення базової, догматичної енциклопедичної науки та навчальної дисципліни – теорія держави та права (яка із кінця XIX ст. починає конкурувати з енциклопедією права) [78, с. 361]. Наприклад, “Підручник з енциклопедії права” Ф. Тарановського включав не тільки короткий огляд основ правознавства та державознавства, але й збірку думок різних правознавців стосовно тих або інших юридичних та політичних проблемам [55, с. 113].

Під енциклопедією права Ф. Тарановський розуміє дисципліну, яка покликана заповнити недоліки розподілу юриспруденції на окремі спеціальності. “Незалежно від необхідності тієї чи іншої наукової спеціалізації і в пізнавально-теоретичному, і в суспільно-практичному відношенні, тим не менш вона має й свої недоліки”, – зауважував вчений. “Головний її недолік полягає в односторонності спеціаліста” [55, с. 6].

На думку Ф. Тарановського предметом енциклопедії права виступає загальне вчення про права, тобто розкриття тих основних ідей правознавства, які пронизують всі спеціальні юридичні дисципліни та в подальшому отримують в цих спеціальних правових науках широкий розвиток у відповідності до особливостей їхнього приватного об’єкту й тієї точки зору з якої цей об’єкт досліджується та розглядається [55, с. 11]. Звичайно, правознавець в склад своєї енциклопедії права також включав й загальне вчення про державу, пояснюючи це тим, що “право тісно пов’язане з державою: держава складає ґрунт для розвитку права, а державна організація в свою чергу набуває правової форми” [109, с. 2-3].

Найбільшого ж піднесення енциклопедія права в українських університетах набула за рахунок викладацької і наукової діяльності вчених юридичного факультету Київського університету св. Володимира в період дії університетських статутів 1833 і 1863 рр. [72, с. 27].

За Статутом 1833 р. на юридичному факультеті, окрім кафедр галузевих юридичних наук, передбачалась кафедра енциклопедії законознавства. Викладання енциклопедії законознавства розпочалося в 1835–1836 навчальному році, тобто одночасно з відкриттям юридичного факультету. Першим фундаментальним дослідженням в цій галузі в Україні стала праця К. Неволіна “Енциклопедія законодавства”, написана і видана в університеті св. Володимира (м. Київ) в 1839-1840рр. [142, с. 27]. Саме К. Неволін першим започаткував курс енциклопедії права в українському навчальному закладі [147, с. 51]. Ця праця за науковим рівнем не поступалася відомим юридичним енциклопедіям зарубіжних країн, а в деяких питаннях і перевищувала їх. Вона надала нові наукові відомості про найважливіші питання, що цікавили вчених та юристів.

Звичайно, що крім лекцій та практичних занять студенти безпосередньо займалися самоосвітою. “Можна сказати без перебільшення – згадує сучасник, що всі студенти перших курсів університету, залишаючи осторонь вивчення лекцій, віддавались виключно читанню книг, як тих, що стосувались предметів курсових читань, так і тих, що торкались різноманітних галузей знання. Юристи, наприклад, читали праці з біології, геології, фізики, фізіології та інших наук; захоплювались і Дарвіном, а медики накидались на Міля, Спенсера, Конта і економістів соціального напрямку. Вся молодь прагнула набути знання не лише спеціальні, але в деякій мірі й енциклопедичні” [148, с. 566].

На той час припадає видання базової праці відомого філософа права, цивіліста та історика права К. Неволіна “Енциклопедія законодавства” (1839 – 1840 рр., друге посмертне видання – 1857р.) [149]. На методологічному рівні праця К. Неволіна істотно відрізняється від праці П. Дегая [85, с. 27, 35]. Написана в дусі абсолютного ідеалізму німецької філософії першої чверті ХІХ ст., ця книга була першою органічною правовою енциклопедією в європейській науці і однією з перших ґрунтовних робіт з філософії права на теренах українського правознавства [147, с. 51]. До речі, німецька юридична енциклопедія К. Пюттера такого ж методологічного типу з’явилася через сім років після видання українського вченого.

Праця українського вченого коротко висвітлює вчення про право в загальній частині, але при цьому досить глибоко розкриває суворий та чіткий зв’язок загальної системи права; потім в особливій частині викладає історію розвитку філософсько-правових систем від старогрецьких мислителів до Г. Гегеля, і нарешті, показує загальну історію позитивного законодавства [72, с. 240].

Загальне вчення про право у К. Неволіна становило виклад реакційних ідей гегелівської “філософії права”, яке було поєднане із богословськими поняттями [149, с. 127]. Як і Г. Гегель, у якого “абсолютна ідея передує буттю і створює його, а право і держава є не що інше, як форми інобуття ідеї” [150, с. 192], К. Неволін бачив першооснову права в “божественному естві, яке відкриває себе в

світлі моральному через волю людей” [72, с. 241].

Але не можна, не відмітити те, що “енциклопедія” К. Неволіна відкриває собою той органічний та ідеалістичний напрям юридичної енциклопедії, який набув великого розквіту в німецькому правознавстві в сорокових та п’ятдесятих роках ХІХ ст. Український юрист К. Неволін зміг поставити розроблену ним правову дисципліну на висоту наукового та філософського розвитку свого часу.

“Енциклопедія законодавства” К. Неволіна поділяється на три частини. У невеликому філософському вступі з’ясовується поняття права. Автор намагається об’єднати філософські концепції Г. Гегеля та О. Штала, відстоюючи (згідно з О. Шталем) існування особистісного Божества, яке вільно керує долями світу [85, с. 35].

Наступний розділ присвячений історії філософії законодавства та історії позитивного законодавства. Автор зробив досить широкий та детальний аналіз окремих філософських учень, підґрунтям яких було безпосереднє їх вивчення через призму джерел права та розкрив історію позитивного законодавства від давніх до новітніх часів [149, с. 361].

До 30-х рр. ХІХ ст. у правовій науці домінував природно-правовий напрям, прихильником якого і був К. Неволін [151, с. 36]. На його думку, початок у систематизованому вивченні законів було закладене ще стародавніми римлянами [142, с. 43]. Згодом відбулося відділення одних наук від інших, а з часом вони стали розглядатися вже як самостійні науки: філософія законодавства (природне право), державні закони (публічне право), цивільні закони (приватне право), кримінальні закони (кримінальне право) та інші [75, с. 60].

Але за такої кількості наук для збереження зв’язку між ними виникла потреба в особливій науці, яка б слугувала загальним вступом у науку правознавства [149, с. 14]. Таким чином, під “енциклопедією законодавства” К. Неволін розумів самостійну науку – теорію “наук законодавства” і одночасно їх стислий виклад [149, с. 20]. У даному випадку його правова енциклопедія була призначена замінити теорію права та слугувати своєрідним ланцюгом між філософією права та науками про закони. “Закони за своєю сутністю є взагалі

правдою... А суть правди може бути визначена тільки у філософії”, – вважав К. Неволін [142, с. 23]. Але, на нашу думку, таке бачення сутності та призначення енциклопедії права може збігатися із предметною ознакою філософії права.

У будь-якому законодавстві учений розрізняв дві частини: закони природні та закони позитивні. “Перші взяті у їх сукупності, творять ідею законодавства, другі слугують її виявом” [142, с. 52]. Таким чином, коли йдеться про “енциклопедію права”, то мається на увазі напрям, який об’єднує прихильників ототожнювати “право” та “закон”. Представники ж “енциклопедії законодавства”, які розмежовували ці поняття, оцінюють “право” з позиції натурфілософії [152, с. 64].

Тут потрібно звернути увагу на одну річ. Раніше, до запровадження нового статуту на юридичних факультетах (1835 р.) в університетах викладалася “енциклопедія законодавства”. Але після вступу в дію вказаного статуту навчальна дисципліна почала носити назву “енциклопедія права” [75, с. 57]. Чи є між цими поняттями суттєва чи взагалі будь-яка різниця?

Відомий правознавець та філософ П. Редкін (який завжди виступав за зв’язок та співіснування науки із сучасністю) пов’язував таку зміну вказаних понять у назві навчальної дисципліни з виданням М. Сперанським Зводу законів [75, с. 58]. Цей Звід законів мав дві форми свого прояву: перша – хронологічна передача відомостей про затвердженні закони в порядку за часом їх прийняття, а друга – систематичне оформлення вказаних законів, що звичайно, мало більшу користь для практичних цілей правознавства. Як зазначає О. Жилін, такий законодавчий збірник мав як історичне так і наукове значення [144, с. 18].

Методична та наукова робота, яка проводилася з цією метою, деякою мірою нагадувала часи складання збірників римського права Юстиніана. Але Юстиніан, як відзначав П. Редкін, вніс до них не тільки імператорські накази, тобто законодавство, а й звичаєве право, результати практичної та теоретичної діяльності юристів (право юристів) [153, с. 243; 154, с. 47].

Звичайно, назвати Дигести або Пандекти зводами законів не можна. “Для вираження всіх цих джерел разом – і законодавства, і звичаєвого права, і права юристів – майже повсюди вживалася одна загальна назва – право; тобто право

включає в себе і законодавство або закони у їх власному значенні, і звичаєве право, і право юристів, – писав П. Редкін. І тому Юстиніанові зводи краще назвати не зводами законів, а збірником права взагалі” [74, с. 3].

Безумовно, Звід законів Російської імперії був збіркою законів, бо до неї увійшли акти законодавства, а не звичаєве право чи право юристів практиків. “У Зводі законів стали шукати все діюче права, проте Звід був складений тільки із законів, – зауважував П. Редкін. – З такої точки зору на право, виникло припущення що, діюче законодавство і є справжнім правом загалом. Отже, джерелом права є тільки законодавство, право і законодавство є поняття тотожні. Вивчати законодавство – означає вивчати право. Вивчення ведення законів та законодавства в цілому означає знання права взагалі, а отже і правознавства загалом” [74, с. 8].

Звичайно, П. Редкін виводить свою оцінку значення Зводу законів з позиції активного захисника порядків, які існували в тодішній Російській імперії. Як відомо, Звід законів, напівкріпосницький твір за своїм змістом, сприяв закріпленню кріпосницької імперії. До того у порівняннях не зводилося все до аналогій понять із законодавством римського імператора [77, с. 101].

Зовсім інший характер, на відміну від праці К. Неволіна, мала “Енциклопедія законодавства” (1863 р.) О. Рождественського. Виклад енциклопедичного матеріалу тут носив виключно догматичний характер та включав огляд змісту всіх окремих юридичних наук, що підкріплювалося також загальним філософським вступом, написаним у дусі філософського вчення Фіхте-молодшого [85, с. 35].

Суттєвим недоліком було те, що в правовій енциклопедії А. Рождественського зовсім не висвітлювалися історія філософських вчень та історія позитивного права [155, с. 38]. Однак ця книга взагалі була єдиною українською енциклопедією права, де зроблено повний аналіз та огляд змісту всіх окремих юридичних наук.

У 40-х рр. XIX ст. починають розвиватися та згодом (ближче до 60-х рр.) закріплюватися ідеї нового напрямку – позитивізму [75, с. 59].

І якщо для автора Зводу Законів теорія природного права слугувала засобом обґрунтування ідей лібералізму, то представники революційного демократизму 40-х та 60-х рр. вже проявляли неабиякий інтерес до позитивізму (В. Белінський, М. Огарев) [156].

Найкращим прикладом в учбовій юридичній літературі вказаного напрямку та хорошими посібниками в сфері енциклопедії права були твори відомих російських юристів професора М. Капустіна “Теорія права або Юридична догматика” (1868 р.) [157] та М. Ренненкампа “Нариси юридичної енциклопедії” (2-ге видання 1880 р., м. Київ) [158; 77, с. 102].

М. Капустін пропонував називати юридичну науку не енциклопедією права, а теорією права, маючи на увазі невизначеність змісту енциклопедії права та безмежність матеріалу, який би міг входити в її склад. “Слово енциклопедія, яке означає поняття, протилежне спеціальності, навряд чи може бути дотичним до назви науки, предметом якої є особливе коло відомостей та своя особлива система. Це слово взагалі стало вживатися для назви науки наприкінці XVI ст.: ні греки, ні римляни не вживали його в цьому значенні, хоча Пліній та Квінтіліан розуміли під енциклопедією сукупність предметів загальної освіти” [157, с. 14].

Що стосується правознавця М. Ренненкампа, який був прихильником теорії позитивного права, то він у книзі “Нариси юридичної енциклопедії” велику увагу приділив критиці природно-правових поглядів, показуючи їх історичну обумовленість [77, с. 103; 158, с. 30-31].

На його думку, чим менше стабільний суспільний порядок, тим інтенсивніше починають діяти ідеї природного права. “Подібна закономірність вже виявляє себе у вченнях Платона, Аристотеля, стоїків, скептиків, які були створені у дні занепаду політичного та суспільного життя Греції та Риму” [158, с. 32]. Не дивлячись на те, що книга проф. М. Ренненкампа хоч і була видана повторно у 1880 р., а в 1889 р., побачила світ новій переробці, але в значно скороченому варіанті під назвою “Юридична енциклопедія”, залишалася досить розповсюдженим та популярним правовим навчальним підручником свого часу.

В обидвох працях не викладається послідовний розвиток якогось одного

філософського вчення, через це вони мають еkleктичний характер [85, с. 35]. На нашу думку, в цих книгах вибудовується загальне вчення про право із догматичної юриспруденції, переважно із догми цивільного права. Вони заповнені даними догматичного матеріалу про ідеї розвитку права відповідно до вчення тогочасної історичної школи юристів.

Розробка загального вчення про право в книзі М. Капустіна, порівняно з “Нарисами юридичної енциклопедії” М. Ренненкампа, відрізняється більш глибоким змістом та оригінальністю думок. Позитивну сторону поверхових та елементарних нарисів становлять легкість та доступність їх викладу. Але незважаючи на це, вказані праці вважаються кращими в юридичній літературі творами з енциклопедії права.

У 1878 р. опубліковано “Нариси з енциклопедії права” П. Деларова. На думку автора, предметом енциклопедії права є право загалом, хоч, за його висловом вона “стоїть на першій сходинці, іншими словами, не є ще наукою” [159, с. 89]. Тобто енциклопедія права не досліджує на науковому рівні свій предмет, а лише описує його, повторюючи при цьому систематичну сукупність тих витоків, зв’язків, початків та положень, які повинні становити об’єкт наукового інтересу. Звичайно, перші спроби переходу на другий щабель, на вищий аналітичний рівень – це філософія та історія права [77, с. 103; 159, с. 90].

Книга П. Деларова відповідно до задумів автора мала містити три томи. В першому розглядалося право як один з елементів суспільного життя поруч та в зв’язку з усіма його елементами. Причому, праву надавався досить невеликий обсяг його дії. На цьому томі автор і закінчив свої розмірковування. Хоча передбачалося існування другого та третього томів, в яких повинні були міститися відомості загальної теорії права (2 том) та реалізація цієї теорії доволі послідовній та детальній формі на прикладі цивільного права (3 том) [85, с. 36].

У 70-х рр. з’явилося ще одне видання з енциклопедії права (подібне за характером до книги П. Деларова) – “Енциклопедія права” М. Карасевича (1872 р.) [160]. Але вважати ці праці правовими енциклопедіями нема підстав, бо вони, по суті, не були закінченими виданнями. Так, наприклад

М. Карасевич надрукував лише невелику частину праці. Як видно, два вище зазначені твори залишилися далеко не закінченими та недосконалими за своєю сутністю прототипами енциклопедії права.

Поряд із монографіями та науковими працями з енциклопедії права виходять друком і окремі статті, які присвячені енциклопедичній проблематиці, а також роботи, в яких більшою чи меншою мірою безпосередньо йдеться про енциклопедію права [77, с. 103].

Особливої уваги заслуговує наукова стаття М. Зверєва “Енциклопедія серед юридичних наук”, в якій автор розглядає поняття та зміст енциклопедії права, її значення та місце серед інших юридичних наук, але при цьому зазначає про її невизначеність [161, с. 30]. Тобто говорить про розмежування енциклопедії та філософії права, що дає підстави для різносторонніх наукових позицій.

Значним досягненням у розвитку правової енциклопедії можна вважати праці М. Коркунова “Енциклопедія права” (Санк-Петербург, 1883 р.) та “Лекції із загальної теорії права” (вперше виданні в 1888 р., були перевиданні декілька разів; в 1909 р. – 9-те видання) [100, с. 12]. Автор дає єдину в своєму роді завершену систему загального вчення про право та про державу, яка розроблена в суворому дусі позитивної філософії та методології. Звичайно, місцями й тут поєднується науковий позитивізму з юридичною догматикою (уникнути, якого важко навіть досвідченому юристу).

За своїм змістом, методологічним напрямом, суворістю та логічною послідовністю думок “Лекції із загальної теорії права” М. Коркунова були і в час їх виникнення, і до сьогоднішнього часу, залишаються одним із найкращих в європейській літературі навчальною настановою з позитивної теорії права, що й була частиною задуму, яку намагалася здійснити енциклопедія права за своєю сутністю.

Ця праця залишає далеко позаду себе інші німецькі настанови Меркеля, Гарейса, Ратковського. У 1903 р. вказана робота була перекладена на французьку та англійську мову [100, с. 13]. З того часу західноєвропейські юристи посилаються на працю М. Коркунова, як на найповніший та найзавершеніший,

оригінальний виклад теорії права.

М. Коркунов враховує значення права, як явища соціального, під час вивчення права відводить значну роль історично-соціологічним елементам, у вченні про державну владу проводить соціально-психологічну точку зору [85, с. 21]. Щодо цілої низки питань дає самостійні та оригінальні відповіді. Упродовж багатьох років “Лекції із загальної теорії права” М. Коркунова були самим розповсюдженим навчальним посібником у наших університетах під час вивчення загальних відомостей про право [100, с. 15].

Хоч автору не вдалося повною мірою уникнути деяких недоліків, проте книга М. Коркунова і досі належить до числа кращих навчальних посібників з позитивної теорії права. Таким чином підкреслюємо, що поява твору М. Коркунова здійснила перехід ідеалістичної теорії права до позитивної [100, с. 16].

Значним здобутком не тільки у вітчизняній, а й в європейській юридичній науці стала також праця Л. Петражицького “Теорія права та держави в зв’язку із теорією моралі”, перевидана в 2000 р. у Санкт-Петербурзі. У гносеологічному та методологічному плані вчений звертається до витоків позитивної філософії, але при цьому проявляє повну самостійність та оригінальність, визначаючи свої наукові позиції, з яких розглядає правові явища та право загалом [162, с. 222].

Загальноприйнятим в позитивній теорії права є розгляд правових явищ, як явища соціального. Л. Петражицький замінює соціальну точку зору точкою зору психологічною. Право визначається та досліджується ним в якості явища нашої індивідуальної психіки. Автор вносить в наукове правознавство нове слово, яким виступає “психологічна теорія права” [162, с. 161].

Невід’ємною заслугою психологічної школи права (засновником, якої був Л. Петражицький) є рішуче та безсумнівне звільнення загального вчення про права від канатів юридичної догматики, що не вдавалося в кінцевому результаті досягнути, як нами зазначалося вище, М. Коркунову. Але Л. Петражицький, який замінив М. Коркунова на кафедрі, називав його праці основним джерелом і матеріалом для підготовки та написання своїх лекцій [100, с. 17].

Започатковане та проведене Л. Петражицьким дослідження правових

переживань в індивідуальній психіці суттєво збагачує наше пізнання права та дає цінні керівні настанови для правової творчості (для політики права) [163, с. 19].

Звичайно, теорія права не може бути побудована на одному лише спостереженні індивідуальної психіки, так як наголошує вчений, але безперечно потребує різностороннього матеріалу і психологічного, і соціального, тобто енциклопедичного вивчення права.

На нашу думку, зазначена вище праця Л. Петражицького дає надто закритий виклад теорії права та становить трактат, досить ціннісний для досвідчених у науці спеціалістів, але не є навчальним посібником, який потрібний для початківців у їхньому вивченні теорії права.

Упродовж 1910 – 1912 рр. вийшла в чотирьох випусках “Загальна теорія права” Г. Шершеневича [164]. Цей твір досить цікавий за своїм змістом і має навчально-методичний характер, і наближується до того типу позитивної теорії права, яка була вже встановлена в минулому М. Коркуновим. “...теорія зближується із наукою, для якої, з часом реформації, відкрилося широке поле для діяльності, – зазначає вчений. – Успіхи астрономії та нові географічні відкриття досить сильно підірвали довіру до догматичного світобачення. ...але не дивлячись на те, що коло наукових знань залишається з початку нового часу настільки ще незначним, що видатні уми, як і в грецький період, зберігають можливість оволодіти ними повною мірою та поєднати з ними філософію” [165, с. 230].

Думки щодо системності та неперервності загального вчення про право також підтримував відомий юрист та державознавець – Б. Чичерін, прихильник та послідовник ідеалістичної філософії Г. Гегеля [166, с. 51]. У 1900 р. вчений видав працю “Філософія права”, в якій проаналізував свої погляди, які проводилися ним в загальних та спеціальних юридичних працях упродовж півстоліття [167].

Зміна напряму від позитивізму до ідеалізму, яка зародилася в німецькій юридичній літературі, також була помітна і не теренах вітчизняної правової науки. Ціла низка представників, серед яких П. Новгородцев (та його прихильники), Є. Трубецький, Б. Кістяківський, Є. Спекторський [168, с. 14], виступали з критикою прямолінійного та одностороннього позитивізму та шукали

нових шляхів в дусі гносеологічного та морального ідеалізму.

У навчальній юридичній літературі цей неоідеалізм відобразився в працях Є. Трубецького “Лекції по енциклопедії права” (1915р.) [111] та І. Михайлівського “Нариси філософії права” (1914р.) [151].

“Лекції по енциклопедії права” Е. Трубецького є досить примітивний навчальним підручником, в якому викладенні загальні погляди на юридичну науку та власні різноманітні правові погляди, що подані у праці невеликого обсягу. Його філософські переконання характеризуються крайнім ідеалізмом і містицизмом [72, с. 241].

І. Михайлівський, в свою чергу, висвітлюючи ідеалістичну філософію Г. Гегеля (будучи прихильником та послідовником Б. Чичеріна) [169, с. 138; 159, с. 117] не підтримує погляди щодо неогегельянства, але також і не наслідує прямолінійно жодного напрямів. Вчений будує свою енциклопедичну теорію права в дусі морального ідеалізму, який ґрунтується на релігії (тут досить помітний вплив філософського вчення В. Соловйова). І. Михайлівський не сприймає енциклопедію права самостійну науку, натомість наголошує на тому, що “вона не має свого предмета” [151, с. 36].

Релігійно-метафізичні основи такого бачення правового світу І. Михайлівський поєднує в синтезі з даними позитивної юридичної науки, але досить не вдало [151, с. 124]. Наявність неточностей, помилок та загальна недостовірність об’єктивності в наукових судженнях применшують значення його твору як навчального юридичного посібника.

Ще однією працею з енциклопедії права, яка вийшла значно пізніше аналізованих вище робіт є “Нариси по теорії права” П. Виноградова (1915 р.) [170]. Ця праця знаходиться дещо осторонь від усіх інших і не має жодних зв’язків з науковою розробкою та становленням енциклопедії права на теренах вітчизняної юриспруденції.

Відомий історик, спеціаліст із соціології та історії Англії, П. Виноградов досліджуючи історію навчальних закладів перейшов до сфери юриспруденції і на запрошення Оксфордського університету працював у ньому на кафедрі

порівняльного правознавства [171, с. 32]. Все ці життєві зміни стимулювали вченого до дослідження загальної теорії права, яку він викладав в короткому огляді для оксфордських студентів, як вступ до порівняльного правознавства [172, с. 114].

Маючи таким чином відповідну аудиторію, яка потребувала викладання вказаного порівняльно-правового курсу, а також дотримуючись традицій оксфордської кафедри, П. Виноградов продовжує розвивати в своїй праці теорію права, однак у характерному стилі англійської юриспруденції. Видавши свої англійські лекції російською мовою, автор таким чином примножив наукову теорію права, а також надав можливість широкому колу російських початківців–юристів ознайомитися із теорією права в стилі англійської юридичної думки.

Таким чином, можна зазначити, що правові науки на юридичних факультетах в дореволюційний час розвивалися, в основному, в позитивному напрямі. Було створено значну кількість наукових робіт, які ще до цього часу не втратили свого наукового значення [72, с. 247].

На початку ХІХ ст. видано низку фундаментальних праць, авторами яких були відомі правники Г. Шершеневич, Б. Чичерін, Е. Трубецький, І. Михайлівський, П. Виноградов, М. Алексєєв. Їхні праці позначені істотним переосмисленням традиційних наукових концепцій, характерних для юриспруденції 60 – 80-х рр. ХІХ ст. Прикладом такого поступу може слугувати праця Д. Хлебнікова “Вступ до загального вчення про право”, що скоріше є ескізом майбутньої роботи, чим завершеною працею. Однак, і в такому вигляді цей твір заслуговує на увагу. В цій роботі автор, не дотримуючись енциклопедичного спрямування розглядає за окремими рубриками загальну теорію права, що викладається ним у дусі панівної на той час доктрини та неокантіанської філософії права. При цьому вчений звертає увагу на те нове та цінне, що дає неокантіанська філософія права для вироблення критичної теорії юридичного пізнання, водночас прагнучи висвітлити кризові моменти в неокантіанстві та вказати на нові шляхи розвитку філософії права [173, с. 64].

У революційний період була також надрукована низка творів навчального

характеру із загальної теорії права, серед яких необхідно назвати праці М. Алексєєва, “Вступ до вивчення права”, (видання Московської Просвітницької Комісії, 1917р.) та “Загальне вчення про право”, (курс лекцій, які були прочитанні в Таврічному Університеті упродовж 1918- 1919 років, видання Російського Книговидавця в Криму, м. Сімферополь) [174]; К. Кузнєцова, “Теорія права”, (випуск № 1, м. Одеса, 1918 р.) [165]; Д. Хлебнікова, “Вступ до загального вчення про право”, (м. Катеринодар, 1919 р.).

М. Алексєєв включив до своєї наукової праці “Вступ до вивчення права” роботу “Загальне вчення про право”. Цінним у такому об’єднанні залишається те, що автор здійснив повноцінний огляд усіх існуючих на той період часу основних течій в загальній теорії права, а також подав деякі думки науковців та виклав свої власні роздуми щодо розвитку вітчизняної сфери права.

М. Алексєєв висловлював погляди, які утверджують соціальний характер юридичних норм. У відповідності до цього він досліджує головну проблему загальної теорії права не з позиції орієнтиру права на моральність, а у визначенні місця права в цілісній системі соціальних явищ.

Характерною та досить цікавою є думка М. Алексєєва на державу. Він визначає державу як домінуючу стихію влади, яка може жити та діяти і без елементів права. Регулювання владних відносин може відбуватися суто моральним шляхом або шляхом релігії. У зв’язку з чим право, на думку автора, не є субстанційним елементом в державі, але є елементом випадковим більшою чи меншою мірою. Окрім того заслуговує на увагу й намір вченого відобразити владу як самостійний самоорганізуючий початок суспільного життя [174, с. 54].

Оглянувши джерела та витoki енциклопедії права у вітчизняній юридичній літературі, відзначимо, що в історії літератури з енциклопедії права простежується два періоди, які пов’язані зі зміною двох філософських напрямів. І це було загальною тенденцією того часу, яка загалом відповідала дійсності і за своєю сутністю є правильною.

До речі, ідеалістичний напрям, дотримуючись якого К. Неволін створив першу завершену наукову систему юридичної енциклопедії, хоча деякою мірою і

втратив у 80 – 90-х рр. ХІХ ст. своє домінуюче становище у правознавстві, усе ж виражав системний характер творів з енциклопедії права, і це спостерігається і в наступний період.

Висновки до розділу 1

Підсумовуючи проведений у першому розділі аналіз наукознавчих підходів щодо дослідження енциклопедії права в системі юридичних наук, можна сформулювати деякі висновки, що полягають у наступному:

1. Енциклопедія права, як наука, що розвивалася упродовж багатьох років та століть, створила цілу систему правових та філософських понять і категорій, закономірностей та явищ об'єктивного світу, які фіксують та закріплюють, поруч із законами та правовими теоріями, досягнутий рівень пізнання світу та вихідні положення щодо подальшого правового дослідження.

З позиції сьогодення справедливо сказати, що енциклопедія права – це не просто сукупність знань, це специфічне самостійне суспільне явище, яке обслуговує і правове, і духовно-філософське буття та існування людей, але яке повністю не входить в жодне із них, хоча пов'язане та зумовлене ними обома.

2. Аналіз наукових джерел свідчить про те, що це були перші спроби, хоча і одиничного, але створення спеціалізації, які в подальшому будуть слугувати предметом і завданням енциклопедії права, як узагальненого вчення про право. Водночас, необхідно пам'ятати, що у зв'язку зі змінами життя людей зазвичай відбуваються і зміни в правовому полі країни та взаємовідносин людей між собою, а тому для формування світогляду в сфері юриспруденції та вирішення певних суспільних відносин будь-якої держави, лише поверхневого знання про одну сферу права недостатньо.

Якщо у суспільстві утворюється нова енциклопедична правова категорія, то вона обов'язково впливає на розвиток інших сталих правових категорій.

Зі збільшенням та роздрібненням правової сфери виникла потреба у створенні правових напрацювань, які б давали змогу одночасного огляду та

співставлення всього правового матеріалу. Щоб задовольнити таку потребу потрібно було створити одну юридичну працю, яка б слугувала підґрунтям цілісного уявлення про усю сукупність правового буття.

3. З історичного опису юриспруденції XIII – XIV ст. можна зауважити, що методи, які були оновлені та утворені нові різноманітні спеціальності вимагали узагальненого знання про розвиток правової дисципліни. Але, на жаль, на той час, не було розроблено нічого нового, що свідчило б про створення енциклопедичного об'єднання правознавства.

Лише дві спроби відомих юристів того часу формально можна зарахувати до ідеологічного енциклопедичного узагальнення всього правового знання. Це твори тулузького магістра Коразія, які, на жаль, ще містять хоч і формальні, але все ж таки схеми, поділи та підрозділи. А також, своєрідний енциклопедичний твір – Сінтагма, відомого французького юриста та державознавця Григорія Тулузького, який застосував метод співставлення вивчення головних питань всіх систем права, які враховувалися наукою: римського, канонічного та національного.

4. Доводиться констатувати, що школа природного права поставила розробку права таким чином, що воно перебувало за межами наукового правознавства. Відповідно до цього і правові енциклопедії, написані в дусі чистого раціоналізму, не давали загального вчення, яке охоплювало б позитивну юриспруденцію.

Саме тому позитивному правознавству приходилося самотужки створювати для себе енциклопедію права. Джерелом для побудови узагальненого знання міг у даному випадку бути історичний елемент правознавства, який був започаткований французькими юристами XVI ст. Спочатку він застосовувався лише як більш досконале тлумачення, але згодом перетворився на особливу дисципліну – історію та філософію права. Це змусило юристів вийти за межі тогочасного правового мислення і розмірковувати емпірично (з досвідом) та індуктивно (шляхом наведення прикладів).

Таке мислення відштовхувалося від спостереження фактів і шляхом

наведення прикладів відокремлювало від них загальні поняття, що й давало змогу з'ясувати сутність фактичного матеріалу. Таким чином позитивна юриспруденція за допомогою історії встановлювала свої основні поняття, які й були предметом енциклопедії права. Емпіричні узагальнення в енциклопедії права не йшли далі переліку основного змісту окремих спеціальних юридичних дисциплін. Однак, незважаючи на це, розуміння історії права тогочасних юристів хоча й було елементарним – літописним, але в ньому проявлялися паростки нової наукової думки.

5. Наприкінці XVIII ст. в енциклопедичній літературі права існувало два напрями: філософський, раціоналістичний та історичний, емпіричний. Перший напрям походив від апріорних ідей та виводив із них основи системи природного або розумного права. Другий напрям розробляв положення позитивного права та роз'яснення його історичного походження, а також намагався отримати на цій основі, за допомогою індуктивного методу, певні керівні юридичні принципи.

Обидва напрями розвивалися паралельно і не перетиналися між собою, що негативно відображалось на загальному стані науки. З одного боку, апріорні ідеї не відповідали фактам і тому не могли пояснити дійсність, з іншого – позитивне правознавство при елементарній історичній концепції обмежувалося простим перерахуванням фактичного матеріалу, не осмислюючи його за допомогою раціонального елемента.

З огляду на це енциклопедія права знаходилася на двох різних шляхах, не маючи при цьому чітко визначених завдань. На думку раціоналістів, завдання енциклопедії права полягало у викладі коротких основ природного права, натомість, представники позитивного правознавства вбачали у завданні енциклопедії текстовий огляд спеціальних юридичних дисциплін. На початку XIX ст. під впливом нових філософсько-правових думок починають зникати двоякі розбіжності завдань енциклопедії права.

6. Енциклопедія завершує та систематизує людські знання. В ній знаходять творчі настанови представники окремих спеціальностей. Той хто намагається дослідити щось спеціальне в науці, повинен, насамперед, визначити місце, яке це

спеціальне займає в цілому, знати особливий його дух, зрозуміти яким чином воно повинне розвиватися, щоб проникнути в гармонійне знання цілого. Водночас, необхідно знати і те, яким чином дослідник повинен дивитися на науку, щоб міркувати не як раб, який прикутий ланцюгами до часткового, а як вільний в душі цілого. Усі ці необхідні попередні знання та настанови можливо отримати спеціалісту лише з енциклопедії.

7. Енциклопедія права має загальний характер тому, що викладає основні висновки багатьох, головних юридичних наук, але при цьому обов'язково наголошує на тих важливих правових відомостях та знаннях, які потрібні для будь-якого юриста та не включає в своє поле вивчення того, що має більш приватний юридичний інтерес, який буде досліджуватися в інших спеціалізованих правових науках. На нашу думку, саме пропедевтичний характер повинна мати енциклопедія права як особлива галузь наукового знання. Отже, енциклопедія права – це наука, має на меті узагальнення знань про предмети різних спеціальних юридичних знань і одночасно наділена пропедевтичним характером як особлива галузь наукового знання.

8. Існують різні погляди на предмет енциклопедії права, але серед всіх прихильників юридичної науки не має єдності щодо розуміння її предмета. В дискусіях стосовно даного явища, зазвичай виникають питання загально понятійного характеру – співвідношення предмета та об'єкта дослідження, предмета та метода науки, а також меж існування та викладу основних узагальнюючих юридичних дисциплін, які повинні входити до змісту та складати сутність енциклопедії права.

Філософсько-теоретичний аналіз та порівняння становлення та розвитку предмета енциклопедії права, звичайно, необхідний засіб удосконалення правової теорії, а разом з тим і юридичної практики. Правове життя різнобарвне та складне, але в кожній багатоманітності існують універсальні, сталі ланки, які зв'язують одне одного або загальні моменти, які дозволяють виробити енциклопедичні висновки не тільки про окремі правові явища, а й про правознавство загалом.

9. Наміри створити науку, яка б давала цілісне уявлення про право, про державу, про різного роду закони існувало віддавна. Звичайно, вперше така роль віддавалася енциклопедії права, а в подальшому філософії та теорії права. В такому історичному розумінні енциклопедію права можна розглядати як науку про право в першочерговому її значенні. Історичною попередницею всіх сучасних теоретичних, методологічних, систематичних знань про право та державу була, насамперед, дисципліна, яка називалася енциклопедією права. Енциклопедія права вивчалася досить довгий час на юридичних факультетах в українських, російських, австрійських, німецьких, англійських, французьких навчальних закладах поруч з теорією права та філософією права, а також була необхідним вступом до вивчення права.

10. Проаналізувавши розвиток енциклопедичної літератури, ми бачимо, що в органічних правових енциклопедіях незмінно спостерігається одна і та ж послідовність у розподілі правового матеріалу. Спочатку дається апріорні визначення понять (що і відбувається по сьогоднішній день у викладанні правового матеріалу), а потім наводиться історичний огляд права, в якому показується як ідея права поступово розкривається в позитивному праві на шляху до повного її здійснення, як кінцевої мети.

Оскільки метафізична ідея права має абсолютне, тобто безумовне та всезагальне, значення, то носієм цієї ідеї є все людство. Отже можна сказати, що емпіричний прояв змісту цієї ідеї розкривається виключно через всесвітню історію права (енциклопедичне начало). Втіленням цієї ідеї і повинні займатися органічні енциклопедії права.

11. Огляд джерел та витоків енциклопедії права у вітчизняній юридичній літературі, свідчить, що в історії літератури з енциклопедії права простежується два періоди, які пов'язані зі зміною двох філософських напрямів. І це було загальною тенденцією того часу, яка загалом відповідала дійсності і за своєю сутністю є правильною. До речі, ідеалістичний напрям, дотримуючись якого К. Неволін створив першу завершену наукову систему юридичної енциклопедії, хоча деякою мірою і втратив у 80 – 90-х рр. XIX ст. своє домінуюче становище у

правознавстві, усе ж виражав системний характер творів з енциклопедії права, і це спостерігається і в наступний період.

РОЗДІЛ 2

ЗВ'ЯЗОК ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ПРАВА З ІНШИМИ ЮРИДИЧНИМИ НАУКАМИ

2.1. Взаємозв'язок енциклопедії права із загальною теорією права

Дослідник, який намагається знайти нові ідеї, повинен, передусім, шукати їх не в працях сучасників, а в цікавому колоритному минулому своєї країни. Саме там, в праця та творах правознавців минулого, насамперед можемо знайти безліч відповідей на питання, які нас турбують нині, і в теоретичному і в практичному аспектах. Саме в їх роботах знаходиться підґрунтя нашого правознавства, проявляється його індивідуальність та специфічність, прослідковується самотність нашої культури та сутності.

Упродовж всього розвитку правознавства існувало декілька напрямів, які намагалися створити спільну узагальнюючу науку про право. Серед них – енциклопедія права, – наука, що намагалася об'єднати весь правовий матеріал в одній загальній системі. Але на правовому узагальнюючому полі виникає ще дві юридичні науки – теорія права та філософія права. Теорія права, як наука ставить перед собою завдання “виявлення загальних основ права”, які вона може взяти з накопиченого емпіричного знання спеціальними юридичними науками. Водночас, предметом філософії права є дослідження природного права [175, с. 112], а також намагання за допомогою логічних методів побудувати вчення про право.

Перш, ніж досліджувати історичне осмислення юридичної науки, потрібно звернути увагу на існування напрямів у її вивченні. Таких напрямів існувало два: перший напрям був у вигляді енциклопедії права, другий – у вигляді загального вчення про право. Енциклопедія права, на думку М. Гредескула, намагалася охопити всі галузі права і при цьому про кожну із них надати хоча б коротке уявлення [89, с. 6]. Натомість, на відміну від енциклопедії права, теорія права намагається розкрити природу або сутність права взагалі, при цьому, основний

акцент фокусується на його приватних проявах. Енциклопедія права говорить “про все, але по трохи”, що є в сфері права, а теорія права зосереджується на одному: на самому праві, як особливому явищі серед інших явищ [89, с. 7]. Отже, два напрями, які вивчають право не складають сукупності та особливості однієї науки.

Необхідно зазначити, що справа тут полягає в тому, що коли потрібно здійснити вивчення будь-якої складної групи явищ, і коли таке вивчення відбувається спочатку випадково та вибірково, а згодом виникає потреба у зведенні всього відомого матеріалу в одне ціле знання, яке створене цією наукою, то в результаті утворюється енциклопедія цієї сфери знань в широкому сенсі цього слова. Але енциклопедія в розумінні об'єднання всіх накопичених знань є досить широким та не зовсім доступним викладом правового матеріалу [89, с. 7]. Отже, на нашу думку, через таку масу хаотичного правового матеріалу виникає потреба у більш короткому та зосередженому ознайомленні зі сферою правових явищ.

Водночас, енциклопедія права намагалася надати цілісне уявлення (хоча і в короткому вигляді) про всі розгалужені та розділені спеціалізацією правові частини. Тобто, вона складає своєрідний конспект всіх інших галузей правознавства, тоді як теорія права ставить перед собою спеціальне завдання – зрозуміти саму сутність права.

З XVIII ст. ідеї природного права починають розвиватися і в сфері вітчизняного правознавства (В. Золотницький, А. Поленов, С. Десницький, А. Куніцин). У цей період часу українська правознавча наука не тільки переймає зарубіжний методологічний досвід правових теорій західноєвропейських вчених, а й вносить свій особистий внесок у розвиток юриспруденції. Так, наприклад, С. Десницький, один із перших застосував у науці всезагальне вивчення права, яке відбувається шляхом об'єднання філософського, історичного та догматичного методів, що використовуються під час дослідження правових явищ [63, с. 16].

Значна кількість гуманітарних наук вивчає державно-правові явища, однак лише енциклопедія права та теорія держави і права мають юридичний характер,

насамперед, тому, що вивчають юридичний аспект соціальних явищ [176, с. 137]. Звичайно, що в предмет юридичних наук, як об'єкти дослідження входять не тільки правові категорії, а й філософське бачення та осмислення юридичних процесів, що дає можливість покращити якість системи юридичної освіти та науки загалом.

Коли людина намагається отримати будь-які знання, вона часто задумуються над тим, що за своєю сутністю становить поняття “знати”? Натомість, знати – насамперед означає мати уявлення про що-небудь. Звичайно, будь-яке уявлення не можна вважати ще знанням, адже наші уявлення не завжди бувають чіткими та визначеними. На противагу цьому, людина, яка знає – має чіткі та визначенні уявлення про те чи інше явище. Це означає, що знання завжди говорять про окремий, чітко виражений предмет [67, с. 231].

У контексті нашого дослідження слід зауважити, що енциклопедія права є підготовчим предметом: вона викладає зрілі, готові висновки, що здобуті в усіх інших юридичних науках, які вивчають з різних сторін сутність та значення права і держави. І це, на нашу думку, головна перевага енциклопедії права над усіма іншими юридичними науками. Однак тут постає двоєке значення предмета та методів вивчення: енциклопедія права певною мірою не є самостійною наукою, але при цьому залишається загальною для всіх інших. І тут можна помітити її подібність з теорією держави і права.

Водночас, доцільно зазначити, що енциклопедія права, користуючись здобутками інших більш самостійних наук про право, знаходить і власні категорії на основі яких, підводить короткі підсумки. Отже, це дає змогу створити той теоретико-філософський категоріальний апарат, яким і сьогодні може користуватися загальна теорія держави і права та інші юридичні науки.

Натомість, необхідно звернути увагу на те, що енциклопедія права також носить і загальних характер. Адже, вона викладає основні загальні висновки багатьох різносторонніх і водночас головних юридичних наук, зупиняючись при цьому на тих основних явищах, які потрібні для кожного правознавця та не звертаючи увагу на спеціальний інтерес дослідження, який буде характерним

предметом для інших галузевих і спеціальних юридичних наук.

Отже, енциклопедія права носить характер особливої галузі наукового знання, що надає перші відомості загального вчення про право та державу, як підготовча та пропедевтична наука. Водночас, це навчальна дисципліна і наука, в якій уперше було сформовано систематизоване, цілісне вчення про право.

В основу вивчення енциклопедичного юридичного знання покладено один філософсько-правовий принцип і критерій, який конкретизується в усіх інших та окремих сферах і напрямках юридично-правового пізнання держави і права. Ця конкретизація присутня в усій системі понять юридичної науки загалом та окремих юридичних наук, що входять до системи правознавства [100, с. 5].

Отже, можемо помітити, що енциклопедизм шукає певну власну мету в значній кількості роздрібненості знання під час його вивчення, хоча воно і є поверховим, але обов'язково має характер цілісного явища.

Енциклопедія права, на думку А. Меркеля, може бути визнана лише в значенні загального вчення про право, яке займає в загальній системі науки про право таке ж місце, як і в кожній спеціальній науці займає її загальна частина [177]. В супереч висловленій думці німецького юриста, такий вчений, як Генри Шютц відстоює точку зору розподілу філософського та позитивного початків в енциклопедії права [178]. Автор стверджує, що загальне вчення про право, про яке згадував Р. Меркель це і є енциклопедія права [85, с. 69].

Праця “Загальне вчення про право” німецького вченого А. Меркеля з'являється не як самостійний виклад знань про право, державу, а у вигляді невеликого нарису в “Енциклопедії права”, яка вийшла під редакцією В. Гольцендорфа, і звичайно, таке бачення загального вчення про право скоріше підходить до типу енциклопедії, ані ж до теорії [89, с. 8-9]. Отже, майбутній розвиток загального вчення про право залежить передусім, від якості формування та змістовності енциклопедії права.

Під час дослідження питання взаємозв'язку теорії права з енциклопедією права постає цілком логічне запитання: якщо ми будемо розглядати енциклопедію права як загальну теорію права, в чому ж тоді буде полягати різниця між ними?

Чи не відбувається таким чином їхнє об'єднання в одне ціле?

Такий погляд на співвідношення двох наук вже не раз розглядався юристами. Так наприклад, К. Фридендер, відстоював важливе наукове значення енциклопедії права, стверджував про неможливе існування поряд із нею ще однієї особливої науки [85, с. 117].

Однак, під час певних історичних та наукових змін у правознавстві відбулися і деякі зрушення в баченні предмету юриспруденції. Таким чином виникла потреба в об'єднанні та ототожненні енциклопедії права і загальної теорії права, що вперше було започатковано юристом професором П. Карасевичем [179, с. 50].

Що ж стосується німецької юриспруденції, яка історично першою займалася проблематикою енциклопедії права, то необхідно зазначити, що питання стосовно злиття енциклопедії права з теорією права в ній не розглядається, а тому прихильників такого підходу тут не знайшлося. Звичка до розподілу наук в Німеччині була настільки сильною, що навіть А. Меркель, який рішуче виступав стосовно заміни філософії права загальною теорією права, вважав за можливе існування поряд з цією наукою ще й енциклопедії права.

Німецький дослідник надавав енциклопедії права характеру оглядової юридичної науки, в яку також включав і загальну теорію права [85, с. 197]. водночас, необхідно зазначити, що така позиція європейського юриста, дає змогу думати про певну втрату енциклопедією права свого самостійного характеру, як науки.

Натомість, у вітчизняній юридичній літературі також знаходимо думки щодо необхідності розмежування вказаних наук. З-поміж таких підходів слід назвати позицію професора М. Зверева [161]. На думку вченого, енциклопедія права бере свій початок та формує свій зміст із філософії права і таким чином не має свого власного предмету вивчення. Окрім того, в енциклопедії права надається догматичне викладення одних і тих самих питань як і в філософії права [161, с. 30]. Тобто, енциклопедія права є лише особливим методом викладу філософії права. Водночас, необхідно зауважити, що при такому підході стосовно

встановлених енциклопедією права результатів не з'ясовуються шляхи досягнення вказаних здобутків.

Звичайно, енциклопедія права не зупиняється на викладенні контраргументів, які розділяються різними науковими школами. Вона викладає вчення про право, як єдину, цілісну частину, через призму догматики, а не критики. Безперечно, що вибір того або іншого викладу не залежить від випадковості. Якщо з певного питання не сформовано загальноновизнаної наукової теорії, то в такому випадку без критичного погляду на викладання певного предмету не обійтися.

Отже, виступаючи своєрідним вступом до юридичних наук та маючи підґрунтям основи філософії права, енциклопедія права пропонує нам домінуючі відомості, що перетворює на готові результати науки. Вона викладає знання всієї сфери права, на стільки на скільки це можливо у правознавстві, у вигляді систематизованих юридичних понять і категорій.

Як нами наголошувалося у попередніх розділах, перед собою енциклопедія права ставить завдання – ввести того, хто навчається у вивчення спеціальних юридичних наук. І таким чином слугує для того, щоб окреслити та чітко сформулювати план майбутніх занять з метою оволодіння права та показати природній шлях, яким необхідно рухатися, щоб отримати кінцевий науковий і правовий результат в усвідомленні сутності права [85, с. 135]. Тобто, енциклопедія права маючи в своїй сутності філософське підґрунтя виступає певною мірою природним підґрунтям, і навіть своєрідною підготовчою стадією однієї з узагальнюючих дисциплін, якою є загальна теорія права.

Звичайно, існує реальна наукова і правова потреба у створенні загальної теорії права, яка передусім за своїм змістом повинна відрізнятися від енциклопедії права, але при цьому повинна зберігати всі ті основні надбання (у вченні про право), що створені останньою. Натомість, і теорія права, і енциклопедія права повинні найбільш вірно і якісно пояснювати та з'ясовувати життєві явища з позицій правознавства [144, с. 35].

Такий погляд, на існування та розподіл двох навчальних і юридичних наук,

які мали багато спільного, мав відомий вчений-юрист А. Фальк. Він пропонував змінити природну сутність енциклопедії права загальною теорією права, яка б містила у собі виклад загальних юридичних істин, отриманих під час аналізу позитивного права [85, с. 117]. Однак, на нашу думку, категорію “істинність”, яку А. Фальк виокремлював з аналізу позитивного права, потрібно тлумачити через призму філософії та енциклопедії права, оскільки остання виступає природним підґрунтям для її з’ясування. Серед прихильників такого погляду на юридичні істини, що слугують основою в теорії права, був П. Муллер, який вбачав у загальній теорії права цілісну систему основ права. Але при цьому автор наголошував на наявності обов’язкового філософського спрямування в такій правовій органічно єдиній системі [85, с. 79]. На думку П. Муллера, окрім практичних позитивних цілей, завдання правознавства можна розглядати й з інших сторін, таких як енциклопедизм або філософія.

Юриспруденція досліджує практичний матеріал права в системному, історичному та емпірично-реалістичному напрямках. Пройшовши дослідження потрібного спрямування юриспруденція виводить із правового матеріалу загальні основи права (System der Rechtsgrunde). Маючи в своєму арсеналі створену цілісну (geschlossenen) систему загальної теорії права, на основі обробки вказаного правового матеріалу, утворює безпосередній внутрішній взаємозв’язок між елементами створеної системи правової матерії [85, с. 94]. В свою чергу, із новоствореної системної теорії права, використовуючи юридичну істинність як основу права, правознавство застосовує їх як керівні принципи, що потрібні для оцінки існуючого позитивного правового матеріалу, а також для розвитку сутності та призначення права і правознавства загалом.

Таким чином, загальна теорія права є певним перехрестям в системі правознавства, вона об’єднує окремі юридичні дисципліни та їх зміст в одне ціле. Але при цьому, на нашу думку, вона повинна надавати своєму змісту масштаб сурової об’єктивності та уникати будь-яких суб’єктивних побудов, для того щоб відповідати та досягнути поставленої мети.

Такої ж думку також дотримується Альберт Пост, який стверджує, що з

розвитком правознавства, як сфери позитивної науки про суспільство, не буде йтися про історію та філософію права, як про дві окремі науки. Поруч з історією права може зберегтися лише енциклопедичне вчення про право (eine allgemeine Rechtswissenschaft), яке буде відслідковувати явища правового життя, але разом із тим, також матиме й філософський характер, який буде з'ясовувати саме причинний зв'язок цих явищ.

Окрім того, потрібно зауважити помітити, що і П. Муллер і А. Пост, говорячи про загальну теорію права, залишають осторонь таке питання, як її співвідношення з енциклопедією права [180]. Зокрема, А. Пост, висловлює думку, що з розвитком правознавства, як галузі позитивної науки про суспільство, відпаде потреба в двох відокремлених науках, – історії та філософії права. При цьому наголошує на тому, що поруч з історією може існувати лише загальне вчення про право, яке, матиме подвійний характер. Тобто, одним завданням для такого наукового бачення правознавства залишатиметься встановлення явищ правової дійсності – емпіричний характер. Інше ж завдання полягатиме в поясненні причин таких явищ правового життя – філософський характер. Як бачимо, учений об'єднує дві сфери правознавства – історію права та загальне вчення про право, при цьому надає їм філософського характеру.

Першим з-поміж німецьких юристів, хто висловлював думку про необхідність ототожнення енциклопедії права із загальною теорією права, був Г. Шютц, який у своєму загальнотеоретичному курсі “Енциклопедія права” висловлює та розвиває саме таку об'єднуючу позицію двох науково-філософських юридичних дисциплін [178].

Що ж стосується вітчизняних енциклопедистів, то з-поміж них досить розповсюдженою була думка про ототожнення енциклопедії права з теорією права. Підтвердженням цього є те, що всі друковані курси енциклопедії або певні її друковані частини, за виключенням праць К. Неволіна та О. Рождественського, подають тільки загальне вчення про право. Водночас, М. Капустін навіть змінює назву “енциклопедія” на “загальна догматика” [157]. Однак, як слушно зауважує П. Карасевич, думку якого ми підтримуємо, така назва

не зовсім вдала і не відповідає поставленій меті, оскільки догма протиставляється історії й означає прикладну науку права [179, с. 59].

Звичайно, такі відхилення та розбіжності вітчизняних правових енциклопедій від німецьких (із яких навіть найкращі та найбільш систематизовані, як-от, наприклад, Фалька, Вальтера, Аренса, Варенконіга, А. Меркеля, що є не більш, аніж сукупність коротких оглядів окремих юридичних наук, з невеликим загальним до них вступом) були пов'язані, насамперед, із викладом навчальних дисциплін і самою організацією нашої юридичної освіти [85].

На думку Л. Штейна у німецьких навчальних закладах викладання права зводилося до викладу одного цивільного права в різносторонній його інтерпретації [88, с. 98]. Натомість, інші галузі права, розроблялися меншою мірою і їм не надавали гідного наукового розвитку. Не дивно, що за таких обставин розвитку німецької юриспруденції, вступом до вивчення науки права слугувало не загальне вчення про право, а звичайний короткий виклад того ж таки цивільного права, римського та германського, й інколи, (як у Путтера, Аренса, Варенконіга) ще й – всезагальна історія права.

Зовсім іншого характеру набуває система вивчення права в наших університетах. Як відомо у вітчизняному правознавстві ніколи значної переваги цивільному праву не надавалося, а тому характер та якість юридичної освіти цілком залежала від політичних і філософських вподобань, і така ознака була започаткована ще за часів Петра Першого. Через це вітчизняні юристи не могли звести в курсі енциклопедії права все лише до короткого викладу того правового матеріалу, що викладався на юридичних факультетах [168, с. 14].

Тому, на нашу думку, при різносторонності предметів, що викладаються та з урахуванням умов викладу правового матеріалу в університетах, від енциклопедії права вимагається не конспективне вираження спеціальних наук, а енциклопедичного загального вчення про право.

На думку, С. Пахмана, юридична наука не тільки пояснює життєві основи права, а й досліджує його внутрішню природу, логічні конструкції юридичних

досліджень, не виходячи за їх межі [96, с. 49]. Подібну точку зору висловлює також й І. Михайловський, який вбачає в теорії права вивчення понять, що були б загальними для всіх юридичних наук загалом [151, с. 5-7]. Завдання такої юридичної науки полягає у побудові логічної завершеної системи понять. Отже, така наука повинна бути точною, позитивною, зосереджуючись при цьому на вивченні лише того, що існує. Тобто, вчений наголошує на тому, щоб відмовитися від дослідження та оцінювання існуючого права, а також не відволікатися на створення ідеалу.

Більш широке уявлення про енциклопедію права надає нам знайомство з її програмою, яка була обов'язковою для всіх вітчизняних університетів після прийняття університетського статуту (1835 р.). Серед питань, які були включені до програми енциклопедії права, були, наприклад, такі: поняття норм, співвідношення моральності та права, визначення права у відповідності до його джерел, теорія природного права, витоки права, право в об'єктивному значенні, право в суб'єктивному значенні, елементи юридичних норм, гіпотеза, диспозиція, санкція, юридичні факти, приватне та публічне право, право як правовий порядок, вчення Г. Гегеля, Л. Штейна, Аренса, Моля, Гумпловича, визначення держави, влади і права, застосування права, тлумачення законів та багато інших питань [75, с. 61].

За своїм змістом, така інтерпретація предмета енциклопедії права ще не свідчить про те, що вона надає короткі відомості про юридичні науки або “вводить нас до вивчення юридичних наук” [90, с. 15].

На нашу думку, вказана програма нагадує про коло питань, які входять до системи курсу теорії держави і права. Водночас потрібно враховувати, що енциклопедія права пройшла складний та суперечливий шлях до встановлення свого власного предмета і спочатку вона дійсно нагадувала конгломерат різносторонніх відомостей про право. Однак, форми та методи осмислення права удосконалювалися, а емпірична сходинка в процесі пізнання з часом почала доповнюватися теоретичними відомостями, і саме в цьому енциклопедія права була зацікавлена, і була однією із найперших юридичних дисциплін, що досягла

позитивного результату в формуванні догматичної правової бази.

У контексті нашого дослідження слід наголосити, що в правовій сфері першою наукою та юридичною навчальною дисципліною, яка розглядала вчення про право через призму системності та цілісності була енциклопедія права. Згодом після неї починають виділятися такі правові напрями, як філософія права, теорія права, соціологія права, і навіть сама енциклопедія з часом намагається надати собі характеру узагальнюючої науки. Саме такий узагальнюючий характер енциклопедії права розвивав у своїх працях М. Зверєв, який вбачав в енциклопедії права уявлення про право як логічну сукупність понять, “як живе ціле” [161, с. 32].

І. Михайловський вказував на тісний зв'язок енциклопедії права з теорією та філософією права. Однак, при цьому автор наголошував на тому, що нерідко можна побачити праці інших вчених (Є. Трубецький), які мають лише назву “енциклопедія права”, а насправді є теорією або філософією права. “Це звичайно пояснюється офіційною назвою нашої науки, але виправдати таку термінологію не можна” [151, с. 3].

Такі вчені як К. Неволін, М. Капустін, П. Редкін, та інші схилялися до думки, що особливої різниці між теорією, філософією та енциклопедією права не має.

На нашу думку, таке припущення може мати місце серед наукових тлумачень щодо предмету вказаних наук, але сутність таких досліджень, скоріш за все, полягає не в пошуку власного предмета тієї чи іншої науки, а в більш глибокому осмисленні правової матерії, у намірах надати остаточну відповідь на одвічне питання: “Що ж таке право?”, питання, яке й проходить червоною лінією через всю енциклопедію права.

Значна кількість вчених здійснювали спроби сформувати загально-теоретичну науку про право шляхом систематизації понятійного апарату (енциклопедія права), синтезу вагомих та конкретно-теоретичних систем (загальна теорія права) а також вибудовуванням абстрактних філософських систем (філософія права). Але, всі ці наміри юристів мали формально-логічний

характер, і таким чином не повною мірою відповідали вимогам щодо створення наукової правової теорії [181, с. 22].

На нашу думку, якщо розглядати енциклопедію права тільки як вступ до науки про право, то з неї потрібно виключити питання, які стосуються правових понять, що мають узагальнюючий характер. Безперечно, що найбільш загальні закономірності розвитку права досліджує теорія права. Саме вона на теоретичному рівні об'єднує спеціальні науки, які вивчають право, виробляючи при цьому положення та поняття, котрі є спільними для галузевих наук.

Саме з огляду на це можемо вважати, що теорія права є фундаментальною та методологічною наукою у сфері правознавства. Однак, потрібно зауважити, що саме такі завдання ставила перед собою енциклопедія права в часи свого виникнення та розвитку, і саме завдяки енциклопедії права теорія може користуватися тими надбаннями, які розвинула та систематизувала енциклопедія права. Водночас, теорія з розвитком суспільних відносин лише вдосконалювала категоріальний апарат, який був створений енциклопедистами.

Енциклопедія права, не розкриваючи детального процесу пізнання права, керуючись вже готовими юридичними поняттями, які вироблені філософією права, покликана була підготувати того, хто навчається, до сприйняття понять з окремих галузевих наук, до вірного розуміння спеціальної юридичної термінології, а також показати шлях та план до майбутнього вивчення системи права як цілісної філософської системи.

Загальна теорія права повинна бути наукою, котра допомагає іншим юридичним наукам в їх розвитку, що на філософському рівні й ставила перед собою енциклопедія права серед головних та численних своїх завдань. Тобто наукою, яка займається упорядкуванням правової матерії таким чином, щоб утворювалися підстави для досить правильного та цілісного розмежування різних правових явищ [114, с. 130].

Право як об'єкт вивчення пов'язує енциклопедію права з теорією права та створює базис на єдиних теоретико-методологічних підвалинах правознавства [114, с. 134]. Але висловлюючи таку думку з приводу їхнього співвідношення,

потрібно зауважити, що вони органічно сполучаються одна з одною, що чітко прослідковується в історичному минулому та переході енциклопедії права в теорію права.

Звичайно, енциклопедія права не підміняє і не розчиняється в теорії права, але є фундаментом для виникнення останньої та сприяє в подальшому утворенню і розвитку цієї загальнотеоретичної науки, яка спроможна зробити свій внесок у вивчення фундаментальних правових проблем.

Безперечним є той факт, що кожна із вказаних наук досліджує закономірності та особливості свого предмета, при цьому володіє притаманною лише їй специфікою. Енциклопедія права та теорія права є взаємопов'язаними та обумовленими теоретико-правовими науками [114, с. 134; 117, с. 16; 182, с. 25].

Загальнонауковий характер енциклопедії права для юриспруденції означає, що теоретичні та методологічні положення, які розроблялися в рамках енциклопедії права, мають науково-пізнавальне значення для всіх галузей юридичної науки, тобто для юриспруденції загалом [114, с. 153]. Отже, висновки, конструкції та методологічні прийоми енциклопедії права повною мірою застосовуються та використовуються і галузевими юридичними науками, і загальною теорією права.

Звичайно, з іншої точки зору, енциклопедія права сама не може мати певних можливих перспектив, не маючи при цьому результатів від конкретних досліджень у різних галузях правознавства. Спираючись на базовий методологічний матеріал енциклопедії права загальна теорія права, на думку С. Алексєєва, “зосереджує той вихідний та специфічний для всього правознавства матеріал та орієнтири практичного і наукового значення, що є початковою дійсністю і “будівельним матеріалом” [113, с. 158].

Отже, можемо прослідкувати певну тенденцію подібності і в енциклопедії права, і в теорії права щодо їхнього історичного розвитку. А саме: вказані науки здатні успішно розвиватися, лише при умові, що вони будуть у своїх дослідженнях спиратися на конкретний матеріал галузевих юридичних наук, але при цьому вони повинні здійснювати інтеграцію добутого правового знання.

При такому дослідженні та отриманні правового матеріалу ці дані також будуть систематизуватися та узагальнюватися. Отримані висновки будуть обов'язково мати загальнозначущий характер для правознавства щодо теоретико-філософських юридичних питань. Таким чином, обидві ці науки, насамперед, збагачують себе, але також одночасно примножують правовий матеріал кожної юридичної галузі парадигмою права. Безперечним є те, що й енциклопедія права і теорія права стосовно галузевих юридичних наук виступають як загально-правові науки.

На методологічному рівні також існує певний взаємозв'язок між енциклопедією та теорією права. Прихильники енциклопедичного напрямку розвитку правового знання розробляли філософську концепцію бачення вивчення правової матерії через призму створення та формулювання основних понять і категорій. Натомість теорія, пішла далі в цьому напрямі, і утворила структурно-логічну конструкцію науково-теоретичних знань про право, що мають основоположне значення для юридичних наук [183, с. 251]. Таким чином, за рахунок утворення такої системи забезпечується взаєморозуміння між усіма загальними правовими питаннями різних юридичних наук [114, с. 136]. Тобто, насамперед, тут йдеться про загальні, сталі, догматичні юридичні поняття та явища, що є загальними для правознавства.

Енциклопедія права ставила перед собою завдання, яке полягало в правовому спогляданні на правознавство, що допомагало під час роботи мислення людини набути певних знань про зовнішній правовий світ [184, с. 258-259]. При цьому важливу роль у формуванні нових уявлень про будь-яке правове явище в енциклопедизмі відігравали створені численні юридичні твори та праці і філософів, і юристів [185].

Мета, яку прагнули досягнути більшість з авторів цих праць полягала в тому, щоб не просто пов'язати в єдине ціле існуючі правові знання, а й спрямувати їх до розуміння того, якими повинні бути нові суспільно-правові відносини та явища. Як бачимо, на сьогоднішній день теорія держави і права, як навчальна юридична наука теж ставить своїм завданням створення

характеристики основних і закономірних тенденцій розвитку державно-правових явищ [103, с. 11].

Енциклопедія права намагалася охопити увесь наявний фонд знань у галузі правових наук, а також стати справжньою академією наук. Тобто передбачала, що всі, хто буде вивчати сферу права повинні стати деякою мірою енциклопедистами в досягненні та опрацюванні правової бази знань. Енциклопедія права ставила за мету надати, тому хто навчається правову освіту, а також просвітити все людське суспільство загалом стосовно усвідомлення та розуміння права. Як зазначає О. Скакун, юридична наука вбирає в себе якості трьох основних галузей людського знання – суспільних наук, природничих, наук про мислення [101, с. 4]. Як бачимо, в досягненні основного теоретичного призначення правознавства прослідковується енциклопедичний характер.

Теорія держави і права, так само як і енциклопедія права, під час утворення та дослідження правових явищ, категорій, понять, визначень спирається на інші галузі наукових знань [90, с. 8], що дає змогу повною мірою усвідомити значення та призначення права відносно суспільства та його управління.

Теорія держави і права займається дослідженнями правових проблем, які є загальними для усіх інших юридичних наук і дисциплін [103, с. 10], тобто носить загальний і фундаментальний характер. В свою чергу, енциклопедія права була наділена, хоча і меншою мірою, спеціальним характером конкретної країни чи конкретного розвитку правової дійсності в певний історичний період.

Енциклопедія права, так само як і теорія права і держави, є наукою ввідною до курсу цілої низки юридичних наук. Отже, незважаючи на досить суттєвий та вагомий історичний проміжок часу їхнє призначення та значення залишилося спільним і незмінним. Незмінним також лишається й те, що перш ніж приступити до вивчення основного правового матеріалу юридичних дисциплін, особа, яка навчається, повинна насамперед, сформулювати повноцінне бачення та уявлення про державно-правову реальність.

Як стверджував Ф. Тарановський, всі керівництва чи курси з енциклопедії та загальної теорії права були створені особами, які в сфері емпіричного

правознавства є спеціалістами щодо догматичної юриспруденції та політики права [186, с. 191-197]. На рівні їхньої догматики прослідковується певний зв'язок між вказаними дисциплінами.

Справа в тому, що елементи правової матерії, з яких складається догма права (юридичні норми, суб'єктивні права, обов'язки, юридична відповідальність та інші правові категорії) – це не просто хаотична сукупність вказаних зовнішніх форм. Право виражається через ці частини та форми, які вибудовуються в певну систему. Як справедливо зауважив Г. Мальцев, “система права та обов'язків – це серце, центр правової сфери, й саме тут знаходиться ключ до вирішення основних юридичних проблем [187, с. 243].

Водночас, необхідно звернути увагу на той факт, що основне призначення енциклопедії права Ф. Тарановський вбачав у тому, щоб заповнювати недоліки розподілу юриспруденції на окремі спеціальності. На його думку, не зважаючи на важливість тієї уваги до наукової спеціалізації і в пізнавально-теоретичному, і в суспільно-практичному значенні, яка притаманна всій юриспруденції, головним її недоліком залишалася – односторонності спеціаліста [55, с. 6]. Це суттєвий недолік енциклопедії права, який зараз повною мірою заповнює загальна теорія держави і права.

Тобто, якщо повністю віддаватися окремим дослідженням, то спеціаліст може поступово втрачати уявлення про зв'язок з цілим тих подробиць, що ним вивчаються [55, с. 7].

У контексті нашого дослідження необхідно звернути увагу на думку Р. Якобсона стосовно того, що “кожна сукупність явищ, які вивчаються сучасною наукою, розглядаються не як механічна сума частин, а як структурна єдність, як система, і основне завдання полягає в тому, щоб відкрити її внутрішні закони – і в статиці, і в динаміці. Але, звичайно, перебуваючи у центрі, це ще не означає бути представником цього центру” [188, с. 279; 189, с. 315].

Отже, надаючи перевагу в дослідженні дрібницям, на основі який відбувається узагальнення, при більш широкому масштабі спостереження, це призводить до невідповідності правової дійсності, а також при цьому нерідко

втрачаються певні правові якості, які в подальшому виявляються суттєвими для порівняння їх з іншими правовими подібними явищами.

Предметом енциклопедії права Ф. Тарановський вважав “загальне вчення про право, тобто розкриття тих основних ідей правознавства, які проникають в усі спеціальні юридичні дисципліни й отримуються в них конкретний розвиток стосовно особливостей їх приватного об’єкту й тієї позиції, з якої він розглядається” [55, с. 11]. Водночас, вчений включав у зміст енциклопедії права також й загальне вчення про державу [55, с. 10], що на сьогоднішній день входять в коло вивчення загальної теорії держави і права. Натомість, держава складає безпосередню сферу для розвитку права, а державна організація, в свою чергу, виражається через правові форми, отже, право нерозривно пов’язане із державою.

Водночас розглядаючи будь-яку працю з енциклопедії права, можемо зауважити, що вона виступає не лише коротким викладом основ правознавства та державознавства, а одночасно й є збірником різних філософсько-правових думок юристів і вчених-теоретиків з тих чи інших юридичних і політичних питань [190]. При чому значна кількість цих думок займає вагоме місце з-поміж тих, які сприяють становленню та вдосконаленню сучасної правової матерії. Численні досягнення та роздуми, що містилися в енциклопедіях права, стають сьогодні досить цікавими для вчених та юристів, у їхній практичній діяльності та теоретичному науковому пошуку.

Підтвердженням цьому може слугувати вже згадувана праця “Енциклопедія філософських наук” видатного вченого-філософа Г. Гегеля, в якій вказується на те, що будь-яка правова енциклопедія носить систематизований і багатофункціональний характер [191]. Натомість в нашому випадку, слід вказати, що це ж стосується й енциклопедії права, тобто вона не є виключенням із правила. Праця Г. Гегеля була створена як цілісна та універсальна база всієї системи існуючого на той час наукового правового знання з притаманним йому основними витоками, поняттями та відомостями, які викладенні тільки у певній їх сукупності, а не лише в детальному викладі.

Саме слово “енциклопедія”, яке фігурує в працях з правознавства вказує, з

одного боку, на те, що воно охоплює собою систему правових знань у всій їхній багатоманітності, а з іншого, - на те, що сам автор будь-якої енциклопедії не намагається викласти деталі та приватні явища. А отже, залишає таке право за спеціальними та галузевими правовими науками, в яких особа, що навчається може отримати необхідні пояснення стосовно конкретного предмета будь-якої юридичної дисципліни. Як вважає відомий російський вчений А. Лосєв, у вивченні правових явищ та правової реальності, необхідне деяке знання, що передувало б будь-якій теорії та науці. Водночас вчений зазначив що при вивченні правового матеріалу потрібно насамперед, бачити та розуміти явище, одночасно і в повноті його значення, і в повноті його живої конкретності [192, с. 115], але при цьому потрібно першочергове розмежування і самих юридичних предметів, і сфер окремих можливих знань щодо цих предметів.

Що ж стосується теорії права, то їй насамперед притаманне передбачення певного відмежованого принципу і системи, що призводять до порядку, системності різносторонніх і хаотичних правових явищ, фактів, категорій.

Загальнотеоретичні знання про право на теренах слов'янського правознавства почали складатися у XVIII ст. Безперечно, що ці знання були пов'язані передусім із виникненням самих університетів, як навчальних закладів, а також юридичних дисциплін і факультетів у них. Викладання такого правового матеріалу обмежувалося засвоєнням того, що було вже розроблено юридичною наукою Західного правознавства. Тобто, можемо констатувати, що власної теорії права ще тоді не існувало.

Всі теоретичні знання про право формувалися під впливом іншого світобачення, і виражалися у рамках самостійної дисципліни – філософії права (філософії закону), яка довгий час перебувала поза межами своєї наукової і теоретичної основи [189, с. 141]. Вона ж в свою чергу досліджувала як теоретичні основи позитивного права, так і право, яким воно повинно бути з точки зору тих чи інших ідеальних критеріїв, тобто визначала своїм предметом те, що історично отримало назву природного права [189, с. 142].

З філософією права зближувалася за своїм змістом і значенням й

енциклопедія права, яка виникла дещо пізніше за першу. За своєю сутністю енциклопедія права передбачала короткий огляд інших юридичних наук у вигляді механічного зведення в одне ціле різносторонніх відомостей про право [189, с. 143].

Поступово енциклопедія права стала тлумачитись, як загальне вчення про право, яке охоплює весь зміст правознавства в цілісній його сукупності та єдності у вигляді системи, в його основних та загальних закономірностях і засадах [43, с. 11]. Безперечно існували й інші точки зору на предмет та завдання енциклопедії права. Наприклад, Є. Спекторський зосереджував свою увагу на гносеологічних засадах енциклопедії права, і навіть деякою мірою визначав її теорією юридичного пізнання, яка ставить об'єктом пізнання саме правознавство [43, с. 12].

Згодом енциклопедія права отримала самостійне значення як юридична дисципліна, що була теоретично узагальнюючою та мала такі ж теоретично узагальнюючі висновки, які вона отримувала з інших юридичних наук і дисциплін.

І якщо розглядати енциклопедію права XIX ст. саме під таким кутом зору, то можна провести її ототожнення із загальною теорією права. Водночас, слід звернути увагу на те, що такому становищу сприяв тодішній занепад філософії права і розвиток юридичного етатизму (позитивізму). Філософія права та енциклопедія права розглядалися як підготовчі стадії на шляху формування теорії права, за якою на той історичний період часу й признавалася наукова перевага [189, с. 144]. Починаючи з кінця XIX ст. енциклопедія права постає перед нами майже повною мірою аналогічною юридичною наукою та навчальною дисципліною, як сучасна загальна теорія права і держави [43, с. 13]. Отже, на основі енциклопедії права і філософії права поступово сформувалася загальна теорія права, яка охоплювала і філософське осмислення правової реальності, і найсуттєвіші уявлення про систему юридичних наук [101, с. 8-9].

Отже, розмірковуючи над питанням взаємодії енциклопедії права та теорії права можна помітити, що тут відбувається певна зміна значення та сутності

вказаних юридичних наук. Водночас, необхідно зазначити, що нині на правознавство потрібно дивитися через енциклопедичний характер вивчення правового знання, а також через його переосмислення з позиції базових філософських підходів до формування та вирішення правових проблем, що безперечно, підвищить рівень юридичних знань, а також збагатить і сам предмет правознавства.

Сутність такого зв'язку зазначених юридичних наук полягає в тому, що вони обидві діють в одній і тій самій сфері – правовій, виступаючи одночасно загальнотеоретичними юридичними науками. При цьому користуються фундаментальними, загальними поняттями, формують теоретико-наукову систему бачення права та юридичного світогляду.

Отже, природа будь-якої енциклопедія права не тільки виключає вичерпні положення правових ідей з боку їх змісту, а й обмежує системний розвиток саме цих ідей, думок, які повинні містити в собі те, що в інших юридичних науках розуміють під доказами і без чого неможливе наукове правознавство.

2.2. Взаємозв'язок енциклопедії права і філософії права в системі правових наук

Перш, ніж приступити до розкриття взаємозв'язку енциклопедії права з філософією права, потрібно звернутися до досить важливої світоглядної науки, а саме до філософії. Філософія є найцікавішою і водночас, однією з найменш досліджених сфер людського буття з досить вагомим минулим. Попри те, доводиться констатувати, що й до сьогоденного часу залишається відкритим питання: що становить собою філософія, які світоглядні завдання вона ставить перед собою?

Як відомо світогляд – це система поглядів на навколишній світ, на природу, людське суспільство в його минулому, теперішньому та майбутньому. Світогляд включає в себе і розуміння місця людини в світостворенні, і її діяльність у сфері матеріального та духовного виробництва. Тому філософія виступає основою

такого світогляду, а також складовою світоглядної ідеології [193, с. 26].

В свою чергу методологія – це світоглядна та ідеологічна установка і підхід до результатів науки, а також до визначення напрямку її розвитку. Методологія виробляється на основі взаємодії науки та філософії і залежить від загального їх розвитку (схоластика, метафізика, діалектика).

Філософія ніколи не відмовлялася від своєї методологічної функції стосовно науки, однак науку наповнювали і збагачували в минулому та продовжують це робити і зараз методологією, яка відповідає характеру самої філософії.

Звичайно, що розгляд філософії лише через призму науки, може призвести до заперечення її методологічної ролі відносно науки, а також до знищення різних впливів на науку прогресивної та реакційної філософії.

Тому, ми говоримо, що філософія відповідає на питання про пізнання світу через призму людського розуму, який здатний пізнати світ. Це як раз філософська, гносеологічна проблематика. Гносеологія це теорія пізнання, як специфічне явище філософського мислення, тісно переплітається з іншими сторонами філософії та її суспільною роллю, а саме з філософією як світоглядом, ідеологією та методологією.

Всі відомості та знання про енциклопедію права перебувають у нерозривному зв'язку з філософськими та світоглядними позиціями відповідної історичної епохи.

Необхідно звернути увагу на те, що й в історії, і в філософії з'являються питання, які далеко не відповідають тому змісту та обсягу, яких від них вимагають науковці чи дослідники, або суспільство загалом [194, с. 64]. Але якщо повернутися до славетного минулого Греції, з якої починається історія європейської філософії, то можна помітити, що не існувало ніяких розбіжностей між філософією та наукою. Грецькі філософи володіли всією сукупністю сучасних і відомих на той час знань, вони були одночасно і математиками, і фізиками, і астрономами, і зоологами, і навіть медиками [194, с. 11]. Отже, саме тут відбувалися та проростали паростки накопичення енциклопедичного знання.

Попри всі розбіжності між філософією та наукою, прослідковується їхній

взаємозв'язок, на ґрунті поєднання навиків життєвого досвіду, які допомагають створювати правила гідної поведінки індивідів, ідеали людини та суспільства.

Історичний розвиток філософії, в період Середньовіччя, змушує її позбутися самостійності та поступитися релігії, але поруч із цим завданням (служити релігії) філософія не могла не виробити та увібрати в собі дещо таємне саме для себе [194, с. 47]. З часом розвиток наукового матеріалу призвів до втрати довіри в догматичному світобаченні, що дало змогу знову об'єднати, звичайно, ту незначну кількість знань, що існували в той історичний період часу на енциклопедичному рівні.

Таким чином наука, яка отримала широке коло повноважень, в поєднанні з філософією певною мірою, призвела до утворення спеціалізації у сфері наукового знання. Науковці, які працюють над накопиченням наукового матеріалу, все частіше розподіляють його поміж групами [194, с. 84], тобто таким чином відбувається розпад однієї науки на декілька, формуються одна за одною нові науки, а отже відокремлюються, як в минулому від об'єднуючого загального знання.

Юрист не в змозі зрозуміти предмет своєї діяльності поза межами філософії та без її допомоги протистояти правовим недосконалостям і зрозуміти значення жодної правової дисципліни [117, с. 577].

Відбувається це тому, що тут виділяються такі проблеми, вирішення яких потребує безпосереднього використання низку філософських положень і висновків. Саме такими є питання про сутність та мету енциклопедії права, про визначення її поняття. Філософські вчення є для енциклопедії права загально-методологічною основою. Загальнофілософські методологічні настанови конкретизуються залежно від предмета дослідження, але предмет і метод виявляються взаємопов'язаними [193, с. 59].

Звернувшись до історії виникнення філософії та науки можна побачити деяку паралельну межу між ними та енциклопедією права зі спеціальними юридичними науками. Ця подібність полягає в тому, що і філософія стоїть вище над всіма іншими спеціальними науками (хоча і сама не вважає себе такою), і

енциклопедія права намагається бути наукою наук у сфері юриспруденції, хоча одночасно включає в себе вказані знання спеціальних юридичних наук.

При такому порівнянні речей постає запитання щодо умов співіснування вказаних об'єктів. Чи може самостійно існувати енциклопедія права поруч із спеціальними юридичними науками? Чи існує інша відповідна правова територія, яка ще не повною мірою заповнена спеціальною наукою, і яку могла б дослідити енциклопедія права? Чи можливе спільне використання правової сфери і енциклопедією права і спеціальними правничими науками в їх взаємозв'язку чи без нього?

Звичайно, більшість спеціальних юридичних наук, які колись входили до змісту енциклопедії права, відокремилися і стали самостійними об'єктами вивчення правового матеріалу. Але й до сьогоднішнього часу лишається така філософсько-правова сфера, яку може досліджувати енциклопедія права.

Спеціальні правові науки мають справу зі світом правових явищ, які вони можуть лише досліджувати, класифікувати, узагальнювати. Досліджувати ж те, що складає невідому причину цих явищ, спеціальним наукам не під силу. З цим, на нашу думку, може впоратися лише енциклопедія права, яку потрібно розглядати через призму метафізики.

Заперечення метафізики створює плутанину у всіх сферах людського знання, а особливо у сфері правознавства, оскільки тут принцип метафізики знаходить свій безпосередній вияв [167, с. 2]. Під метафізикою потрібно розуміти пізнання світу дійсності, за межами явищ, яке можна досягнути лише через його звеличення над досвідом умовиводу [194, с. 95]. На думку Б. Чичеріна, метафізика є не що інше, як “спроба створити єдність апріорного наряду розуму до взаємопов'язаної системи категорій” [167, с. 267]. Тобто, таким чином, метафізика складається із дедуктивного створення системи категорій.

Енциклопедія права не може існувати поза науками спеціальними, але деякі науковці ототожнювали її з усією сукупністю спеціального наукового знання. Однак, при сьогоднішньому стані та значенні спеціальних правових наук таке співставлення призвело до занепаду енциклопедії права або скоріше до переходу

її в інший правовий вимір (так, наприклад, в радянський період в теорію права і держави). Це відбулося через те, що не існує такого людського розуму, який би мав змогу охопити весь об'ємний правовий матеріал, що зібраний та розроблений в теперішній час спеціальними науками.

Таким чином, енциклопедія права в такому значенні втрачає свій сенс. “Так вона була б не корисна, тому що проста сума не може дати нічого вищого чим те, що вже є в додатках” [194, с. 53].

Звичайно, енциклопедія права досліджує той же самий правовий матеріал, що і спеціальні правові науки, але здійснюючи це вона використовує свої власні спеціальні засоби та методи. Тому зв'язок енциклопедії права і спеціальних наук повинний бути побудований на таких засадах.

1. Правовий матеріал, який досліджується за рахунок енциклопедичного характеру аналогічний тому, що існує в науках спеціальних. Проте спеціальне завдання енциклопедії права полягає в об'єднанні тих висновків, які надаються науками спеціальними, з метою побудови цілісного світобачення.

Нецілісний, оброблений, систематизований та узагальнений правовий матеріал різними спеціальними науками, надходить до енциклопедії права для кінцевої мети – узагальнюючої, відшліфованої обробки правової сфери.

2. Узагальнення створюються, звичайно, кожною окремою правовою наукою, і кількість узагальнень свідчать про ступінь розвитку цієї науки. Але всі ці узагальнення мають один недолік – частковий та розрізнений характер об'єкту, який досліджується науками спеціальними. На відміну від цього енциклопедія права ставить перед собою всезагальну об'єднуючу мету стосовно правового матеріалу.

Зведення всіх цих узагальнень до спільної єдності і є спеціальним завданням енциклопедії права відносно спеціальних юридичних наук та дисциплін. Звичайно, що в залежності від різних історичних моментів, а також від стану розвитку окремої спеціальної науки, яка може стояти або ближче або далі від енциклопедії права, на сьогоднішній день нею виробляється універсальне, загальне світосприйняття у правовій сфері.

Тому, на нашу думку, енциклопедія права повинна бути досконалою, завершеною системою правового поля. Іншими словами, повинна бути основою для всіх інших спеціальних наук. Вона поєднує всі висновки, що надають їй інші спеціальні науки, в один єдиний цілісний організм, досліджуючи положення, які лежать в основі всіх інших наук або, які застосовуються ними догматично.

Водночас, необхідно зауважити, що якщо теперішня енциклопедія права базується на наукових результатах і поза ними не може існувати, то й спеціальні науки повинні враховувати її енциклопедичні висновки “...світобачення вимагає не тільки об’єднання всього доступного на даний час наукового знання, а й погодженості між теоретичним знанням і практичною діяльністю, істини з правдою, думки із серцем” [194, с. 32].

Отже, розглянувши деякі аспекти формування та існування філософії взагалі, можемо перейти до більш суттєвої сфери у правознавстві, а саме філософії права. Філософія права, як складова загальної філософії, за своєю сутністю не повинна відрізнятися від її цілого ні своїми завданнями, а ні методами взагалі [194, с. 17].

На нашу думку, філософія права серед юридичних наук відіграє таке ж саме значення, що й загальна філософія відносно всього людського знання. Водночас, слід акцентувати увагу на тому, що головним каменем спотикання часто залишається питання щодо історичного минулого філософії права та правознавства загалом.

Необхідно зазначити, що й до сьогоденного часу філософії права намагаються надати такої сфери дії дослідження, яка або частково або зовсім стоїть осторонь від будь-якої юридичної науки.

Своєрідний підхід щодо розгляду філософії права мав Г. Шершеневич, який розглядав її як частину загальної філософії. Проте вчений вважав, що на філософію права, вплинуло те, що вона “створювалася та розвивалася особами, які були мало причетними до правознавства. Вони вивчали право, як воно є, не розмірковуючи про те, яким воно повинно бути і навіть чи може воно бути іншим, а філософи створювали ідеальне право, не знаючи, чим воно є за своєю сутністю і,

яке воно є в дійсності” [194, с. 9]. У результаті цього виникло розмежування між філософією права та окремими юридичними науками.

Іншу точку зору висловлював В. Вальденберг, який ототожнював філософію права з теорією пізнання права, тобто вважав її предметом питання не про сутність права, а про те, яким способом та методами його потрібно розуміти та вивчати [195, с. 94.]. Натомість у Г. Шершеневича теорія пізнання – це один з аспектів філософії права, але не єдине завдання у досягненні її мети. Як бачимо, тут філософія права, відсторонюючись від позитивного права, втрачає будь-який зв’язок із юридичними науками.

На думку, Р. Штаммлера, “не існує жодного положення права, яке, деякою мірою, за своїм позитивним змістом залишалось б безперечно незмінним” [125, с. 12]. Завдання ж філософії права, на його думку, полягає в пошуку того загального, що притаманне для будь-якої людини, яка міркує.

З цією точкою зору погоджується також і згаданий вище правознавець Г. Шершеневич, який визначає, що філософія права повинна вивчати теж, що і вивчають галузеві юридичні науки – право як воно є, і право яким воно повинно бути. “Перед нею стоїть подвійне завдання – теоретичне і практичне. Перше із них полягає у критичному дослідженні всіх головних понять, які створені юридичною наукою (поняття права, його змісту та форми, держави, правовідносин, злочину і покарання тощо) [194, с. 11]. Практичне завдання філософії права – побудова ідеалу правового порядку. В цьому аспекті вона призначена узагальнювати теоретичні висновки галузевих юридичних наук, бути зв’язуючою ланкою і загальним початком правової політики загалом” [194, с. 18]. Отже, саме тут прослідковується взаємозв’язок енциклопедії права з філософією права.

Водночас, необхідно підкреслити й те, що ні одна із вказаних нами наук не намагається стати спеціальною наукою. Так зокрема теорія пізнання права, яка досліджує умови пізнання норм права, може скласти одне із багатьох питань філософії права, але не всього її змісту.

Г. Хенкель вбачає в завданні філософії права – всезагальний розгляд права,

який повинен бути побудований і мати підґрунтям його зміст, з метою того, щоб на такій основі визначити, що поєднує між собою всі окремі феномени права [117, с. 556; 196, с. 51].

Предметно – методологічний зв'язок енциклопедії права з філософією права становить одну з важливих закономірностей розвитку державно-правових знань. Тому поява правових учень про енциклопедію права пов'язана, насамперед, із кардинальними змінами у філософських і світоглядних позиціях. Так, у період буржуазних революцій XVII – XVIII ст. на зміну релігійно-схоластичному світогляду Середньовіччя прийшла філософія раціоналізму, а разом із нею теорія природного права, що була розроблена на методологічних засадах філософії раціоналізму [131, с. 50]. Сама ідея про природне право як про щось необхідне виникла задовго до природно-правової школи. Однак остання теоретично інтерпретувала цю ідею на основі філософії раціоналізму, її методології і світосприйняття.

У 30 – 40-х роках XIX ст. виникає позитивізм як особлива течія буржуазної філософії і методології пізнання. Його поява спричинена зростанням інтересу до науково-теоретичних знань та з успіхами теоретичних і прикладних природничих наук (фізики, біології), зі становленням і розвитком соціології та психології. До того ж західноєвропейська буржуазія на той час стала панівною в економічній і політико-правовій сферах і втратила колишню революційність, а водночас, і критичність щодо позитивного права [131, с. 59].

Як відомо, засновником позитивізму вважається французький соціолог Огюст Конт, який намагався теоретично запровадити “позитивне знання”. Методологію позитивізму він сформулював так: “В позитивному стані людський дух пізнає неможливість досягнення абсолютних знань, відмовляється від дослідження виникнення і призначення світу, що існує, та від пізнання внутрішніх причин явищ, і прагне, правильно комбінуючи судження і спостереження, до пізнання дійсних законів явищ, тобто їхніх незмінних відносин послідовності й подібності. Поясненням явищ, які приведені до його дійсних меж, є віднині лише встановлення зв'язків між різними окремими явищами та кількома спільними

факторами, число яких дедалі зменшується з прогресом науки ” [197, с. 4].

Відповідно до такої настанови позитивізм заперечує теоретичну спекуляцію, а також теоретичне осягнення істини шляхом довільних логічних побудов, не пов'язаних із науково встановленими фактами шляхом спостереження та експерименту [131, с. 60].

Єдиним джерелом знань французький вчений оголошує конкретні (емпіричні) науки і вважає, що у філософії немає самостійного, відокремленого від конкретних наук предмета дослідження. Завдання дослідження він вбачає в описі явищ, а не в поясненні їхньої сутності, причинних зв'язків тощо. Все це виключається з науки, яка, з точки зору позитивістів, відповідає на питання “як”, а не на питання “чому” [198, с. 14].

Що ж стосується енциклопедії права, то на неї в ХІХ ст. вплинули передусім Контівські ідеї про необхідність для дослідника наближатися до позитивного, заснованого на фактах знання, виявляти закономірності історичного процесу, вивчати соціальні інститути та структури. Корисним у науково пізнавальному плані стало розуміння суспільства як організму, органічного цілого, розмежування законів функціонування і законів розвитку суспільства, пошуки факторів інтеграції і стабільності суспільства [131, с. 61].

На основі філософії позитивізму і позитивістської методології в різних її варіантах утворилися дві течії: юридичний позитивізм (або формально-догматичний позитивізм) та соціологічний позитивізм (заснований на позитивістській методології і позитивістській соціології).

Юридичний позитивізм залишив глибокий слід у законодавчих документах країн Західної Європи ХІХ століття. Теоретики юридичного позитивізму заперечували правовий характер всього, що не встановлено діючим законом і не впливає з його змісту. Право розглядалося лише як позитивне права, встановлене державою у вигляді законодавчих актів, тобто поширення юридичного позитивізму тісно було пов'язане з розвитком законодавства як основного джерела права.

Одним з найяскравіших представників юридичного позитивізму був

німецький вчений Карл Бергбом, який відкидав природне права та матеріалістичну філософію права з її положеннями про природу, причину та сутність права. Він заперечував природне право не лише як реальність, а й як ідею, що передбачає вічно новий зміст права. Згідно з К. Бергбомом, зміст права полягав у його безпосередній дії, тому “всі проблеми права слід шукати в самому праві і з нього самого їх вирішувати” [199, с. 493].

Всупереч юридичному позитивізму, який почерпнув із філософського позитивізму пізнання та відхилив його соціологічні ідеї, соціологічний позитивізм зосереджував свою увагу на позитивістську соціологію в її біологічному, соціал-дарвіністському, натуралістичному та психологічному підходах. Звичайно, що в межах цих напрямів також розвивалася й історико-порівняльна юриспруденція (компаративістика) [131, с. 62].

Ще одним з яскравих представників юридичного позитивізму, який вийшов за його межі, був німецький правознавець Рудольф фон Ієрінг [106]. Основні його твори присвячені проблемі зв'язку права із суспільними та особистими інтересами. Р. Ієрінг визначав, що об'єктом правознавства повинна бути не логіка, а життєві цінності, реальні інтереси людей [53, с. 25].

У другій половині XIX ст. виникає ідеалістичний філософський напрям – неогегельянство, яке створює цілісне світосприйняття на основі оновленої інтерпретації філософії Г. Гегеля, особлива увага звернута на діалектичний метод та вчення про дух.

Звичайно, що всі визначення та зміст, який вкладали вчені в енциклопедію права теж стосувалися двох філософських напрямів. Прихильники першого напрямку (К. Неволін, М. Капустін, Н. Ренненкампф) вважали, що енциклопедія права повинна складати досліджуваний матеріал у вигляді одного цілого, як врегульовану систему понять [77, с. 104]. “Енциклопедисти позитивного напрямку розуміли під енциклопедією відомої групи наук вступний виклад з основних положень, які пов'язані в одне ціле вищим і загальним для них усіх поняттям” [161, с. 21]. Таким чином, застосовуючи таке загальне визначення прихильників позитивного напрямку до енциклопедії права, вони створили новий у науковому

пізнанні термін, такий як “організм” [77, с. 105].

Завдання, яке стояло перед енциклопедією права, на думку вітчизняних правознавців К. Неволіна, Н. Ренненкампа, – “полягає в тому, щоб зрозуміти всю систему правових явищ як цілісного організму. Однак, вона повинна не розглядати деталі, а бути коротким систематизованим шляхом правознавства, невеликою моделлю великої будівлі” [149, с. 6].

“Юридична енциклопедія повинна викладати не тільки низку понять, які встановлюються одне для одного, не тільки як логічна єдність, а й як живе ціле, яке органічно пов’язане з усіма своїми частинами. Вона повинна, таким чином, надати органічно побудовану систему правознавства” [161, с. 21]. Таке філософсько-юридичне розуміння права як організму було широко розповсюджене також і в німецькій юридичній літературі ХІХ століття.

Натомість, на думку позитивістів, самостійності як наука, енциклопедія права набуває, не через те, що вона вивчає своїм предметом, а через те, як вона це робить, якими методами та шляхами [159, с. 4-5]. Подібної думки дотримується ще один вчений, М. Зверев, який зазначає: “В той час, як спеціальні юридичні науки досліджують явища права, кожна, в своїй уособленій сфері, енциклопедія намагається охопити ті ж самі явища у всій їх сукупності; вона вивчає свій предмет як одне ціле, між тим як всі інші юридичні науки вивчають його по частинах. Якщо, наприклад, цивільне право розглядає, що таке право у сфері явищ державного життя, то енциклопедія права намагається з’ясувати, що ж таке право взагалі” [161, с. 24].

Прихильники іншого філософського напрямку (наприклад, П. Деларов, І. Михайловський) вважали, що енциклопедія права не є самостійною наукою [151; 159, с. 389], оскільки викладає лише найголовніші правові положення. Тобто вона не в змозі стати загальною (енциклопедичною) наукою для всіх інших юридичних наук [77, с. 106]. І. Михайловський розглядав енциклопедію права, як короткий виклад всіх спеціальних юридичних наук. Вчений не сприймав енциклопедію права як самостійну науку, оскільки вважав, що вона не має свого власного предмета вивчення [77, с. 107]. Що ж стосується філософії права, то він

розглядав її з позиції оцінювання явищ правового життя з точки зору “вищих розумно-етичних начал” [151, с. 7], тобто вказує на правові ідеали, до яких право повинно йти.

Звичайно, що про завдання та особливості енциклопедії права висловлювалися й інші дослідники права. Так, наприклад, А. Котельников помічав, що “на юридичному факультеті перш, ніж вивчати позитивне законодавство потрібно звернутися до вивчення енциклопедії права через призму філософії права. Це наука, яка слугує вступом до сфери юридичних наук та окреслює коло правових питань, а також повинна дати чітке і точне визначення права, пояснити, що таке “юридична норма”, “юридичний інститут”, з’ясувати поділ права, його джерела; визначити суб’єкт і об’єкт науки; вказати на форми розвитку та призупинення різних форм права тощо” [76, с. 65].

Прихильники позитивістського погляду на предмет енциклопедії права деякою мірою ототожнювали її навіть з філософією права (П. Редькін, К. Неволін, М. Капустін, П. Деларов) [77, с. 106]. “Погляд на енциклопедію права як на науку загальних понять або, що те ж саме – основ права, звичайно, призводить до зближення енциклопедії права з філософією права. Таке зближення помічається у Варенконіга й Аренса; далі воно виражається у поєднанні філософії права з енциклопедією у Фридлендера, Вальтера, Ренненкампа, П. Деларова. Насамкінець, подібна тенденція має свій вплив і в тому, що існує ціла серія творів, дуже подібних до енциклопедії, які носять назву “природне право” або “філософія права”, з-поміж них, наприклад, такі: філософія права Штала, Кнаппа, Редера, Аренса; природне право Ф. Шіллінга [200], Гранделенбурга” [161, с. 27].

Що ж стосується дослідників іншого філософського напрямку, то на їх думку, своєю появою енциклопедія права була викликана педагогічною потребою. Водночас, енциклопедія права відрізняється від філософії права, оскільки будь-який предмет викладу відрізняється від самостійної науки, і догматичне викладання – від критичного дослідження. В інтерпретації прихильників другого філософського напрямку енциклопедія права, не являючись самостійною наукою, слугує необхідним вступом до вивчення юридичних наук і в

такій якості є значущим предметом викладання [77, с. 106].

Так, наприклад, О. Котельников, вважав, що лише після вивчення юристом енциклопедії права, можна переходити до детального вивчення історії виникнення та походження законодавчих пам'ятників держав, а отже й до вивчення діючого позитивного права та законодавства. І тільки після цього юрист може перейти до вивчення діючої системи законів в країні. Але необхідною умовою юридичної освіти та підґрунтям такого вивчення права вчений визначає філософію права [76, с. 69]. Таким чином, й тут прослідковується взаємозв'язок енциклопедії права з філософією права.

Відповідно до університетського статуту 1835 р. енциклопедія права як навчальна дисципліна складалася з двох частин: енциклопедія юридичних і політичних наук та історія філософії права [72, с. 315]. Насправді ж ці дві частини існували майже як самостійні [77, с. 107]. “Включення практичного значення в склад енциклопедії права його філософії з історією завершується не тільки одним простим, відкритим з боку закону, припущенням філософського предмету, який колись застарів однією своєю назвою – природного права, а й у визнанні поруч з елементами позитивними, історичних” [74, с. 8].

Звичайно, енциклопедія права будувалася в залежності від існуючих історичних моментів, які тією чи іншою мірою впливали на ідеальну побудову її філософського змісту. Що ж стосується історичних моментів, які впливали на значення енциклопедії права, то вони безпосередньо стосувалися та залежали від існуючого позитивного права. Таким чином історичний розвиток позитивного права не може стояти осторонь ні від філософії права, а ні від енциклопедії права. Адже, “чи можливо визнати природним такий порядок речей, коли явища одного і того ж роду складають предмет різних дисциплін, один з одним не переплітаючись, коли одна досліджує дійсність, а інша будує ідеали незалежно від першої...” [194, с. 69].

З іншого боку, енциклопедія права має назву “енциклопедія юридичних та політичних наук” тому, що на думку П. Редкіна, право, суспільство та держава знаходяться в найбільш тісному зв'язку між собою. І “якщо через це сам статут

об'єднав енциклопедії юридичних і політичних наук, отже, й історію та сучасну філософію права, то з цього само собою виникає необхідність включення до енциклопедії права історії та догми філософії суспільства й держави поруч або нерозривно з уявленням їх позитивним, історичним” [74, с. 17].

Побудова філософської енциклопедії права відбувалася разом із загальним розвитком філософського вивчення права. Звичайно таке формування енциклопедії права повністю залежало від розквіту чи занепаду тодішніх філософських вчень про право, що помітно відображається на загальному її змісті та послідовності узагальнень знань про право.

Так, наприклад, коли представники історичної школи відхиляли необхідність філософського узагальнення історичних подій та явищ про право, то енциклопедія права знову поставала у вигляді простого збірника елементарних відомостей про право [201, с. 51]. Такий збірник міг бути побудований в тому чи іншому обсязі або в тій чи іншій системі в залежності від того хто його складав. Зразком такого збірника були твори Й. Колера “Вступ до науки про право” [66] або Гарайса “Енциклопедія і методологія правознавства” (*Gareis, Encyclopaedia und Methodologie der Rechtswissenschaft*) [75].

З іншого боку, філософські узагальнення такого німецького правознавця як Рудольф фон Ієрінг мали вплив на побудову енциклопедії права, що була написана його послідовником А. Меркелем, який у своїх дослідженнях та ідеях пішов далі, аніж його вчитель, та на їх основі побудував і розробив загальне вчення про право і державу [106, с. 52].

Необхідність існування енциклопедії права, як філософського синтезу сучасних правових вчень, повинна вимальовуватися із загального напрямку науки, яка роздрібнюється на спеціальності, що вивчають приватні явища з метою з'ясування загальних енциклопедичних, універсальних законів утворення права.

Під час спеціалізації загальний зв'язок частин права може бути легко втрачений у свідомості окремих спеціалістів. Тому і для початківців юристів, і для фахівців юриспруденції важливо мати в своєму усвідомленні та під час вивчення правової матерії філософський синтез правових ідей, який буде відповідати

сучасному науковому розвитку та слугуватиме якісно-позитивному спеціальному вивченню права.

Звичайно, не на кожному етапі формування правової сфери та наукової філософії може утворюватися такий філософський синтез, але намагання критично переусвідомити існуючі вчення про право, а також з'ясувати методи вивчення права, на нашу думку, було та лишається завданням енциклопедії права.

Якщо розглядати на прикладі виконання того завдання, яке ставить перед собою енциклопедія права, то можна сказати, що таку головну мету вона досягла в праці вітчизняного правознавця М. Коркунова “Лекціях із загальної теорії права” [85]. Однак у вказаній праці є один недолік, який стосується того, що праця містить у своєму змісті зайві для енциклопедії права частини, а з іншого боку, в ній не надається достатній матеріал стосовно юридичної методології. Ще одним прикладом досягнення кінцевого завдання, яке ставить перед собою енциклопедія права, можна назвати працю професора Л. Петражицького “Нариси філософії права”, яка пронизана суб’єктивним елементом [163].

У контексті нашого дослідження необхідно також звернутися до праці відомого вітчизняного правознавця С. Алексєєва, який теж переймався проблемами узагальнюючого знання в сфері юриспруденції. Насамперед, він звертає увагу на існування трьохвимірної системи права у своєму розумінні.

Перша форма прояву та виразу права постає перед нами у формі всезагальних норм, законів з якими в своєму практичному житті зустрічається людина. Друга форма – це форма соціального складного утворення права, тобто певної підсистеми в суспільстві. Остання форма існування для нас є найбільш цікавою, оскільки є явищем світостворюючого порядку, тобто одним із початків прояву життя розумної істоти [113, с. 521].

Звичайно, що кожний із названих вище вимірів права виступає перед людьми через призму його розуміння, виражає той чи інший кут зору в його розумінні – ступінь в досягненні його особливостей, значенні та змісту, тобто поєднується з відповідним циклом юридичних дисциплін. Саме у такій трьохвимірній складовій право з давніх часів вивчається різносторонніми

юридичними науками.

Автор запропонував, на нашу думку, найідеальнішу модель енциклопедії права: об'єднавши дослідження права через призму всіх трьох ступенів енциклопедично-теоретичного знання з усвідомленням права загалом. Тобто спроба проаналізувати право в “одному ключі” – відштовхуючись від вихідних позицій, первинних відомостей про догму права, елементарних понять з позиції своєрідної логіки права та відповідних загальнотеоретичних категорій, і на кінець, – до умовиводу про зміст та призначення права під широким кутом світобачення.

І при такій постановці завдань в енциклопедії права, вона розрахована на широке коло тих, хто навчається: і на юридично неосвіченого, який ставить перед собою мету лише ознайомитися з “азами” юридичного знання (“азбука права” згідно з С. Алексєєвим), і на юристів-практиків та дипломованих юристів, які намагаються осмислити всі тонкощі юридичної матерії, її власну, правову логіку поповнюючи таким чином свої юридичні знання. А також розрахована на розвиток юридичного та філософського мислення у вченого юриста, який цікавиться філософськими проблемами права, його змістом та призначенням [113, с. 461]. Знову ж таки тут помітний зв'язок енциклопедії права та філософії права.

І досягнувши та розробивши потрібну мету енциклопедії права ми отримуємо кінцевий результат – починаючи з елементарних відомостей про найпростіші поняття, переходимо до детального аналізу юридичного матеріалу, потім йдемо до розуміння юридичних істин, складних теоретичних побудов, складного юридичного простору, і доходимо до спірних та істинних різносторонніх бачень і розмірковувань про місце та призначення права в нашому світоутворенні та житті людини.

Науковий потенціал енциклопедії прав не зводиться лише до розуміння того, що складає основу відомостей, необхідних для юридичної практики, правового виховання та правової освіти. Потенціал, який закладений в енциклопедії права більш значимий, аніж у спеціальних науках.

Адже право – це логічна система, яка у своїх співвідношеннях та зв'язках

скріплює частини правової матерії через глибокий та змістовний філософський феномен. Формування та розвиток і енциклопедії права, і філософії права відбувається в тісному поєднанні всієї філософії та юриспруденції з історією філософської та правової думки загалом.

Історія духовного, інтелектуального життя суспільства свідчить про те, що протягом віків крок за кроком вчені та різні дослідники правової сфери, звільняючи себе від міфології та багатьох ілюзорних ідеологій, відвойовували частини знань на шляху вивчення та дослідження права як світового явища, його природи та особливостей, його значення для основ людського буття [113, с. 75]. Саме із цілої низки філософських положень утворюється вихідна основа філософських поглядів на енциклопедію права, на базі яких формується із даних правознавства, правового матеріалу, його реального життя філософсько-правова наука, що повинна зайняти гідне місце в системі гуманітарних наук.

Однак при цьому необхідно зауважити те, що філософія права поруч з енциклопедією права є самостійною та самодостатньою галуззю знання і виступають інтегрованими науки – тобто такими, в яких об'єднується та узагальнюється й їхня філософська основа (філософський потенціал, який береться з єдиного філософського потоку знань) і правовий зміст (відомості та досягнення правових знань, що отримані з юриспруденції загалом).

На такому філософсько-правовому рівні наукових знань про право і будується та розвивається особлива, самодостатня наукова юридична дисципліна, як енциклопедія права, що охоплює і філософію права (у її основах), і правознавство (за своїм основним змістом та значенням). Оскільки інтегроване значення енциклопедії права утворює такий правовий матеріал, який входить до складу всього правознавства.

Це вказує на те, що головним та відправним пунктом розуміння права в рамках інтегрованої філософсько-правової науки є не дійсність загалом, а дійсність в тих межах, в яких існує право, тобто соціальна дійсність, людське буття. При цьому важливо те, що характеристика права, яка відбувається на базі філософських положень як вихідної основи, не виходить за межі права і впливає

з характеристик, його сутності та логіки, що безпосередньо притаманні правовому матеріалу. В такому значенні філософія права вибудовується на фундаменті всього юридичного знання, яке закладене або надається енциклопедією права.

Юридичні знання, які розвиваються з тієї ж самої історичної позиції що й філософські, зі свого боку також становлять єдиний, поглиблюючий та зростаючий потік спеціальної юридичної думки – на рівні юридичної догматики та юридичної логіки.

Філософія права в дореволюційному правознавстві протиставлялась науці про діючу систему правових норм, які покликана була вивчати теорія прав. Однак упродовж розвитку правознавства зміна предмету та змісту узагальнюючої науки про право поставила питання про зміну назви вказаної науки на загальну теорію права. Проте, існували й інші погляди стосовно назви науки про право. Так, наприклад, Ф. Тарановський стверджував, що такою узагальнюючою наукою про право була і залишається енциклопедія права [55, с. 63].

Натомість необхідно звернути увагу й той факт, що між науками, котрі аналізуються, існують й певні розбіжності. Зокрема, філософія права своїм вирішальними завданнями ставить – сприйняття права через призму світобачення, розуміння та призначення права для людини через її сприйняття у всесвіті, а також з'ясування ролі людини в житті системи цінностей права. Водночас, енциклопедія права залишає за собою право узагальнювати весь правовий матеріал, який вона отримує зі спеціальних наук, до яких ми також відносимо й філософію права. Водночас кінцевою метою філософії права, на відміну від енциклопедії права, є її спрямування на досягнення призначення права та його змісту через філософські категорії, а також показ шляхів його розвитку та впливу в майбутньому [113, с. 315]. Як бачимо вирішального значення в філософії права є її світобачення на предмет та розуміння права (згідно з Г. Гегелем – “мисляча себе ідея права”, “розумність права”).

При цьому потрібно зауважити, що енциклопедія права вдало користується категоріями, термінологією, що розроблені філософією права, але помітно збагачує гносеологічний, пізнавальний інструментарій при теоретичній розробці

тих чи інших правових проблем. Натомість енциклопедія права своєю чергою збагачується правовим знанням у кількісному значенні.

Особливо, це характерно тоді, коли до правового матеріалу, який є в енциклопедії права, додаються не загальнофілософські чи ідеологізовані абстрактні категорії, а результати сучасних передових філософських наук. Такий ефект настає, наприклад, при характеристиці ролі права з урахуванням висновків аксіології, при приєднанні до тлумачення права даних сучасної герменевтики [113, с. 631].

Поруч з цим необхідно зауважити, що творче використання філософських категорій та положень у правовому матеріалі призводить до формування особливої сфери загальнотеоретичних знань, до загальнотеоретичної розробки більш високого рівня. Відбувається збагачення теорії права – тієї узагальнюючої енциклопедичної правової науки, фактичну основу якої складають загальні результати конкретних юридичних дисциплін.

Отже філософія права – це не тільки ідеї, але й реальне правове життя, через яке філософсько-правові ідеї не просто уточнюються, коректуються, а й формуються [113, с. 78]. А енциклопедія права, на відміну від філософії права, на нашу думку, ставить за мету розкриття універсальних, сталих, впорядкованих та досконалих категорій правової матерії. Тільки тоді, коли зібраний та накопичений повною мірою відповідний узагальнюючий правовий матеріал, настає необхідний наукознавчий ефект – відбувається формування та розвиток енциклопедії права.

2.3. Енциклопедія права і порівняльне правознавство та соціологія права

Під час з'ясування місця та значення енциклопедії права в системі юридичних наук постає досить природне запитання про її взаємозв'язок із порівняльним правознавством та соціологією права. Спробуємо, відповісти на поставлене запитання шляхом розкриття спільних і відмінних рис між

зазначеними науками та їхнього призначення й ролі під час вивчення та пізнання права. Таким чином зможемо з'ясувати специфіку предмета, змістовну характеристику та сфери дії такої юридичної науки, як енциклопедії права, та в подальшому прослідкувати її розвиток та динаміку.

Пізнання права в енциклопедії права пропонує, передусім, визначення того, як воно виникало в тих чи інших умовах історичної епохи, які основні історичні етапи пройшло в своєму розвитку і як змінилося в процесі цього розвитку, чим стало в момент свого дослідження і, насамперед, які тенденції його руху [986, с. 109].

Звичайно, вищенаведене стосується, насамперед сфери історичної науки, але це положення також притаманне й юриспруденції. І, як справедливо зауважив Б. Чичерін: "...вихідною позицією для вивчення історії в її вищому, всесвітньому значенні повинна бути лише філософія" [166, с. 156].

Право, безперечно, пов'язано з існуванням людського суспільства, й таким чином, умови при яких воно утворюється й розвивається є умовами соціальними. Оскільки, енциклопедія права в своєму змісті обов'язково розглядає особу та її взаємозв'язки з іншими явищами суспільства в правовому контексті, то звичайно будуть існувати догматичні юридичні явища, які матимуть соціальний характер, звичайно, які ми можемо дослідити, в першу чергу, за рахунок порівняльного методу. Тобто йдеться про те, що енциклопедія права в своєму змісті включала такі категорії та поняття, які тісно переплітаються із соціологією права та порівняльним правознавством.

Безперечним є факт про те, що вказані дисципліни є юридичними. І звичайно, не можна заперечувати, що всі вони мають свій власний предмет та завдання не зважаючи на історичні рамки. Але їхня подібність полягає, насамперед, у тому, що і соціологія права, і порівняльне правознавство сформувалися на правовій базі та категоріально-понятійному апараті, який був розроблений енциклопедією права, а в подальшому теорією права та держави і філософією права.

Так як колись теорія права виникла з енциклопедії права, так в подальшому

з теорії виникають або виокремлюються нові юридичні науки, такі як соціологія права, правова кібернетика, юридична психологія, порівняльне правознавство [202, с. 34-41]. Отже, можемо говорити, що відбувається перехід від найпростішого правового розуміння (енциклопедія права) до систематизованого, впорядкованого та диференційованого знання у сфері права (ієрархічна, але в той же час цілісна система юридичних наук).

Якщо торкнутися взаємовідношень енциклопедії права та інших юридичних галузевих наук, то тут можна помітити певну специфіку, що проявляється у взаємозбагаченні та взаємоудосконаленні, яке стосується, насамперед, пізнання системи закономірностей правової сфери, що є специфічними стосовно загально-енциклопедичних закономірностей, що одночасно будуть загальними для тих конкретних закономірностей, що діють та розвиваються у межах окремих сфер правової практики та вивчаються галузевими юридичними науками [114, с. 137].

Енциклопедія права заслуговує на самостійне вивчення і через це право в ній потрібно вивчати як одне ціле. Звичайно, право потрібно вивчати, як зауважує М. Гредескул “оком духовним” [89, с. 3]. І з такої позиції енциклопедія права постає перед нами у вигляді системної складної величини, при чому морального, а не розумового порядку. Право в енциклопедії бере на себе завдання регулювати поведінку людей в суспільстві і в той же час є результатом людського суспільства.

Фактично становище енциклопедії права, в залежності від наукових поглядів авторів, тих чи інших філософських та політичних течій, шкіль наближується або до філософії права, або до соціології права, або, що частіше всього зустрічається, до догматичного викладу правового матеріалу та основних правових понять [85, с. 19]. Тому, питання про єдину, внутрішню логічну науку залишається актуальним і для зазначених юридичних дисциплін у системі правознавства. Як зазначає В. Ядов, “питання про предмет науки – це питання про те, що та як вивчати, чого та як навчати в тій чи іншій галузі, а також де межі компетентності фахівця, який вивчає цей предмет науки” [203, с. 5].

При характеристиці кожного предмета порівнюваних юридичних наук

прослідковуються загальні риси цілісності та системності щодо правових категорій, які застосовуються у вказаних науках. Вчені, які розробляли природно-правове, теоретичне, соціологічне, психологічне бачення та напрями в енциклопедії права (Ю. Гамбаров, Л. Петражицький, Е. Трубецький, Б. Кістяківський, М. Коркунов й інші) [204, с. 12; 162, с. 268-284; 205, с. 148-160; 111, с. 18-21; 118] вбачали певний зв'язок між правом та суспільством при цьому намагалися користуватися порівняльно-правовим методом.

Порівняння використовується безпосередньо у науковому плані. Зокрема, світ пізнається шляхом порівняння тільки в тому випадку, коли акт порівняння має сенс, коли існує, принаймні, хоча б якась подібність [206, с.103]. З цією метою через методологічні основи співставлення та порівняння і потрібно розглядати енциклопедію права з іншими правовими дисциплінами в системі юридичних наук.

Також для вирішення поставлених завдань під час дослідження предмета та значення енциклопедії права важливі, передусім, твори з історії права та порівняльного правознавства. Водночас, енциклопедія права не відсторонюється також і від інших юридичних і не юридичних наук, таких як етика, загальна історія тощо [65, с. 108-109].

При дослідженні предмета будь-якої з вказаних наук, помічається подвійне завдання в процесі його становлення. Деякі вчені та юристи бажали надати енциклопедії права характеру теорії позитивного права. На основі історичного бачення, енциклопедія права повинна була з'ясувати, що таке право взагалі, незалежно від тих змін, які відбуваються в його предметі та змісті. З'ясувати, також, що таке держава в різносторонніх її проявах та формах існування, які джерела права, які є методи розробки норм права й таке інше. Всі ці питання звичайно, не можуть бути розв'язані лише тією чи іншою юридичною наукою, але можуть бути з'ясовані тільки через філософську призму і поза межами того матеріалу, який поєднує кожну окрему галузь правознавства [194, с. 115].

На думка відомого правознавця Г. Шершеневича, створені та вдосконалені формальні поняття повинні скласти фундамент юриспруденції [194, с. 116], що і

повинно відповідати завданням енциклопедії права, але при цьому теоретичне вдосконалення правової сфери повинна завжди включати в себе творчі наміри щодо узагальнення та усистематизування правової матерії.

В дійсності енциклопедія права повинна ставити перед собою таке завдання, яке б вона в передусім, реалізувати. І в цьому їй безпосередньо будуть сприяти спеціальні юридичні науки. Своїм завданням енциклопедія права торкається також і завдань інших правових наук – дослідження права таким, в якій воно формі реально існує, а також спробами його удосконалити. Водночас енциклопедія права покликана об'єднати в одне цілісне уявлення про всі ті поняття та наміри, які виробляються та проявляються в окремих сферах права [194, с. 169].

Отже, правовий матеріал, який перетворюється енциклопедією права здобувається із спеціальних, галузевих юридичних наук (порівняльне правознавство, соціологія права), але при цьому вдосконалює та узагальнює його на філософському рівні. Окремі правові науки інколи досліджують притаманні для них правові сфери предмета юриспруденції та певні загальні і проблемні питання, але без взаємного зв'язку. Хоча вказані правові поняття знаходяться в підвалинах кожної окремої юридичної науки, але використання та втілення їх в життя відбувається енциклопедією права, без будь-якої критики.

Тому, й не має єдиної юридичної науки, яка б могла подолати та досягнути такого системного завдання щодо узагальненого бачення всього правового матеріалу, окрім енциклопедії права [194, с. 171].

Якщо енциклопедія права, як і все правознавство, намагається поставити глобальне завдання щодо вдосконалення права, державно-правових відносини та їхньої систематизації, і при досягненні такої мети утворює тісні взаємозв'язки із спеціальними науками, як соціологія права та порівняльне правознавство, (і не тільки), то енциклопедична наука не вправі ухилятися від тих завдань односторонніх спеціальних юридичних наука та дисциплін, які допомагають формуванню її конкретного предмета.

Право може вивчатися тільки спільно з іншими сторонами соціального

життя, тобто ми говоримо про дослідження сфери права за рахунок різносторонніх юридичних спеціальних знань, що і є предметом окремих правових наук. І лише встановлені таким чином закони розвитку та існування суспільних явищ можуть скласти завдання енциклопедії права, як частини цілого [194, с. 117]. Але при цьому, обов'язково потрібно зауважити те, що при такому баченні предмета енциклопедії права, відбувається її злиття за своєю сутністю з соціологією права.

На нашу думку, під час такого поєднання (енциклопедії права з соціологією права) втрачається можливість об'єднання правового знання, яке знаходиться в різних спеціальних юридичних науках. Адже останні вивчають право з якогось одного правового боку, лише якусь одну частину правової реальності, але при цьому не втрачають логічний зв'язок із загальним предметом всієї юриспруденції, тобто того енциклопедизму, який вимагається сучасними правовими реаліями.

А соціологія права, яка також хоча і вивчає право, розглядає його через призму взаємозв'язку з іншими сторонами соціального життя. І якщо розглядати під таким кутом зору предмет енциклопедії права, то енциклопедичне об'єднання правового знання через призму соціологічного бачення залишиться для правознавства не здійсненим.

Без права – суспільне життя залишилося б без впливу на нього особливого специфічного чинника, який породжується в надрах самого ж суспільства, але достатньо диференційованого. Без права суспільному життю не вистачало б впливу – благочинного втручання в нього суспільної волі [107, с. 2].

Під час вивчення енциклопедії права юристу потрібно орієнтуватися, як вірно зауважує Г. Єллінек, на дві позиції: юридичну та соціальну. Адже правові явища, які досліджує енциклопедія права складають особливі факти соціального життя людей [87, с. 6]. Звичайно, для юриста вони важливі, насамперед, з правової характеристики, тобто як явища, в яких право знаходить свій розвиток і застосування. Вивчаючи енциклопедію права, юрист повинен, передусім, мати певні відомості про загальні категорії права та держави, володіти загальними правовими поняття, головними та значимими шляхами їхнього утворення та

розвитку в суспільстві, способами їхнього застосування та реалізації в соціумі.

Соціологічний напрям в розробці енциклопедії права деякою мірою співпадає із завданнями такої особливої науки як соціологія. Формування соціології права є закономірним наслідком розвитку і юридичної, і соціологічної науки. І у зв'язку з цим наприкінці ХІХ ст. у правознавстві починають формуватися нові погляди, такі як соціологічна юриспруденція [207, с. 23]. Звичайно, соціологія права виникає та бере свою основу не тільки із загальної соціології, а також із теорії та історії держави і права, філософії права, а ті, в свою чергу, як нам відомо, знаходять свої витoki в енциклопедії права.

Соціологічний підхід в правовому розумінні намагається розкрити, насамперед, право як соціологічне явище, яке оточують закономірні умови соціального буття і, яке частково або відносно не залежне від держави [189, с. 435]. Право, з позиції такого підходу, виникає безпосередньо в суспільстві, й через окремі правові відносини поступово складаючись у норми звичаїв та традицій [208, с. 176]. Тобто, для соціологічного підходу право є не просто нормативна установка чи наказ, а те, що реально визначає поведінку суб'єктів, їх права та обов'язки, й при цьому втілюючись у правових відносинах.

Деякі вчені (Л. Гумплович, В. Івановський) вважали, що соціологічний напрям може дати лише наукове розуміння питанням енциклопедизму [209, с. 81; 87, с. 35]. Але на нашу думку, соціологічні бачення енциклопедії права намагаються зрозуміти закономірності явищ правового життя таким чином, що під час свого вивчення, в першу чергу, звертають увагу на соціальні сторони та факти і в такий спосіб опираються на них.

Соціологічний метод, який застосовується в енциклопедії права як відомий прийом дослідження, є рівнозначний іншим прийомам, й на цій підставі може виступати загальним базисом для будь-яких досліджень у сфері правознавства та його головних правових явищ. Однак, потрібно зауважити, що не правильне і не повноцінне застосування та користування такого соціологічного методу в енциклопедизмі може також призвести до одностороннього догматичного бачення правової матерії.

Отже, для того, щоб підійти та з'ясувати головне призначення та сутність енциклопедичних початків, не залежно від часових, історичних або просторових, соціологічних, порівняльних меж, потрібно створити спеціальний енциклопедично-філософський аналіз. І якщо, історично-порівняльне та соціологічне споглядання виходить за рамки юриспруденції в своїх дослідженнях, то енциклопедія права саме стоїть на їх початках, і за філософсько-правові межі не повинна виходити [138, с. 138; 116, с. 426]. Звичайно, що для того, щоб поставити енциклопедію права на тверду наукову основу, потрібний попередній систематизований базовий філософсько-правовий аналіз, який би зміг виправдати її самостійну побудову енциклопедичних початків.

У створенні та окресленні структури енциклопедії права необхідно, звичайно, й соціологічне бачення проблематики, але тут також не потрібно забувати про юридичні конструкції в предметі енциклопедії права. Адже вона є не лише явищем соціально-культурним, а й юридичним, тобто цілісним організмом правової природи з цілою низкою складних, правових побудов і конструкцій, які потребують для свого урозуміння особливих шляхів та особливих методів їх вирішення і створення [210, с. 36]. У дореволюційний період існувала певна група вчених (Г. Гінс, Г. Гуревич, Г. Іванов, А. Круглевський, М. Лазерсон, П. Люблінський, П. Михайлов, К. Соколов, П. Сорокін, Н. Тімашев [202, с. 30-31]), які були прихильниками вчення Л. Петражицького, й які підтримували та розвивали, а в подальшому зробили чималий внесок у вчення з соціології та енциклопедії права [209, с. 85].

На нашу думку, відмінна риса енциклопедії права й соціології права полягає в тому, що остання досліджує, насамперед, причинний зв'язок тих чи інших правових явищ, а перша надає цілісну картину виникнення, утворення, розвитку сталих, базових цілісних правових явищ, процесів, категорій, а також показує їх застосування в інших галузевих і спеціальних сферах правознавства. Тільки в енциклопедії права ми можемо достовірно дізнатися про ті основні начала правових явищ, і це нам потрібно, насамперед, для того, щоб мати потрібну критику та за рахунок неї отримати позитивні, бажані результати, які

вдосконалять і покращать правові знання в будь-якій спеціальній чи галузевій юридичній дисципліні, зокрема й соціології права.

Розглядаючи відмінні та подібні риси між енциклопедією права та соціологією права, не потрібно забувати ще й про порівняльно-правовий метод, яким ми користуємося під час проведення нашого наукового дослідження, а тому, далі йтиметься про взаємозв'язок енциклопедії права та порівняльного правознавства.

Тут потрібно зауважити, що тільки при формальному напрямі в розробленні енциклопедії права можливе існування порівняльного правознавства [164, с. 20; 116, с. 451]. На нашу думку, взаємозв'язок порівняльного правознавства та енциклопедії права може відбуватися лише у вигляді існування формальної відповідності порівнювальних правових інститутів в енциклопедії права.

Якщо, надати праву визначення, яке буде пов'язане із тим або іншим філософсько-правовим змістом, то історія того або іншого правового інституту починається та припиняється, як тільки виникає або закінчує своє існування відповідність побудови правового інституту із змістом самого поняття права.

Теоретичне завдання енциклопедії права полягає в тому, щоб з'ясувати критичне дослідження всіх тих головних правових понять, які лежать в основі юридичних наук та, які більшою мірою сприймаються догматично. Таке критичне дослідження може бути ефективним при співставленні та порівнянні досліджуваних правових категорій, явищ, процесів тощо.

Вирішення такого теоретичного завдання енциклопедії права може бути досягнуто лише при таких умовах, коли вона спробує відкрити сутність основних понять з формальної сторони за рахунок порівняння. Без такого переходу на формальне бачення енциклопедія права не виконає свого головного завдання – дати правознавству основні поняття, категорії, які б були незалежні від історичної багатоманітності. А також, без таких формальних понять, які можна, а іноді навіть і потрібно порівняти, окремі юридичні науки будуть завжди страждати від неточностей у своїх головних висновках [164, с. 21; 116, с. 452].

Вищим і головним поняттям залишається поняття про право, і в зв'язку з

його сутністю постають інші не менш важливі поняття та категорії про утворення права, про його застосування, про правові порушення, про юридичні відносини тощо [164, с. 19; 116, с. 450]. Право є явищем державного життя, а тому його поняття може бути з'ясоване лише на фоні поняття про державу, яке в свою чергу, тісно пов'язане з поняттям про суспільство. Тобто, тут прослідковується поєднання методології соціологічних і державних наук. Окрім того, перед нами постає й соціологічне завдання енциклопедії права, яке полягає, з теоретичної точки зору, в обмеженості встановлення відмінних ознак тих явищ суспільного життя, які носили та носять в різний час та у різних народів назву “право”, “державна”, “суспільство”. І тут знову ж не обходимося без порівняльно-правового методу в дослідженні та співставленні головних, базових енциклопедичних понять.

На сьогоднішній день юридичні науки переважно засновуються на постійних поняттях, які сприймаються цими ж науками без будь-якої критики та застосовують їх у практичній діяльності. Інколи ці правові поняття, якими керувалася енциклопедія права в досягненні своєї мети та завдань, запозичувала з інших сфер знань, наприклад, поняття про суспільство. Водночас, одним із дискусійних поняття є поняття про право, яким користуються й всі інші юридичні науки.

З огляду на це, виникає потреба в єдиній юридичній науці (енциклопедії права), яка б надавала однозначне та однорідне тлумачення і бачення правової матерії, а також відповідну одночасну критику тих або інших юридичних понять, якими б могли користуватися всі інші загальнотеоретичні, історичні, галузеві, міжгалузеві, спеціальні, міжнародні та прикладні правові науки і дисципліни. У свою чергу, це дало б змогу усунути ті протиріччя, які створюються в процесі обмеженості правового матеріалу, що покладається в основу розробки та дослідження [164, с. 18; 116, с. 448]. Головне, що повинно об'єднувати енциклопедію права та всі інші юридичні науки – це встановлення загальних філософських основ, морально-філософського базису.

І це завдання енциклопедії права може бути виконане за допомогою іншої

сфери людського знання – сфери суспільних наук, а саме таким науковим напрямом як соціологізм, що деякою мірою є продовженням і поглибленням історичного принципу юриспруденції. І саме в енциклопедії права ми можемо черпати ті головні, достовірні початки, для того щоб в подальшому досліджувати їх правову історію та говорити про їх позитивні та потрібні сьогоденню результати.

З-поміж прихильників історичного методу досить часто звучать думки про те що, розвиток будь-якого суспільного явища, необхідно співставляти та порівнювати в зв'язку з іншими сторонами суспільного життя, оскільки всі суспільні явища знаходяться між собою у взаємозв'язку та підпорядковуються певним загальним законам.

У такому ракурсі й створювалося поняття про суспільство, як основа всіх історичних соціальних явищ та як деякий особливий предмет вивчення. Саме для такого вивчення суспільних і правових явищ була створена соціологія, а в подальшому і соціологія права [210, с. 301]. Як слушно зауважував П. Новгородцев, “соціологія – це таємнича та дуже приваблива назва – притягувала до себе непосвячених, начебто вона вже містила в собі деякі дорогоцінні скарби думки” [210, с. 303].

Незважаючи на те, що соціологічне бачення правової матерії в енциклопедії права допускає різні філософські обґрунтування, у вітчизняному правознавстві така точка зору складалася як позитивістська. Необхідно звернути увагу на те що, як і всі позитивісти, прихильники соціологічного напрямку відхиляли можливість розумового пізнання сутності права, вважаючи, що юридична наука може сама встановлювати лише емпіричні зв'язки між правовими явищами [189, с. 247].

Саме з таких позицій соціологи намагалися встановити ті правові витоки, яких потребувала енциклопедія права. В центрі уваги соціологічного правознавства знаходилося вивчення правової динаміки.

Одним із видатних представників соціологічного напрямку в енциклопедії права був М. Коркунов. Він вважав, що головним змістом суспільного життя є зіткнення різних інтересів в політичній, економічній, юридичній та інших сферах

людського існування. Але для такого здійснення та розмежування інтересів вони, насамперед, повинні бути розділені [85, с. 113]. Із такого бачення вченого на правову основу знань витікає розуміння права, як засобу розмежування інтересів та забезпечення соціального порядку. Саме в розмежуванні інтересів, М. Коркунов вбачав основне завдання права, яке таким чином сприяє виникненню спеціалізації та диференціації в самій побудові та структурі енциклопедії права.

На нашу думку, одна із подібних рис, яка притаманна і енциклопедії права, і соціології права полягає в тому, що вони обидві намагалися під час свого виникнення, становлення та розвитку стати “наукою наук”, що розкривала б основи та підґрунтя правових і суспільних явищ.

Окрім того, подібність вказаних дисциплін полягає в їх змістовності, а саме в їх нормативній частині, яка проявляється і в правових, і в соціальних явища, процесах, подіях. Звичайно, юридична та соціологічна сфери – це дві сфери людського життя та існування, які доповнюють одна одну. Тобто, сфера права та суспільна сфера буття людини знаходяться в тісному взаємозв’язку, і тому енциклопедія права, як узагальнююча та системна правова наука, показує нам, яким чином нормативність включає в себе і юридичну сторону життя людини й соціологічну.

Звичайно, що не всі правові норми будуть містити в собі соціологічний підтекст, але переважна більшість із них прислуховуються до суспільного життя та його розвитку, й таким чином вдосконалюють свою правову структуру та побудову [111, с. 34].

Саме тому, на нашу думку, не можна вимагати від енциклопедії права, щоб вона виключала зі свого змісту соціологічне бачення правової матерії та ті, вимоги сучасного суспільного життя, які воно ставить до права або перед ним.

Один із філософських аспектів в енциклопедії права є аспект онтолого-правової проблематики, який пов’язаний із необхідністю пояснення того історичного факту, що стоїть поруч із безкінечною мінливістю окремих правових норм і відносин у праві [189, с. 645]. І в такому випадку, на нашу думку, в енциклопедії права існує дещо постійне та незмінне, яке переходить від однієї

історичної системи права до іншої, тобто деякі основоположні загально-правові принципи та сталі правові положення, яким в силу їх онтологічного укорінення в соціальній системі надається природно-правове значення.

Соціологічний напрям в енциклопедії права видається такими початками, які деякою мірою відхилені від живого організму права. Тому, і в енциклопедії права потрібно, на нашу думку, не перебувати під впливом різносторонніх правових бачень, а опиратися на власні, сталі, філософсько-моральні та філософсько-правові традиції, які в найкращих своїх зразках зорієнтовані на цілісне, органічне сприйняття правової дійсності суспільства [189, с. 647; 211, с. 103].

Так, наприклад, відомий правознавець та релігійний мислитель Е. Трубецький (будучи прихильником ідей Б. Чичеріна та В. Соловйова) намагався зрозуміти право як специфічне соціальне явище, яке має трансцендентну природу [111, с. 133]. На думку автора, право – є вираз зовнішньої свободи, яка надається та обмежується нормою. Тобто, вчений розглядав сутність права в енциклопедії через призму соціологічних норм, які дають змогу виникати та розвиватися праву.

Інший відомий вчений Б. Кістяківський (автор плюралістичної концепції права, прихильник синтетичних підходів у розвитку доктрини правової держави [208, с. 21]) вважав, що право потрібно вивчати з різних сторін, включаючи його соціологічний, психологічний, державно-організаційний (право як прояв порядку) та нормативний прояв [118, с. 64]. Тобто, відкидаючи односторонній підхід до вивчення права, автор під правом розумів складне багатоманітне та багатоаспектне явище, яке не можливо з'ясувати через призму одного визначення. Таке ж саме завдання ставить перед собою й енциклопедія права – об'єднати всі правові погляди та бачення на сутнісний елемент правознавства.

Якщо соціологічне та психологічне вивчення права призначене надавати наукові відомості про право, як про явище причинно-обумовленого характеру, то в енциклопедично-нормативному розумінні, на думку Б. Кістяківського, з'являються знання про право, як про явище телеологічного порядку, що

обумовлене трансцендентними цілями [118, с. 133]. На нашу думку, таке право уявляється як явище розумне та етично цінне, а тому, вчений вважав, що одні із трансцендентних цілей належать інтелектуальному усвідомленню, інші – сумлінню, або етичній свідомості.

Основне значення Б. Кістяківський надавав цілям етичним, визначаючи їх як свободу та справедливість [118, с. 157], але при цьому віддавав перевагу причинним відносинам, які зумовлюють розвиток суспільства. Саме тому автор вважав за необхідність розглядати такі соціальні явища з точки зору поняття справедливості та пов'язаного із ним поняття обов'язку. Тому, що про будь-яке суспільне явище можна судити лише з моральної точки зору, тобто із точки зору того чи задовольняє воно ідеї справедливості, чи ні.

Подібна думка, щодо сутності та значення права, але такого “права, яке не зводиться до одного виміру” [212, с. 68], пронизує вчення про право юриста, М. Алексєєва в його феноменологічній концепції права. Для того, щоб зрозуміти сутність поглядів на багатоманітну природу права, вважає М. Алексєєв, потрібно взагалі лишити фундамент визначень. На зміну визначень потрібно надати опис правової структури в її основних даностях. Феноменологічна структура права при цьому видається як єдністю деяких вимірів. Автор проводить паралель між правим виміром і подібним до нього виміром простору. Однак, при цьому вчений зазначає, що здійснити такий правовий вимір можна лише за рахунок певних основних даностей, які й визначатимуть його структуру.

М. Алексєєв розглядає право як явище, що має своє власне призначення, й яке виступає незалежним від того чи іншого конкретного правового змісту, від вираження певної політичної волі, від ідеологічних принципів або практики суспільних відносин, які склалися в державі. Теж саме стосується й призначення енциклопедії права, яка намагається стати сталою базовою правовою величиною, що включає в себе всі систематизовані та узагальнені державно-правові явища незалежно від часових та історичних рамок, теоретичних або філософських течій, соціологічних або порівняльних концепцій.

2.4. Значення та розвиток енциклопедії права для сучасної юридичної науки

Для ефективного виконання та реалізації права в суспільстві, в першу чергу потрібна наявність в нього високого ступеня правосвідомості та правової освіти. Звичайно без широкого інформаційного простору юридичної науки та правової діяльності досягнути такого рівня правосвідомості у громадян буде складно. Тому на допомогу може прийти універсальне базове філософсько-правове явище, як енциклопедія права.

Потрібно мати одну головну або домінуючу модель юридичного простору, в якій можуть накопичувати різносторонні погляди щодо юридичних явищ, які є нагальними для суспільства та актуальними для демократичної держави.

Традиційно під юридичною наукою ми розуміємо систему знань про об'єктивні властивості права і держави в їх понятійно-юридичному досягненні та виразі, а також про загальні та емпіричні закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права в їх структурному різноманітті [101, с. 5]. Юридична наука має складну внутрішню структуру, зазвичай в ній розрізняють: теоретико-історичні науки, галузеві юридичні науки, міжгалузеві юридичні науки, соціальні юридичні науки, що виникли на стику юридичних, технічних і гуманітарних наук, прикладні науки, що виникли на стику юридичних і суспільних наук, а також науки, що вивчають державу і право зарубіжних країн та міжнародне право [101, с. 6; 208, с. 19].

Тобто, правова наука має складну розгалужену систему, попри те залишає за собою цілісно-комплексний і водночас диференційований характер, що притаманно лише юриспруденції. Для енциклопедії права як науковій дисципліні актуальним є загальнотеоретичне завдання її розвитку, але водночас вона акцентує свою увагу не лише на загальнотеоретичному аспекті, а й на філософському.

З одного боку – це відокремлення від дисциплін, які є вихідними для неї, з іншого – інтеграція із загальною теорією права, теорією держави, філософією

права, тобто з тим базисом наукових дисциплін, які упродовж тривалого історичного часу довели свою ефективність у процесі проведення наукових досліджень [213, с. 25].

Звичайно, історично склалося так, що першими на теренах правознавства виникли галузеві науки, але теоретико-історичні науки, до яких і належить енциклопедія права, стали результатом вивчення закономірностей правової дійсності, теоретичним узагальненням державно-правових знань, які були отримані протягом історії [101, с. 7]. Таким чином, на історичному та теоретичному тлі, енциклопедія права була філософсько-правовим першоджерелом для утворення та розвитку такої юридичної науки, як теорія держави і права.

Вітчизняні дослідники енциклопедії права у розвитку сучасної юридичної науки розглядають її крізь призму історичного минулого, і вважають що вона не має ніякого позитиву для сьогодення в сфері права. Однак, на нашу думку, таке однобоке бачення слугуватиме у майбутньому певній обмеженості, провінційності та замкнутості сучасної юридичної науки та освіти.

За своєю сутністю енциклопедія права є результатом взаємозбагачення, взаємовпливу та навіть взаємозв'язку з іншими юридичними науками і дисциплінами. Таким чином, говорячи про взаємодію енциклопедії права з іншими юридичними науками, слід виходити з того, що така взаємодія носить двосторонній характер, має, так би мовити, прямий і зворотній зв'язок. Це формує та вдосконалює понятійний апарат, а також вибудовує нові закономірності у пізнанні державно-правових явищ для нинішньої юридичної думки або науки.

Енциклопедія права покликана відповідати на всі поставлені питання теорією держави і права, філософією права, звісно в певний історичний період часу, досліджувати найактуальніші державно-правові проблеми, а також висвітлювати нові досягнення державно-правової та філософської науки. Загалом існування енциклопедії права (незалежно від історичних рамок) в юридичній літературі це вагоме досягнення та систематизація правової термінології, що і є основним завданням енциклопедизму, а за своєю сутністю філософсько-правовою подією. Енциклопедія права втілює в собі змістовний, логічний і завершений

виклад правового матеріалу, ґрунтовне філософське підґрунтя, яке має продуманий підхід до структури та методів застосування правових категорій.

В юридичній науці все частіше з'являються (знову ж таки галузеві, так як і колись, енциклопедичні правові знання, які вибудовувалися із спеціальних сфер права) фундаментальні енциклопедичні видання, що присвячені, насамперед, приватним питанням, якоїсь однієї сфери правового життя (наприклад, Енциклопедія цивільного права України, в найближчому майбутньому з'являться енциклопедії кримінального права, конституційного, адміністративного права тощо [214, с. 185]).

Окрім цього, у складі науки енциклопедії права можна виділити на сьогоднішній день три важливі елементи: наукознавчий, методологічний та практичний. Наукознавчий елемент охоплює проблематику енциклопедії права, яка стосується її поняття, історії, предмета, структури, завдань та функцій, а також місця в системі юридичних наук сьогодення. Методологічний елемент зводиться, основним чином, до вивчення методології та аналізу енциклопедії права, а також розвитку методики проведення певних узагальнень та систематизації під час досліджень сутності і значення енциклопедії права щодо окремих філософсько-правових явищ. Прикладний елемент дозволяє розкрити особливості застосування методології вказаного аналізу на різних історичних рівнях, а також взяти те позитивне, що було і перенести на догму сучасного права [215, с. 12].

Взаємозв'язок енциклопедії права з іншими юридичними наука в системі юриспруденції пов'язаний, насамперед, із теоретико-пізнавальними функціями, що виконуються нею в системі правового пізнання [114, с. 134].

Співвідношення науки про право, тобто її загальна частина (енциклопедія права, загальна теорія права або філософія права) з наукою про мораль або етику має в своєму зв'язку специфічні моральні сили, які безпосередньо приймають участь в його розвитку та суттєвих якостей [65, с. 29-30].

Сучасне завдання, на нашу думку, для енциклопедії права полягає та постає перед нами в трьох позиціях. Перша точка зору розкриває завдання енциклопедії

права, як тлумачення права в широкому розумінні, але при цьому таке тлумачення безпосередньо слугує застосуванню права. Завдання тлумачення та енциклопедії права знаходяться у взаємній залежності. Друга позиція розкриває та формує зміст права у відповідну духовну, філософську форму, тобто в форму системи. І третє бачення полягає в з'ясуванні деякого посередництва в питанні про походження буття права та з'ясуванні його діяльності і різних його форм утворень в часі та просторі [65, с. 107-109].

Звичайно, що найцікавішою та найпрогресивнішою для формування змісту та виконання завдання енциклопедії права буде позиція, що стосуватиметься правової систематизації. Систематизована обробка юридичного матеріалу в енциклопедії права спрямована на те, щоб уявити її зміст з усіх сторін і в той же час спростити це уявлення за рахунок створення єдиного цілісного зв'язаного логічними поняттями та правилами організму, який розташовує свій правовий матеріал за рахунок близькості їх спільностей та за загальним або спеціальним їх змістом.

На нашу думку, така обробка правового знання в енциклопедії права у найголовніших своїх частинах повинна мати характер аналізу, але такого аналізу, який визнається діючим у трьох правових сферах, а саме: у відношенні фактичного складу, юридичних наслідків та взаємозв'язку обох вказаних початків в їх найпростіших елементах.

Але, ми також вважаємо, що не можливо обійтися й без логічного цілого юридичних понять та правил, за якими стоять реальні сили, від який залежить кінцева мета енциклопедії права – формування цілісного змісту та значення й цінності вказаних правових понять та правил.

Енциклопедія права ставить перед собою головну мету – досягнення та дослідження природи цих названих сил, ступінь участі кожного новоствореного правового явища в житті правознавства та умови, при яких отримують силу ті чи інші вказані правові поняття та правила. Тобто, енциклопедії права належить відкрити та науково обґрунтувати і встановити психологічний та історичний зв'язок сукупних явищ про право в їх причинах, наслідках та особливих

утвореннях.

Систематизація змісту енциклопедії права з'ясовує значення такого змісту і в той же час залежить від з'ясування цього змісту у відповідному значенні. З іншого боку таке розуміння пропонує чітке розуміння всього права в його цілісності, звичайно, чого не можна досягнути без його систематичної обробки. Енциклопедія права в своєму тлумаченні черпає важливу частину своїх допоміжних засобів із творів, які, в першу чергу, спрямовані на завдання систематизації.

Вказані потрібні позиції та поділ наукових завдань безпосередньо не стосується різниці, яка існує між енциклопедією права та юридичними спеціальними науками. Перша обіймає найзагальний результат наукових робіт, що відносяться, і до системного завдання, і до розуміння буття права. В той же час у сфері цих завдань безпосередньо утворюється внутрішній зв'язок, який існує між цими вказаними завданнями і позиціями.

Подальша наукова розробка енциклопедії права для сучасної юридичної науки має значення для її подальшого розвитку та вдосконалення. Цілісне вирішення питання про те, як перетворити енциклопедію права таким чином щоб, вона не дивлячи на зміни, які відбуваються у суспільному житті, постійно відповідала б своєму незмінному завданню, залежить від розуміння причин та наслідків існуючого права та права, яке створюється і реально існує з одного боку, та розуміння суспільних умов і тих суспільно-правових змін, що відбуваються в них, з іншого боку. Перше нам надає енциклопедія права (тобто теорія права), а друге сукупність спеціальних юридичних наук, які досліджують свій предмет (право) по частинам.

Завдання енциклопедії права з кожним історичним періодом ускладнюються, а суспільне правове життя все більше й більше стає систематизованим і упорядкованим, тобто цілісною системою та єдиним правовим організмом [107, с. 7].

Вчення про право більш загального, енциклопедичного характеру та змісту, яке переходить за межі права одного народу й даного часу має більшу природну

силу від вчень про право більш спеціальних та таких, які звернені виключно до конкретної системи даного права й тільки стосовно нього [65, с. 115].

В енциклопедії права містяться ті начала, якими завжди можуть користуватися й теоретичні й спеціальні юридичні науки сьогодення, якими може користуватися прогресивна правосвідомість, а також правова культура в майбутньому. Правове завдання юридичної науки нашого часу полягає в тому, щоб знову переглянути та переосмислити головні енциклопедичні принципи, об'єднати їх в цілісну логічну енциклопедичну систему, звільнити від сумнівів та попередити від виправлень та викривлень. Завдання енциклопедії права відносно сучасної юридичної науки – оберігати енциклопедичну правову основу від впливу дріб'язкової практики та односторонньої теорії, й при цьому не втрачати філософсько-моральну основу суспільства та юриспруденції в їх тісному взаємозв'язку.

Сучасне значення енциклопедії права для правознавства, полягає в тому, що вона не покликана містити в собі одноманітні і назавжди незмінні правові дані, які будуть базовими юридичними нормами; вона повинна становити сукупність філософсько-моральних і правових вимог, які були б відмінними для кожного народу або в певний час [111, с. 69]. Тому, для кожного народу та в кожному особливу епоху енциклопедія права повинна виконувати специфічне завдання – особливу сукупність конкретних правових і соціальних зобов'язань.

Звичайно, що з точки зору природного права, може бути виправданий не будь-який суспільний авторитет, який покликаний допомогти досягнути поставлених правових і соціальних зобов'язань в енциклопедії права. Але, на нашу думку, таким авторитетом може бути лише той, який працює та дійсно слугує суспільному благу в даний час, а також при певних історичних умовах є найбільш прийнятним для здійснення та реалізації права, як категорії правди та моралі, у суспільних відносинах.

Деякі вчені заперечують потребу сучасного існування енциклопедії права, але це – помилка. І вона полягає, передусім, в тому, що вони не вбачають та не помічають в ній змінний характер, за рахунок якого вона може пристосуватися до

конкретних вимог демократичного та правового, інформаційного суспільства, які в подальшому дозволять енциклопедичній науці існувати в сучасному правознавстві. Тут потрібно зауважити, що для енциклопедії права характерний позитивно мінливий, але стабільний характер і зміст, який протягом свого існування буде поповнюватися та вдосконалюватиметься правовими категоріями, поняттями, процесами та явищами. Минулі помилки вчених щодо енциклопедії права полягали в тому, що вони не усвідомлювали того умовного, змінного характеру специфіки досконалої енциклопедичної юридичної дисципліни [111, с. 66].

Першочерговим джерелам енциклопедії права завжди і при будь-яких історичних обставинах буде виступати наша правова свідомість, яка буде базуватися на загальнолюдських і філософських цінностях. Тому, зміст та значення правової дійсності в енциклопедії права буде зумовлюватися тими філософсько-моральними та неписаними правовими нормами, які містяться в глибині нашої свідомості та є її внутрішніми веліннями [111, с. 59].

Енциклопедія права показує нам всі категорії та процеси, явища та події в систематизованому, і навіть в хронологічному порядку для того, щоб в подальшому показати досконалий розвиток правової сфери. Вона надає нам критичний аналіз сталих, догматичних, універсальних енциклопедичних термінів для того, щоб у подальшому не зробити тих правових помилок, які можуть призвести до втрати моральних цінностей у праві. І в таких випадках, існування енциклопедії права покликане йти шляхом філософського удосконалення, тобто відігравати роль динамічного та розвинутого початку в правовому суспільстві та правовій історії, й виступати необхідною умовою правового прогресу.

Значення енциклопедії права для сучасної юридичної науки полягає також у взаємозв'язку з іншими правовими науками. Такі відносини між енциклопедією права та теорією права полягають в тому, що теорія визнає за енциклопедією вище духовне та філософське призначення, яке позначає загальний правовий і суспільний напрям діяльності правознавства, а також його кінцеву історичну мету. А тому, енциклопедія права повинна включати в свій зміст головні засади “здорової” філософії [117, с. 366].

Не потрібно забувати про те, що енциклопедична наука, з якої витікають правові знання практичним шляхом, має певне службове значення, і тому вона повинна бути арсеналом засобів для тих цілей, які вказуються моральною філософією для всіх інших юридичних наук [138, с. 101].

Сучасне правознавство ставить перед собою таке теоретичне завдання, із досягненням якого відбувалося б цілісне бачення концепції всього права, яке б могло об'єднати в собі життєві ідеї основних правових шкіл та напрямів. Таку точку зору підтримує й західноєвропейський вчений Г. Берман, який говорить: “що потрібно подолати ... оману відносно виключно політичної та аналітичної юриспруденції (позитивізму), або виключно філософської та моральної юриспруденції (теорія природного права), або виключно історичної та соціологічної чи економічної юриспруденції (історична школа, соціальна теорія права)” [189, с. 487; 216, с. 16-17]. Тобто потрібне таке правознавство, яке інтегрує всі три традиційні школи, і при цьому може виходити за їх межі, таку кінцеву мету й ставить перед собою енциклопедія права.

Саме такі кроки щодо досягнення цієї кінцевої мети енциклопедії права були ще зроблені в дореволюційний період (правова концепція В. Соловйова, школа відродження природного права, феноменологічна концепція права, плюралістична теорія права Б. Кістяківського, синтетична теорія права А. Яценко та інші) [118; 138; 212; 111; 205]. Характерною особливістю майже всіх теоретиків вказаних шкіл, на нашу думку, є спроби вийти за межі однієї доктрини використовуючи при цьому сильні сторони теорій, які між собою конкурують.

Тому завдання сучасної енциклопедії права полягає, насамперед, у тому, щоб продовжити пошук шляхів формування нового енциклопедичного правового розуміння, яке виникає на основі діалогів всіх філософсько-правових шкіл та напрямів в сьогоденній юриспруденції. Але при такому абстрактному та витонченому методі формування правового знання, правознавство повинно бути простим та легким у його застосування на практиці (тому енциклопедія права є зручним та вдалим помічником у вирішенні практичних завдань правознавства).

Вирішення такого завдання енциклопедією права націлене на осмислення

права як спільності, яка існує в різних формах, видах, тобто не потребує створення єдиної теорії права, яка б була корисною та потрібною на всі часи, і яка б знаходилася поза визначеними соціокультурними рамками.

Тобто, потрібно розуміти, що ніякі правові знання не є істиною в кінцевій його інстанції, тобто остаточним знанням. Ніяка відповідь не є погранично-останньою відповіддю. Відповідь, яка межує з реальністю, пробуджує нас до нового питання, і звичайно, відповідь на таке питання не буде останньою [217, с. 44].

На нашу думку, енциклопедія права повинна відігравати об'єднуючу роль відносно всіх інших юридичних наук. Саме таку єдність Г. Гегель позначав як тотальність [150, с. 6].

Головна ідея полягає в утвердженні рівноправності частин і цілого, які не редукуються один до одного і тому існують лише одночасно, вони взаємовідповідні, є умовами один одного і не можуть бути один без одного [150, с. 7]. І тому енциклопедія права, це універсальна наука, в основі якої знаходиться аналіз всіх без виключення державно-правових явищ у всезагальному масштабі. Головне при цьому – загальнотеоретичне осмислення правової реальності.

Пройшовши певний проміжок часу в своєму розвитку енциклопедія права рано чи пізно повинна була втратити свій “кредит”, але створене енциклопедією права юридичне міркування щодо правової матерії створило нові завдання юриспруденції та дало можливість вступити на шлях власного правового та філософського розмірковування.

Вказані особливості енциклопедії права, як фундаментальної, універсальної науки, відносно інших юридичних наук не применшує значення спеціальних юридичних дисциплін. Безперечно, в генетичному, функціональному системно-структурному відношенні окремі юридичні науки займають різне положення одна відносно одної. Проте в плані впливу та взаємозалежності між юридичними науками не може існувати розподілу на більш важливіші чи менш важливіші. Тільки взяті в повній сукупності, без будь-яких виключень, всі юридичні науки (зокрема, й енциклопедія права) в змозі вирішити завдання юридичного єдиного

праворозуміння в повному обсязі [218, с. 8].

“Процес накопичення та застосування знань як результат діяльності всього людства на протязі довготривалого часу повинен йти шляхом статистичного закону експоненціального зросту і не може бути призупиненим” [219, с. 51]. Енциклопедія права передбачає утворення процесу створення умов для виявлення, збереження та ефективного використання правових знань та інформації. Стратегія, яка направлена на представлення юридичних знань в потрібний час тим членам суспільства, яким ці відомості, знання необхідні, для того, щоб в першу чергу підняти рівень своєї професійної діяльності та ефективності діяльності всього суспільства.

Несистематизована правова інформація – це просто звичайні відомості. Тільки певним чином організовані відомості мають значення. Але в залежності від форми організації одна й та ж правова інформація може мати різний зміст [218, с. 10]. Для різних філософів, юристів, соціологів, політологів та для різних цілей одну й ту ж інформацію потрібно організовувати по-різному. Тому, енциклопедія права повинна містити в собі кардинальні методологічні установи за допомогою, яких створюються універсальні природно-правові знання сьогодення, але які обов’язково перевіряються на цінність моралі суспільства та часу.

Відмічені особливості енциклопедії права, як фундаментальної, універсальної науки, по відношенню до інших юридичних наук не применшує значення спеціальних юридичних дисциплін. Безперечно, в генетичному, функціональному системно-структурному відношенні окремі юридичні науки займають різне положення відносно одна одної. Проте в плані впливу та взаємозалежності одна від одної між юридичними науками не може існувати розподілу на більш важливіші чи менш важливіші. Тільки взяті в повній сукупності, без будь-яких виключень, всі юридичні науки (і енциклопедія права також) в змозі вирішити завдання юридичного єдиного право розуміння в повному обсязі.

Висновки до розділу 2

Підсумовую викладене у розділі можемо зробити декілька висновків.

1. Більшість теперішніх юридичних наук та дисциплін, таких як загальна теорія держави та права, філософія права, історія філософії права, історія політичних та правових вчень історично та методологічно були вироблені з енциклопедії права. В енциклопедичних межах вказані науки тривалий час розвивалися як наукові напрями досліджень, поява яких, насамперед, пов'язана із впровадженням відповідних методів у правову науку та практику. Також у результаті спеціалізації та диференціації наукового знання почався неминучий процес розподілу та виділення з енциклопедії права різних самостійних юридичних наук із своїм власним предметом та методами, об'єктами та принципами, функціями та завданнями. І, звичайно, як наслідок, перехід енциклопедії права в більш удосконалену форму як загальна теорія держави та права і філософія права, як базові, догматичні та ідеалістично сталі науки.

2. На відміну від інших юридичних наук, які об'єктом свого дослідження ставлять вивчення закономірностей виникнення, розвитку, функціонування держави та права, об'єктом енциклопедії права є право та держава, які вивчаються через призму філософсько-правових течій та у взаємодії з іншими філософськими та правовими об'єктами, на які вона безпосередньо впливає та, які чинять вплив на неї. Гносеологічною засадою енциклопедії права є енциклопедичний підхід до вивчення знань про державу та право в їх загальному значенні та систематизація цих знань через призму філософії права та філософських категорій.

3. Енциклопедію права потрібно розглядати в контексті філософії права, тому що це явище хоч і було тимчасове, але мало вагомий та фундаментальний внесок в історію розвитку сучасної філософії та теорії права і держави. Можна стверджувати, що фундаментом для виникнення такого правового явища, як "енциклопедія права" було не лише право як таке, а низка спеціальних правових наук та галузей, що в своїй сукупності й становлять досліджуваний предмет наукової праці.

Правове сьогодення рішуче відмовляється від можливостей відстоювати існування енциклопедії права як особливого надчутливого знання про те ж, чого нас навчають науки емпіричні. На нашу думку, енциклопедія права ще зберігає можливість на визнання її особливою самостійною наукою, як узагальнене знання, що має ті ж джерела, що й окремі спеціальні науки, але виступає універсальною природно-правовою категорією в процесі пізнання сутностей. Можна повною мірою стверджувати про те, що енциклопедія права як юридична наука повинна надати базовий логічно-структурний категоріальний апарат всього юридичного матеріалу, не залежно від будь-яких філософських поглядів або шкіл.

4. Тобто, тут йдеться про переорієнтацію первинних засад юридичних досліджень правової матерії. Тобто, ми лишаємо за енциклопедією права фундаментальне значення в отриманні правового знання. Що, таким чином, дасть змогу набути та з'ясувати всі потрібні правові явища, категорії, поняття, форми, види, інституції, для подальшого правового розуміння.

Що ж стосується завдання теорії права, яка може заперечити таке бачення змісту енциклопедії права (адже вони в багатьох питаннях за своєю сутністю збігаються), то ми визначаємо головну мету сучасного правознавства, а разом із цим й мету теорії права – шляхи пошуку формування нового, інтегрального типу праворозуміння, яке виникає на основі діалогів всіх філософсько-правових шкіл та течій в сучасній юриспруденції.

Енциклопедія права за своєю ідейністю повинна знаходитись в процесі постійного руху та розвитку, що загалом призводитиме до розвитку всієї науки права. Така практична значимість енциклопедії права дуже важлива для сьогодення тим, що вона надає, хоч і в короткому огляді, але основні положення права та держави, що, звичайно, дасть можливість не заглиблюючись познайомитися із сферою права, а також підняти рівень правової культури та правової свідомості кожного, хто бодай хоч трохи буде володіти мінімальними знаннями щодо правознавства.

5. Ми погоджуємося із думками багатьох юристів та вчених щодо існування енциклопедії права окремо від теорії держави та права, філософії права, соціології

право та порівняльного правознавства, що всі ці вказані науки та навчальні дисципліни є різнобарвними та кожна із них має свій предмет дослідження та свої власні завдання.

6. На нашу думку, вирішення питання про енциклопедію права не є лише питанням теоретичного характеру, дослідження енциклопедії права має й практичне значення для юриспруденції. Від того як ми розуміємо головні догматично-енциклопедичні відомості про право, залежить наше відношення до діючого, існуючого права. Дослідження та визнання існування енциклопедії права вимагає від нас критичного переосмислення правової сфери, а також дає можливість оцінити право з точки зору моралі та справедливості.

7. Глибока продуктивність принципів будь-якої науки знаходиться в основі її невидимого прогресу, але цей же прогрес на певному ступені свого розвитку призводить до спеціалізації, а спеціалізація в кінці свого розвитку загрожує, в свою чергу, знищити та придушити саму ж науку. Такий же самий перехід відбувся й з енциклопедією права, але із вказаного правила енциклопедія права знайшла два виключення у вигляді переходу до більш досконалої системи вчень про право, як загальної теорії держави і права та філософії права.

ВИСНОВКИ

Дисертаційне дослідження визначається сучасною постановкою проблеми, виявленням і дослідженням нових ідей та тенденцій стосовно розуміння енциклопедії права в системі юридичних наук. У роботі враховані існуючі розробки, що стосуються досліджуваної теми, піддано всесторонньому аналізу теоретичний та практичний матеріал, що стосується тематики дослідження. Це сприяло обґрунтуванню та вирішенню кола проблем, які мають важливе наукове і прикладне значення. У результаті автором сформульовано низку висновків, пропозицій та рекомендацій, що полягають у наступному.

1. Розглядаючи виникнення, формування та існування правової сфери в житті суспільства можна прослідкувати його наміри у об'єднанні правових знань. Таке систематизування правознавства могло відбуватися різними методологічними шляхами, але первинним та домінуючим виступив енциклопедичний. Наміри створити узагальнюючу науку про право існували протягом всього розвитку юриспруденції. І лише енциклопедія права серед всього хаотичного правового матеріалу знайшла можливість та методологічні конструкції в першу чергу для короткого та зосередженого ознайомлення із сферою правових явищ. Енциклопедія права – наука, що намагалася об'єднати весь правовий матеріал в одній загальній системі. Водночас, вона прагнула надати також й цілісні уявлення про спеціальні правові науки.

2. Окрім енциклопедії права в правовому узагальнюючому полі існувало ще декілька юридичних наук – головні серед яких, теорія права та філософія права. Енциклопедія права складає своєрідний комбінований не лише правовий, а й філософський конспект всіх галузей права, на відміну від теорії права, яка своїм завданням визначає – усвідомлення та урозуміння сутності всього права. Сучасний стан державно-правових явищ вивчаються значною кількістю гуманітарних наук, проте лише енциклопедія права та теорія держави і права мають юридичний характер. Безперечно, енциклопедія права є підготовчим предметом, оскільки має в своєму арсеналі готові, сталі висновки, що здобуті в

усіх інших юридичних науках. Але в цьому й є її головна перевага над всіма іншими спеціальними правовими знаннями.

3. До предмета енциклопедії права входить не тільки вивчення основних правових категорій, а й філософське бачення та осмислення юридичних процесів та подальших правових наслідків, які безпосередньо впливають на підсвідомість суспільства. В той же час енциклопедія права певною мірою не є самостійною наукою, але при цьому залишається загальною для всіх інших. І тут можна помітити її подібність з теорією держави і права. Наявність загального характеру енциклопедії права дає змогу їй створити філософсько-категоріальний апарат, яким і сьогодні може користуватися загальна теорія держави і права та інші юридичні науки. Енциклопедія права має також характер особливої галузі наукового знання, що надає перші відомості загального вчення про право та державу, як підготовча та пропедевтична наука. Водночас, це навчальна дисципліна і наука, в якій уперше було сформовано систематизоване, цілісне, універсальне та базове вчення про право.

4. Мета енциклопедія права полягає в теоретичному поверхневому об'єднанні значної кількості роздрібненого правового знання, яке обов'язково має характер цілісного системного явища з природними основами. Енциклопедія права виступає своєрідним вступом до юридичних наук та маючи філософське підґрунтя, пропонує нам домінуючі відомості, що перетворює на готові результати науки. Вона викладає знання всієї сфери права, на стільки на скільки це можливо у правознавстві, у вигляді систематизованих юридичних понять і категорій.

5. І філософія права і енциклопедія права є самостійними, самодостатніми науками, але в той же час є інтегрованими, тобто в них об'єднується та узагальнюється й їхня філософське буття і правова основа. Всі відомості та знання про енциклопедію права перебувають у нерозривному зв'язку з філософськими та світоглядними позиціями відповідної історичної епохи, що в свою чергу прямо впливає на формування загального змісту та послідовності узагальнень знань про право.

6. Необхідність існування енциклопедії права, як філософського синтезу сучасних правових вчень, повинна вимальовуватися із загального напрямку науки, яка роздібнюється на спеціальності, що вивчають приватні явища з метою з'ясування загальних енциклопедичних, універсальних законів утворення права. Звичайно, не на кожному етапі формування правової сфери та наукової філософії може утворюватися такий філософський синтез, але намагання критично переусвідомити існуючі вчення про право, а також з'ясовувати методи вивчення права є головним завданням енциклопедії права.

7. Потрібно вести та націлювати свій розум під час вивчення права методом від відомого до невідомого - основне методологічне призначення та завдання енциклопедії права. Потрібно починати вивчення із того, що наглядно та достовірно встановлено. Й лише поступово досліджувати невідоме, за яке потрібно бути відповідальним. Тобто потрібно відштовхуватися від ясного розуміння та усвідомлення вже дослідженого, а потім не втрачаючи такого чіткого усвідомлення та наявності всього цілісного знання, під час вивчення чогось конкретного. Такі знання збираються в єдину енциклопедичну матерію, проходять теоретичну стадію осмислення та систематизуються спочатку самою державою (отже і усіма юристами, вченими та філософами). Звичайно, що ознайомлення із вказаними початками стосовно права відбувається під впливом філософських ідей природного права, і за вдяки цьому вони переходять із історичних рамок до теоретичного, а в деякій мірі й до абстрактного викладу правового матеріалу.

8. Завдання юридичної енциклопедії розуміється різними правовими авторами минулого по-різному. Енциклопедія повинна розкрити "всезагальне внутрішнє поняття права" (Карл Пюттер), пред'явити "переведений в поняття цілісний організм" науки (Фридлендер), дати органічно розібраний вигляд науки права і її частин (Варнкениг), встановити верховні початки права і, виходячи із них, з'ясувати як зв'язок окремих галузей права, так і суттєві основні витoki всіх головних матерій, або предметів науки, розглянути і зрозуміти їх як єдину систему, або як емпіричний організм (Вальтер).

9. Предметом енциклопедії права є загальне вчення про право, тобто це розкриття тих основних ідей правознавства, які пронизують всі спеціальні юридичні дисципліни і отримують у них (юридичних дисциплінах) детальний розвиток, який можна застосовувати до особливостей їх приватного об'єкта, а також з тої точки зору, з якої він розглядається. До складу загального вчення про право входять: встановлення цілісного та повноцінного поняття про право, з'ясування взаємовідносин між правом та мораллю, поділ права на окремі види, форми створення права, встановлення процесу здійснення дії права в правилах поведінки людей та способів вивчення історичного розвитку права. Отже, вище зазначений перелік складу вчення про право дає нам можливість послідовно познайомитися із правом в цілому, як із загальним об'єктом всіх юридичних наук, вказує на ті риси, на яких тримається спеціалізація юридичних дисциплін, і на кінець, розкриває своєрідність різних прийомів розробки та дослідження права.

Звичайно право нерозривно пов'язане із державою: держава складає безпосередню сферу для розвитку права. Державна організація в свою чергу регулюється правовими формами. Висновок: внаслідок нерозривного зв'язку між правом та державою, за загальним вченням про право невід'ємним в енциклопедії права є загальне вчення про державу. До складу загального вчення про державу входять: визначення конституційних елементів державного життя, з'ясування функцій та визначення органів державної влади, класифікація держав, а також питання про взаємовідносини між державою та правом.

10. При сьгоднішніх умовах існування суспільства, права, держави проблема праворозуміння, як і проблема моральності, і проблема релігії завжди залишатиметься важливою та вічно цікавою. І вирішувати таку правову проблематику праворозуміння потрібно більш вільно та простіше, а ніж це було до цього часу. Не потрібно ставити цінність своїх зусиль у вирішенні правової проблематики тільки в залежності від успіху таких пошуків. Під час дослідження енциклопедії права потрібно завчасно визнати випадковість таких її характеристик, якщо вони з'ясувалися в дійсності, і тому потрібно шукати важливе та суттєве, при цьому не втрачати ту цілісність та різносторонність

бачення, яка формувалася різними філософськими поглядами та течіями. Ми повинні, ширше та вільніше досліджувати та з'ясовувати для себе та інших природу енциклопедії права, як суспільно-правового явища, і не лише як формально-логічну хронологічну чи алфавітну систему права.

11. На підставі сказаного вище ми прийшли до таких висновків, що енциклопедія права передуює виникненню таких навчальних дисциплін, як теорія держави та права, частково соціології права та порівняльному правознавству. І кожна із названих навчальних дисциплін містять в собі, в повній мірі або частково, певну догматичну енциклопедичну частину правового знання. Але тут потрібно помітити, що одні із них сприймають цю певну істинну сторону теоретичної частину як повноцінну цілісну правову істину, а інші – лише певну правову частину за все цілісне вчення про право. Наші наукові погляди на енциклопедію права містять нові морально-філософські пошуки сучасного правознавства.

ЗАТВЕРДЖУЮ
 Ректор Львівського державного
 університету внутрішніх справ
 кандидат юридичних наук, доцент
 полковник міліції

О.К. Марін

АКТ

« 02 » 12 2010 р.

м. Львів

№ 76

Про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Савайди О.І. «Енциклопедія права в системі юридичних наук»
 у навчальний процес

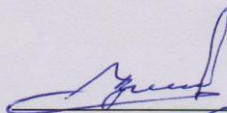
ПІДСТАВА: наказ ректора Львівського державного університету
 внутрішніх справ № 290 від 27.10.2009 р.

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження
 позитивного досвіду роботи у складі:

- голови: першого проректора з навчальної та методичної роботи
 доктора юридичних наук, професора Грищука В.К.;
- секретаря: підполковника міліції, начальника відділу організації
 наукової роботи, кандидата юридичних наук Балинської О.М.
- члена комісії: підполковника міліції, начальника навчально-методичного
 центру Строцького Р.Є.
- у присутності: професора кафедри теорії та історії держави і права
 Львівського державного університету внутрішніх справ,
 доктора юридичних наук, професора Сливки С.С.;
- викладача кафедри теорії та історії держави і права
 Львівського державного університету внутрішніх справ,
 майора міліції Савайди О.І.

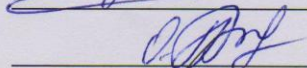
Комісія відповідно до наказу по університету № 290 від 27 жовтня 2009 р. розглянула й узагальнила матеріали дисертаційного дослідження викладача кафедри теорії та історії держави і права, майора міліції Савайди Олени Іванівни «Енциклопедія права в системі юридичних наук» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права. На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані на розгляд матеріали заслуговують на схвалення та запровадження для використання у навчальному процесі, зокрема при викладанні навчальних дисциплін «Філософія права», «Теорія держави і права», «Юридична деонтологія», «Порівняльне правознавство», «Соціологія права», а також для здійснення подальших наукових досліджень із зазначеної проблематики.

Голова комісії

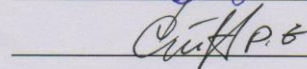
В.К. Гришук

Секретар комісії

О.М. Балинська

Член комісії

Р.Є. Строцький

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Трошин Д. М. Методологічні проблеми сучасної науки / Д. М. Трошин – М. : Вища школа, 1966. – 168 с.
2. Кофанов Л. Л. Возникновение и развитие римского права в VIII – III вв. до н.э. / Л. Л. Кофанов – М. : Статут, 2006. – 547 с. – (РАН Институт всеобщей истории и др.).
3. Законы XII таблиц. Институции Гая / [пер. Ф. Дыдынского]. – М. : Зерцало, 1997. – 608 с. – (Дигесты Юстиана) (Серия “Памятники римского права”).
4. Неволин К. А. История российских гражданских законов / К. А. Неволин – СПб. : Типография императорской академии наук, 1851. – Т.1. – 455 с.
5. Косарев А. И. Римское частное право : Учебник для вузов / А. И. Косарев – М. : Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – 254 с.
6. Хутиз М. Х. Римське приватне право / М. Х. Хутиз ; [від. ред. С. А. Чібіряєв]. – М. : Біліна, 1994. – 186 с.
7. Гранат Н. Л. Источники права / Н. Л. Гранат // Юрист. – 1998. – № 9. – С. 12– 17.
8. Муромцев Г. И. Источники права (теоретические аспекты проблемы) / Г. И. Муромцев // Правоведение. – 1992. – № 2. – С. 34 – 41.
9. Сенякин И. Н. Специализация и унификация российского законодательства. Проблемы теории и практики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теория и истории государства и права; история политических и правовых учений” / И. Н. Сенякин – Саратов, 1993. – 32 с.
10. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права / Г. Ф. Шершеневич – М. : Издание Бр. Башмаковых, 1910. – Вып. 1. – 136 с.
11. Грациан Иоанн. Согласование несогласных канонов. (Декрет) / [пер. и прим. Н. Ф. Усков] // Антология мировой правовой мысли : в 5 т. [рук. проекта Г. Ю. Семигин]. – М. : Мысль, 1999. – Т. 2. – Европа V-XVII вв. / [отв. ред., авт. предисл. Н. А. Крашенинникова]. - 1999. – 829 с.
12. Суворов Н. С. Учебник церковного права / Суворов Николай Семенович. –

- М., 1913. – 153 с.
13. Краткий курс церковного права православной церкви. Вып. 1 / И. С. Бердников – [2-е изд., перераб. и доп.] – Казань : Типо-лит. Имп. ун-та, 1903. – 356 с.
 14. Шершеневич Г. Ф. Учебник гражданского права / Г. Ф. Шершеневич. – М. : Спарк, 1995. – 324 с.
 15. Очерки теории Российского законодательства. Монография / [под ред. : Сенякин И. Н.]. – Волгоград : Волгоград. науч. изд-во, 2009. – 248 с.
 16. Тарановский Ф. В. История русского права / Ф. В. Тарановский. – М. : Зерцало, 2004. – 242 с.
 17. Бачинін В. О. Філософія права і правопорушення / В. О. Бачинін. – Харків : Фоліо, 1999. – 607 с.
 18. Чуваков О. А. Кримінальне право в Україні (1917-1922 рр.) : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Чуваков Олег Анатолійович. – Х., 2003. – 202 с.
 19. Братасюк В. М. Інтелектуальний консенсус епохи і розвиток правового мислення / В. М. Братасюк // Проблеми філософії права. – Т. 1. – 2003. – С. 116 – 122.
 20. Братасюк В. М. Подолання крайнощів юридичного догматизму як гносеологічна передумова творення правового закону / В. М. Братасюк // Актуальні проблеми правознавства. Наук. зб. ЮІ ТАНГ. – Вип. 2. – Тернопіль, 2001. – С. 52 – 56.
 21. Микешина Л. А. Философия познания. Полемические главы / Л. А. Микешина. – М. : Прогресс - Традиция, 2002. – 624 с.
 22. Черняк В. С. Нормы научности и ценности культуры / В. С. Черняк // Ценностные аспекты развития науки. [Отв. ред. Н.С. Злобин, В. Ж. Келле]. – М. : Наука, 1990. – С. 182 – 196.
 23. Яйленко Е. В. Итальянское Возрождение / Е. В. Яйленко. – М. : ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2005. – 128 с. – (Художественные направления и стили).

- 24.Верещагина Н. В. Украинская и зарубежная культура: в 2 ч. / Н. В. Верещагина. – О. : Чорномор'я, 2005. – Ч. 2. – 2005. – 235 с.
- 25.Філософія права: навч. посіб. / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заінчковський та ін.; [за заг. ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля]. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.
- 26.Мироненко О. М. Исторична школа права / О. М. Мироненко. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 1999. – [Вип. 10.]. – 427 с. – (в кн. : Правова держава: Ювілейний щорічник наук. праць).
- 27.Дамирли М. А. Римская юриспруденция и историческое мышление римских юристов / М. А. Дамирли // Актуальні проблеми держави і права. Зб. наук. праць. – Одеса : Юридична література, 2004. – Вип. 23. – С. 49 – 56.
- 28.Новгородцев П. И. Историческая школа юристов / П. И. Новгородцев. – СПб. : Лань, 1999. – 192 с.
- 29.Тищик Б. Й. Історія держави і права зарубіжних країн. (Середні віки та ранній новий час) : Навч. посібн. / [за ред. проф. Б. Й. Тищик]. – Львів : Світ, 2006. – 696 с.
- 30.Марк Блок. Феодальне суспільство / Марк Блок ; [пер. з фр. В. Шовкуна]. – К. : Вид. дім «Всесвіт», 2001. – 528 с. – Бібліогр. : 477 – 506 с.
- 31.Исаев И. А. История политических и правовых учений России: Хрестоматія / И. А. Исаев, Н. М. Золотухина. – М. : Юристъ, 2004. – 445 с.
- 32.Погребняк С. П. Втілення принципів права в юридичних актах / С. П. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 2. – С. 21 – 32.
- 33.Коломийцев В. Ф. Методология истории (от источника к исследованию) / В. Ф. Коломийцев. – М. : РОССПЭН, 2001. – 192 с.
- 34.Юркевич Памфіл. Історія філософії. Філософія права. Філософський щоденник / Памфіл Юркевич. – Київ : Редакція журналу "Український Світ", 2000. – 756 с. – (Видання друге).
- 35.Філософія. Посібник для студентів вищих навчальних закладів / [Є. М. Причепій, А. М. Черній, В. Д. Гвоздецький, Л. А. Чекаль]. – Київ :

- Видавничий центр "Академія", 2001. – 576 с.
36. Філософія: Навчальний посібник / Губерський Л. В., Надольний І. Ф., Андрущенко В. П. та ін. ; за ред. І. Ф. Надольного ; [3-те вид., стер]. – К. : Вікар, 2003. – 457 с. – (Вища освіта ХХІ століття).
37. Петрушенко В. Л. Філософія. Навч. посібник для вузів / В. Л. Петрушенко ; [2-ге вид., виправ. і перер.]. – К. – Львів : «Каравела», «Новий світ», 2002. – 544 с.
38. Кузнєцов Э. В. Философия права в русском дореволюционном правоведении / Э. В. Кузнєцов // Правоведение. – 1984. – № 2. – С. 61 – 66.
39. Сливка С. С. Філософія права. Навч. Посіб. / Петро Дмитрович Біленчук, Степан Степанович Сливка, Віктор Демидович Гвоздецький – Київ : Атіка, 1999. – 208 с.
40. Философский век. Альманах / [отв. редакторы Т. В. Артемьева и М. П. Микешин]. – СПб. : Санкт - Петербургский Центр истории идей, 1998. – 393 с. – (Вып. 3: «Христиан Вольф и русское вольфианство»).
41. Рулан Н. А. Историческое введение в право / Н. А. Рулан. – М. : NOTA BENE, 2005. – 675 с.
42. Баймуратов М. А. Международное публичное право : учебник / М. А. Баймуратов. – Х. : Одиссей, 2007. – 704 с. – (Изд. второе, перераб. и доп.).
43. Антологія української юридичної думки: в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшечунко (голова) [та ін.]. – К. : Видавничий Дім Юридична книга, 2002. – Том 1. Загальна теорія держави та права, філософія та енциклопедія права / [упорядники: Бабкін В. Д., Усенко І. Б., Пархоменко Н. М.; відп. ред. В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко]. – 2002. – 568 с.
44. Баскин Ю. Я. Проблема свободы в философии права Христиана Томазия / Ю. Я. Баскин // Правоведение. – 1999. – № 2. – С. 34 – 38.
45. Томсинов В. А. Правовая мысль русской послереволюционной эмиграции. Статья четвертая. (Продолжение) // Законодательство. – 2002. – № 3. – С. 84 – 88.

46. Большой энциклопедический словарь Брокгауза Ф. А., Ефрона И. А. [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.cultinfo.ru/fulltext/1/001/007/121/.htm>
47. Омельченко О. А. Всеобщая история государства и права : в 2-х т. / О. А. Омельченко ; [отв. ред.: Сальников В. П., (сост.) Сандулов Ю. А.]. – Санкт-Петербург : Лань, 1999. – 192 с. – (Историческая школа юристов).
48. Кант И. Критика практического разума / И. Кант. – Київ : Юніверс, 2004. – 240 с.
49. Бобошко Н. М. Філософія історії Ф. В. Й. Шеллінга : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.05. “Історія філософії” / Н. М. Бобошко. – К., 2005. – 20 с.
50. Шеллинг Ф. А. Естественное право или Философия права / Ф. А. Шеллинг [пер. под ред. Капустин М.]. – М. : Тип. В. Грачева и Ко, К. Солдатенков и Н. Щепкин, 1862. – 526 с.
51. Гегель Г. В. Лекции по истории философии : в 3 кн. / Г. В. Гегель ; [3-е изд.]. – СПб. : Наука, 2001. – (Слово о сущем). Кн. 3. – 2001. – 41 л.
52. Філософія : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. П. Щерба, В. К. Щедрін, О. А. Заглада ; [за заг. ред. С. П. Щерби]. – К. : МАУП, 2004. – 216 с. – Бібліогр. : 208 – 213 с.
53. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень / Ф. П. Шульженко, Т. Г. Андрусак . – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 304 с. – (Вчення про державу і право в західній Європі кінця XVIII — початку XIX ст.).
54. История философии права / [под ред. Керимова Д. А.]. – СПб. : Санкт-Петербургский университет МВД России, 1998. – 638 с.
55. Тарановський Ф. В. Енциклопедія права. / Ф. В. Тарановський. – [3-е изд.]. – СПб. : Лань, 2001. – 560 с.
56. Караульна Н. В. Духовність: сфера сутності чи існування людини? / Наталя Вікторівна Караульна // Вісник НАН України. – 2002. – № 11. – С. 18 – 22.
57. Графский В. Г. В сеобщая история права и государства : Учебник для вузов / В. Г. Графский . – М. : Норма, 2007. – 752 с.

- 58.Мащенко С. Т. Основні проблеми в історії української філософії [Навч. посібник] / С. Т. Мащенко. – Чернігів : Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т.Г.Шевченка, 2002. – 258 с.
- 59.Канке В. А. Основы философии. Учебник / Виктор Андреевич Канке. – М. : Логос, 2008. – 288 с.
- 60.Городяненко В. Г. Соціологія : Посібник для студентів вищих навчальних закладів / В. Г. Городяненко. – К. : “Академія”, 1999. – 378 с.
- 61.Конт О. Дух позитивної філософії (Слово про позитивне мислення) / О. Конт. – Ростов-н / Д : Феникс, 2003. – 256 с.
- 62.Муромцев С. А. Определение и основное разделение права / С. А. Муромцев. – М. : Издательство Мамонтова А. И., 1879. – 240 с.
- 63.Десницкий С. Е. Слово о прямом и ближнем способе к научению юриспруденции / Семён Ефимович Десницкий. – М. : Императорский Московский университет, 1768. – 115 с.
- 64.Гайдулін О. О. Основні поняття загальної теорії права : Монографія / О. О. Гайдулін. – К. : ППП, 2003. – 75 с.
- 65.Меркель А. Юридическая энциклопедия / [под ред. Грибовский В. М.; пер.: Зейдель Ф. К.]. / Адольф Меркель – С.-Пб. : Издание Юридич. книжного магазина Н. К. Мартынов, 1902. – 264 с.
- 66.Введение в науку права (краткий курс правоведения) / [перевод с нем. Колер И., Гольденберг В. А.; под ред. Платонов С.Ф.]. – С.-Пб. : Вестн. права, 1904. – 265 с.
- 67.Ильин И. А. Теория государства и права / Иван Александрович Ильин. – [издание 2-е, дополненное (под редакцией и с биографическим очерком В. А. Томсинова)]. – Москва : Зерцало, 2003. – 400 с.
- 68.Хвостов В. М. Общая теория права. Элементарный очерк / В. М. Хвостов. – СПб., 1911. – 58 с.
- 69.Ситар І. М. Онтологічні функції права: монографія / Ігор Михайлович Ситар. – Львів : Львду. – 2009. – 240 с .
- 70.История философии: Энциклопедия / [Грицанов А. А., Можейко М. А.,

- Румянцева Т. Г., Мерцалова А. И.]. – Мн. : Интерпрессервис; Книжный дом, 2002. – 1376 с.
- 71.Нерсесянц В. С. Сравнительное правоведение в системе юриспруденции / В. С. Нерсесянц // Государство и право. – 2001. – № 6. – С. 5 –15.
- 72.Історія Київського університету. / Відповід. редактор проф. О.З. Жмудський.- Х. : Видавництво Київського університету, 1959. – 631с.
- 73.Бабкін В. Д. Нарис історії розвитку загальної теорії держави та права, філософії та енциклопедії права / В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко. – [Антологія української юридичної думки]. – Т.1. – К. : Вид. дім “Юридична книга”, 2002. – 568 с.
- 74.Редкин П. Г. Из лекции по истории философии права в связи с историей философии вообще / Петр Григорович Редкин. – [Вып. 1–7]. – СПб. : Типогр. М. М. Стасюлевича, 1890. – –Т.3. – 1889. – 475 с.
- 75.Кузнецов Э.В. Энциклопедия права: Из истории русской правовой мысли / Э.В. Кузнецов. // Правоведение. – 1981г. – № 5. – С. 56 – 62.
- 76.Котельников А. М. Философия права как самостоятельный предмет юридического факультета / А. М. Котельников. – М. : Наблюдатель, 1893. – 178 с.
- 77.Кузнецов Э. В. Философия права в России. / Э. В. Кузнецов ; [Всуп. ст. Д.А. Керимов]. – М. : Юрид. литер., 1989. – 205 с.
- 78.Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол. : Шемшученко Ю. С. та ін.]. – К. : “Укр. енцикл.”, 1998. – –Т. 2. Д - Й. – 1999. – 744 с.
- 79.Всемирная энциклопедия: Философия / [глав. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов]. – М. : АСТ, Мн. : Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.
- 80.Советский энциклопедический словарь / [глав. ред. С. М. Ковалев]. – М. : “Советская энциклопедия”, 1979. – 1600 с. с илл.
- 81.Мироненко О. М. Права і свободи людини у творах французьких просвітителів і утопістів XVIII ст. / О. М. Мироненко. – К., 1995. – 181 с.
- 82.Якушева Г. В. Книга, у которой не будет конца. История

- энциклопедического жанра // Книжное дело. – 1993. – № 4. – С. 78 – 83.
83. Ежегодник Большой советской энциклопедии. – 1990. Вып. 34. [гл. ред. В. Г. Панов]. – М. : «Сов. энциклопедия», 1990. – 556 с.
84. Новая Российская энциклопедия: в 12 т. / редкол. : А. Д. Некипелов, В. И. Данилов-Данильян и др. – М. : ООО «Издательство “Энциклопедия”». – Т. 12. – 2007. – 480 с. : ил.
85. Коркунов М. М. Лекції по загальній теорії права / М. М. Коркунов. – [9 – те видання, без змін]. – СПб. : Видавництво юридичного книжкового магазину М. К. Мартинова, комісiонера державної типографії, 1914. – 360 с.
86. Сливка С.С. Філософія права : [Навчальний посібник] / Степан Степанович Сливка / Львів : ЛьвДУВС, 2010. – 264 с.
87. Жилин А. А. Учебник государственного права (пособие к лекциям) / А. А. Жилин. – Петроград : Типография Вольфа, 1916. – Часть 1. Общее учение о государстве – 429 с.
88. Ренненкампф Н. К. Юридическая энциклопедия / Н. К. Ренненкампф. – Киев : Товарищество печатного дела и торговли П. П. Кушнерев и Ко, 1889. – 294 с.
89. Гредескул Н. А. Энциклопедия права / Н. А. Гредескул. – СПб. : Изд. Кассы взаимопомощи СПб. политехн. Института, 1908. – 367 с.
90. Тягай Д. М. Подробный конспект по энциклопедии права составленный применительно к программе Универ. Св. Владимира / Тягай Д. М. – К. : Типогр. Прогрес, 1907. – 21 с.
91. Сердюк О. В. Типологія підходів у методології сучасного правознавства / О. В. Сердюк // Форум права. – 2008. – № 3. – С. 458 – 463 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2008-3/08savmsp.pdf>.
92. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права / Г. Ф. Шершеневич. – [Вып. 4.]. – М. : Изд. Бр. Башмаковых, 1914. – 804 с.
93. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М. : Наука, 1990. – 739 с.
94. Ehrlich E. The fundamental principles of the sociology of Law / E. Ehrlich. –

- Н. У., 1962. – 228 р.
95. Жилин А. А. Исторические начала английского государственного права как фундамент нового конституционного государства / Жилин А. А. – К. : Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1906. – 19 с.
96. Пахман С. В. О современном движении в науке права / С. В. Пахман. – СПб., 1882. – 142 с.
97. Палиенко Н. И. Учение о существе права и правовой связанности государства / Палиенко Н. И. – Харьков : Тип. и лит. М. Зильберберг и синовья, 1908. – 204 с.
98. Керімов Д. А. Методологія права : Предмет, функції, проблеми філософії права / Керімов Д. А. – [4 – те видання]. – М. : Видавн-во СДУ, 2008. – 521 с.
99. Коркунов М. М. Сборник статей / М. М. Коркунов. – СПб., 1898. – 525 с.
100. Екимов А. И. Коркунов Н. М. о нем / А. И. Екимов. – М. : Юрид. Лит., 1983. – 96 с.
101. Скакун О. Ф. Теорія держави та права: Підручник / Ольга Федорівна Скакун. – [пер. з рос.]. – Харків : Консул, 2001. – 656 с.
102. Дмитрієнко І. В. Актуальні підходи до ідентифікації, вивчення та визначення сучасної української правової культури, її методології та поліфакторної взаємодії / І. В. Дмитрієнко // Форум права. – 2008. – № 2. – С. 95 – 102 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2008-2/08divtpv.pdf>.
103. Кельман М. С. Загальна теорія держави та права: Підручник / Михайло Степанович Кельман, Олександр Григорович Мурашин, Наталя Михайлівна Хома. – Львів : Новий Світ – 2000, 2003. – 584 с.
104. Правовая мысль русской послереволюционной эмиграции. Статья 6. Часть 2. Федор Васильевич Тарановский : судьба и творчество // Законодательство. – 2003. – № 5. – С. 87 – 91.
105. Тарановський Ф. В. Предмет и задача внешней истории права / Фёдор Васильевич Тарановський // Записки Русского Научного института в

- Белграде. – 1930. – Вып. 1. – С. 80 – 88.
106. Иеринг. Дух римского права / Иеринг. – СПб., 1875. – Т. 1. – 119 с.
107. Гредескул Н. А. К учению об осуществлении права / Гредескул Н. А. – Харьков : Типогр. Адольфа Даре, 1900. – 235 с.
108. Ковалевский М. М. Историко-сравнительный метод в юриспруденции / Максим Максимович Ковалевский. – М., 1880. – 341 с.
109. Тарановський Ф. В. Юридический метод в государственной науке / Тарановський Фёдор Васильевич – Варшава, 1094. – 169 с.
110. Спицнадель В. Н. Основы системного анализа: учебное пособие / Спицнадель В. Н. – С.-Пб. : Издательский дом "Бизнес-пресса", 2000. – 326 с.
111. Трубецкой Е. Н. Энциклопедия права / Е. Н. Трубецкой ; [Оформление обложки С. Шапиро, А. Олексенко]. – СПб. : Издательство Лань, 1999. – 224 с.
112. Гревцов Ю. І. Енциклопедія права. Навчальний посібник / Ю. І. Гревцов, І. Ю. Козли хін. – СПб. : Видавничий дім С.-Петербур. держ. ун-ту, видав. юрид. факультету С.-Петербур. держ. ун-ту., 2008. – 772 с.
113. Алексеев С. С. Право : Азбука - Теория - Философия. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 470 с.
114. Савчук С. В. Юридична соціологія: предмет та місце в системі юридичних наук / Сергій Вікторович Савчук. – Чернівці : Рута, 2003. – 240 с.
115. Анохина В. В. Пропедевтика. Исторические типы классической философии. – Мн. : БГУ, 2005. – 231 с.
116. Філософія права. Хрестоматія : Навчальний посібник для студентів вищих навч. закладів / [під ред. М. І. Панова, уклад. : Панов М. І., Бачинін В. А, Святоцький А. Д.]. – К. : Видавн. Дім Ін Юре, 2002. – 692 с.
117. Нерсисянц В. С. Философия права. Учебник для вузов / В. С. Нерсисянц. – М. : Издательство НОРМА, 2000. – 652 с.
118. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии

- социальных наук и общей теории права / Богдан Александрович Кистяковский. – М. : М. и С. Сабашниковы, 1916. – 704 с.
119. Бігун В. С. Густав Радбрух видатний німецький філософ права / Вячеслав Степанович Бігун. – Проблеми філософії права. – 2004. – Том II. – С. 33 – 48.
120. Радбрух Г. Философия права / Густав Радбрух ; [пер. с нем. и предисл. Ю. М. Юмашева]. – М. : “Международные отношения”, 2004. – 240 с.
121. Радбрух Густав. Законне неправо та надзаконне право // Проблеми філософії права. – 2004. – Т. II. – С. 83 – 94.
122. Сучасна правова енциклопедія [за заг. ред. О. В. Зайчука]. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 384 с.
123. Мельник В. В. Історико-філософська інтерпретація ідеї трансцендентного : методологічні підходи та експлікації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.05 “Історія філософії” / В. В. Мельник. – Дніпропетровськ, 2006. – 18 с.
124. Юридична енциклопедія в 6 т. / [редкол. : Шемшученко Ю. С. та ін.] – К. : “Укр. енцикл.”, 1998. – Т.6: Т-Я. – 1999. – 744 с.
125. Штаммлер Р. Сущность и задачи права и правоведения / Р. Штаммлер; [перевод с нем. и предисл.: Краснокутский В. А.]. – М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1908. – 164 с.
126. Юрчук В. С. Философия права : курс лекций. Учебный курс (учебно-методический комплекс) / В. С. Юрчук. – М. : Центр дистанционных образовательных технологий МИЭМП, 2008. – 357 с.
127. Кресін О. В. Видатні компаративісти : Творчий шлях, ідеї, праці / Олександр Веніамінович Кресін. – К. : Логос, 2007. – 144 с.
128. История политических и правовых учений. Учебник для вузов. [под общ. ред. В. С. Нерсисянца]. – М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА·М, 1998. – 736 с.
129. Філософія права : Навч. посіб. / [О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заінчковський та ін.] ; за заг. ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. –

- К. : Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.
130. Гегель Г. Основи філософії права / Г. Гегель. – К. : Юніверс, 2000. – 171 с.
131. Тимошенко В. І. Розвиток теорії держави в політико – правовій думці України і Росії (кінець XIX – початок XX ст.). Монографія / В. І. Тимошенко. – К. : Інститут держави і права ім. Корецького НАН України, 2004. – 358 с.
132. Пунченко О. П. Основи філософії : Курс лекцій / О. П. Пунченко, В. А. Стокяло. – Одеса : УДАЗ, 2000. – Ч. 1. – 176 с.
133. Шашкова Л. О. Гуманітарне пізнання : єдність історії та методології // Філософські проблеми гуманітарних наук. – 2005. – № 4. – С. 68 –73.
134. История и методология науки : Феномен специализированного познания : Учебное пособие / [под ред. Б. И. Липского]. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2004. – 438 с.
135. Ренненкампф Н. Юридическая энциклопедия Аренса и естественное право или философия права Шиллинга / Н. Ренненкампф. – [Перев. с нем., 1862 г.] // Юридический вестник. Издание Московского Юридического Общества. – М. : Тип. А. И. Мамонтова и Ко, 1862. – № 29. – С. 62 – 77.
136. Палієнко М. І. Предмет і завдання енциклопедії права та ідея права / М. І. Палієнко // Академічна юридична думка. – К. : Ін Юре, 1998. –
137. Гладунський В. Н. Логіка : Навчальний посібник / В. Н. Гладунський. – Львів : Афіша, 2002. – 357 с.
138. Новгородцев П. И. Об общественном идеале / П. И. Новгородцев. – М. : Издат. Пресса. “Вопросы философии”, 1991. – 638 с.
139. Бойченко І. В. Філософія історії / Іван Васильович Бойченко. – К. : Знання України, 2000. – 723 с.
140. Лазарев В. В. Філософія раннього і пізнього Шеллінга / В. В. Лазарев. – М. : Наука, 1990. – 128 с.
141. Кірюхін Д. І. Вступ до філософії релігії Гегеля. Філософія як спекулятивна теологія / Д. І. Кірюхін. – К. : ПАРАПАН, 2009. – 204 с.

142. Неволин К. О. Энциклопедия законоведения / К. О. Неволин. – Т.1. – К., 1839. – 342 с.
143. Дегай П. Пособия и правила изучения Российских законов / Дегай П. – М., 1831. – 541 с.
144. Жилин А. А. Из лекций по энциклопедии права / А. А. Жилин. – К. : Тип. Труд, 1910. – 39 с.
145. Філософія права. Хрестоматія : Навчальний посібник для студентів вищих навч. закладів / [під ред. М. І. Панова, уклад. : Панов М. І., Бачинін В. А, Святоцький А. Д.]. – К. : Видавн. Дім Ін Юре, 2002. – 692 с.
146. Иконников В. С. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета св. Владимира (1834 - 1884 гг.) / В. С. Иконников. – К., 1884. – 432 с.
147. Пашков А. С. К. О. Неволин – засновник філософії права в університеті св. Володимира / А. С. Пашков // Вісник. Філософія. Політологія. – 2001. – Випуск № 37 – С. 51 – 58.
148. Чеважевский В. С. Из истории Киевского университета и студенческой жизни (1870-1875гг.) // Русская старина. – 1912. – № 6. – 712 с.
149. Неволин К. А. Полное собрание сочинений: Энциклопедия законоведения: Введение в энциклопедию законоведения, общая часть ее и первая половина особенной части / К. А. Неволин. – С.-Пб. : Тип. Э. Праца, 1857. – Т. 1. – 527 с.
150. Гайм Рудольф. Гегель и его время. Лекции о первоначальном возникновении, развитии, сущности и достоинстве философии Гегеля / Гайм Рудольф; [перевод с нем. П. Л. Соляникова]. – СПб., 2006. – 392 с.
151. Михайловский И. В. Очерки философии права / И. В. Михайловский. – Томск, 1914. – Т.1. – 236 с.
152. Новгородцев П. И. Лекции по истории философии права. Учения нового времени, XVI - XIX вв. / П. И. Новгородцев ; [4-е изд.]. – Москва : Изд. кн. магазина “Высшая школа”, 1918. – 209 с.
153. Графский В. Г. Дигесты Юстиниана : из истории изучения

- византийского и римского права в России // История права : Англия и Россия. – М., 1990. – С. 243 – 265.
154. Дигесты Юстиниана : Избр. фрагменты в пер. и с примеч. И. С. Перетерского / АН СССР, Ин-т гос-ва и права ; [отв. ред. Е.А. Скрипилев]. – М. : Наука, 1984. – 456 с.
155. Рождественский А. А. Основы общей теории права. Курс лекций, читанных на Высших Женских Юридических Курсах в Москве / А. А. Рождественский. – М. : Изд. В. С. Спиридонова, 1912. – 157 с.
156. Огарев Н. П. Избранные социально-политические и философские произведения / Под общ. ред. М. Т. Иовчук и Н. Г. Тараканова. Т. 2. – М. : Гослитиздат, 1956. – 683 с.
157. Капустин М. Н. Теория права. Общая догматика / М. Н. Капустин. – М., 1868. – 321 с.
158. Ренненкамф Н. К. Очерки юридической энциклопедии / Н. К. Ренненкамф ; [издание второе, исправленное и дополненное]. – К. : Типография Штаба Киевского Военного Округа, 1880. – 282 с.
159. Деларов П. Очерки по энциклопедии права. / П. Деларов. – С.-Пб. : Тип. Б.Г. Янпольского, 1878. – Т.1. – 391 с.
160. Сучасний вимір держави та права : Збірник наукових праць / [під редакцією В. І. Терентьєва, О. В. Козаченка]. – Миколаїв : Вид-во "Іліон", 2008. – 713 с.
161. Зверев М. О. Енциклопедія серед юридичних наук // Юридичний Вісник. – Т.3. – 1880. – С. 21 – 32.
162. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. – СПб. : Издательство « Лань », 2000. – 608 с.
163. Петражицкий Л. И. Очерки философии права / Л. И. Петражицкий. – СПб. : Типография Ю. Н. Эрлих, 1900. – Вып. 1. – 138 с.
164. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. Вып. 4. / Г. Ф. Шершеневич. – М. : Изд. Бр. Башмаковых, 1914. – 804 с.

165. Шершеневич Г. Ф. Задачи философии [Электронный ресурс] : Электронная библиотека юридической литературы / Шершеневич Г. Ф. – Режим доступа до журн. : <http://www.nbuv.gov.ua/articles/2003/03Pravoznaves.com>.
166. Чичерин Б. Н. Наука и религия. Нравственный мир / Б. Н. Чичерин. – М., 1879. – 351 с.
167. Чичерин Б. Н. Философия права / Б. Н. Чичерин. – М. : Типо-литография Товарищества И. Н. Кушнерев и Ко, 1900. – 337 с.
168. Ковальчук О. М. Розвиток теорії права у Київському університеті в ХІХ – на початку ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорії та історія держави і права; історія політичних та правових вчень”/ Олександр Михайлович Ковальчук. – К., 2002. – 19 с.
169. Гуревич Г. Д. Два величайших русских философа права : Борис Чичерин и Владимир Соловьев / Г. Д. Гуревич // Правоведение. – 2005. № 4. – С. 138 – 164.
170. Виноградов П. Г. Очерки по теории права. Римское право в средневековой Европе [под. ред. и с библиографическим очерком У. Э. Батлера и В. А. Томсинова]. / П. Г. Виноградов. – М. : Зерцала, 2010. – 288 с.
171. Виноградов П. Г. О прогрессе / П. Г. Виноградов. – М., 1898. – 126 с.
172. Виноградов П. Г. История правоведения. Курс для историков и юристов / П. Г. Виноградов. – М. : Типо-литограф. Ю. Венеръ, 1908. – 238 с.
173. Тимошенко В. І. Держава і право в неокантіанстві // Проблеми філософії права. – 2003. – Том І. – С. 64 – 66.
174. Алексеев Н. Н. Общее учение о праве / Николай Николаевич Алексеев. – Симферополь : Русское книгоиздательство в Крыму, 1919. – 96 с.
175. Сливка С. С. Природне та надприродне право: у 3-х частинах. Природне право: історико-філософський погляд / Степан Степанович Сливка. – К. : Атака, 2005. – 224 с.
176. Демин А. В. Специфика теории государства и права. Теория государства

- и права : Курс лекций / А. В. Демин. – Москва : Проспект, 2004. – 315 с.
177. Merkel R. Elemente der allgemeinen Rechtslehre, 1889, (Holzendorff's Encyclopadie der Rechtswissenschaft 5 Auflage).
178. Shutze G. Die Stellung der Rechtsphilosophie zur positiven Rechtswissenschaft (Ibidem. V. VI. 1879).
179. Карасевич П. Л. Энциклопедия права. Введение / П. Л. Карасевич. – Ярославль : Тип. Г. В. Фальк, 1871. – 68 с.
180. Muller. P. Die Elemente des Rechts und Rechtsbildung. 1877. Post. Bausteine fur eine allgemeine Rechtswissenschaft, 1880.
181. Плотниекс А. А. Становление и развитие марксистско-ленинской общей теории права в СССР / А. А. Плотниекс. – Рига, 1978. – 322 с.
182. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства. Учебник для юридических вузов и факультетов / В. С. Нерсесянц. – М. : Издательство НОРМА, 2000. – 586 с.
183. Гревцов Ю. И. Очерки теории и социологии права : Учебное пособие / Ю. И. Гревцов. – СПб., 1999. – 342 с.
184. Лекції з історії світової та вітчизняної літератури : Навч. Посібник. [вид. 2-ге., перероб. і доп.; заг. ред. проф. А. Яртися та проф. В. Мельника]. – Львів : Світ, 2005. – 568 с.
185. Філософія. Навчальний посібник; [2-ге вид., перероб. і доп. за ред. І. Ф.Надольного]. К., 2001. – 528 с.
186. Сіміч М. Місце “Енциклопедії права” Ф. Тарановського в сербській юридичній науці // Російська імміграція в сербській культурі ХХ столітті. – Збірник рад. Том -1. – Белград, 1994. – 231с.
187. Мальцев Г. В. Понимание права. Подходы и проблемы. / Г. В. Мальцев. – М., 1999. – С. 265.
188. Серио П. Структура и целостность. Об интеллектуальных истоках структурализма в Центральной и Восточной Европе 1920-30- е гг. / П. Серио. – М., 2001. – 425 с.
189. Поляков А. В. Загальна теорія права : Проблеми інтерпретації в

- контексті комунікативного підходу : Курс лекцій. – СПб. : Видавничий дім С.- Петерб. держ. ун-ту., 2004. – 864 с.
190. Томсінов В. А. Правовая мысль русской послереволюционной эмиграции. Статья шестая. Федор Васильевич Тарановский: судьба и творчество // Законодательство. – 2003. – № 4, 5. – С. 87-90; 87-91.
191. Гегель Г. В. Философия права./ Г. В. Гегель– М. : Мысль, 1990. – 524 с.
192. Хоружий С. С. Арьергардный бой. Мысль и миф Алексея Лосева // Вопросы философии. – 1992. – № 10. – С. 115 – 119.
193. Трошин Д. М. Філософія, її функції в суспільстві. / Д. М. Трошин. – М. : Тип. “Знання”, 1971. – 56 с.
194. Шершеневич Г. Ф. История философии права / Г. Ф. Шершеневич – [2-е изд.]. – С.-Пб. : Бр. Башмаковы, 1907. – 593 с.
195. Вальденберг В. Э. О задаче философии права. / В. Э. Вальденберг // Вопросы философии и психологи. – 1897. – № 40. – С. 94 –100.
196. Henckel H Einführung in die Rechtsphilosophie: Grundlagen des Rechts. Munchen, 1964, 151
197. Конт О. Курс положительной философии. Т.І Отдел І. Введение и лекции 1–9. – СПб., 1899. – С. 144.
198. Зорькин В. Д. Закономерности взаимосвязи правовых и философских учений // Закономерности возникновения и развития политико-правовых идей и институтов / отв. ред. В. С. Нерсисянц. – М., 1986. –132 с.
199. Антология мировой правовой мысли: В 5т. – Т.3. Европа. Америка XVII – XXвв. / Нац. Обществ.-науч. фонд; рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин. – С. 560 –565.
200. Естественное право или Философия права : Вып. 1: Введение. Общая часть. / Ф. А. Шиллинг; [пер. под ред. : Капустин М.]. – М. : Тип. В. Грачева и Ко, К. Солдатенков и Н. Щепкин, 1862. – 369 с.
201. Юридическая пропедевтика. [пер. с 2-го изд., испр. и дополн. автором;; пер. и предисл. : Толль Ф. Г.]. – С.-Пб. : Тип. Ю. А. Юнгмейстра и Р. А Штекгардта, 1843. – 422 с.

202. Ушаков А. А. Право, язык, кибернетика // Правоведение . – 1991. – № 2. – С. 34 – 41.
203. Ядов В. А. Размышления о предмете социологии // Социологические исследования. – 1990. – № 2. – С. 5.
204. Гамбаров Ю. С. Право в его основных моментах // Правоведение. – 1995. – № 4 . – С. 12 – 16.
205. Ященко А. С. Синтетическая теория права / А. С. Ященко. – Юрьев, 1912. – 185 с.
206. Юм. Д. Сочинения. – Т.1. – М. : Мысль, 1965. – 853 с.
207. Настасяк І. Ю. Соціологія права : Навч. посіб / Ірина Юрійвна Настасяк. – Львів : ПАІС, 2008. – 196 с.
208. Теорія держави та права : Навч. посіб. / [А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова]. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 368 с.
209. Поляков А. В. Петербургская школа философии права и задачи современного правоведения / А. В. Поляков // Правоведение. – 2000. – № 2. – С. 79 – 89.
210. Новгородцев П. И. Введение в философию права / П. И. Новгородцев. – СПб. : Издательство Лань, 2009. – 437 с.
211. Алексеев С. С. Право на пороге нового тысячелетия / Сергей Сергеевич Алексеев. – М. : Статут, 2000. — 256 с.
212. Алексеев Н. Н. Основы философии права / Николай Николаевич Алексеев. – СПб. : Лань, 1999. – 471 с.
213. Ткаченко В. Д. Порівняльне правознавство : Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / [Ткаченко В. Д., Погрібняк С. П., Лукянов Д. В.]. – Х. : Право, 2003. – 274 с.
214. Кондратьев Р. Фундаментальне енциклопедичне видання з цивільного права України / Р. Кондратьев // Право України. – 2009. – № 9. – С. 183 – 185.
215. Порівняльне правознавство : Підручник для студентів юрид. спец.

- вищих навчальних закладів / В. Д. Ткаченко. Х. : Право, 2003. – 274 с.
216. Берман Г. Дж. Западная традиция права : эпоха формирования / [пер. с англ. – 2-е изд.]. – М. : Изд-во Моск. ун-та : Издательская группа ИНФРА-М – НОРМА, 1998. – 112 с.
217. Флоренский П. А. У водоразделов мысли / Павел Александрович Флоренский. – М. : Правда. – 1990. – Т. 2. – 138 с. (репринт изд. 1914 г.).
218. Кизима В. В. Культурологія і сучасна методологія гуманітарного пізнання / Володимир Вікторович Кузима // Вісник НАН України. – 2001. – № 5. – С. 6 – 12.
219. Сильченко Н. В. Некоторые проблемы отраслевой структуры права. Государство и право : теория и практика / Н. В. Сильченко. – Калининград, 2002. – 173 с.